



AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ



Orkan ERNALBANT

ÇAĞDAŞ ZAMAN FELSEFESİNDE GEÇMİŞ, ŞİMDİKİ
VE GELECEK ZAMANLARIN ONTOLOJİK STATÜSÜ
SORUNU

Felsefe Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2023



AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ



Orkan ERNALBANT

ÇAĞDAŞ ZAMAN FELSEFESİNDE GEÇMİŞ, ŞİMDİKİ
VE GELECEK ZAMANLARIN ONTOLOJİK STATÜSÜ
SORUNU

Danışman

Prof. Dr. Şahin FİLİZ

Felsefe Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2023

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Orkan ERNALBANT'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Felsefe Anabilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Hasan ASLAN

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. Şahin FİLİZ

Üye : Doç. Dr. Ekin Kaynak ILTAR

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Kemal ÇİNÇİN

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Suat Soner ERENÖZLÜ

Tez Başlığı: ÇAĞDAŞ ZAMAN FELSEFESİNDE GEÇMİŞ, ŞİMDİKİ VE GELECEK
ZAMANLARIN ONTOLOJİK STATÜSÜ SORUNU

Tez Savunma Tarihi : 28/12/2022

Mezuniyet Tarihi : 02/02/2023

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum “ÇAĞDAŞ ZAMAN FELSEFESİNDE GEÇMİŞ, ŞİMDİKİ VE GELECEK ZAMANLARIN ONTOLOJİK STATÜSÜ SORUNU” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Orkan ERNALBANT





17/01/2023

TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Orkan ERNALBANT
Öğrenci Numarası	20155232008
Anabilim Dalı	Felsefe
Programı	Doktora
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Şahin FİLİZ
Doktora Tez Başlığı	ÇAĞDAŞ ZAMAN FELSEFESİNDE GEÇMİŞ, ŞİMDİKİ VE GELECEK ZAMANLARIN ONTOLOJİK STATÜSÜ SORUNU
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	1994063666
Rapor Tarihi	17-Oca-2023 01:19ÖS (UTC+0300)
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %2 Alıntılar dahil: %2
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 193 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (x) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.	
Gerekçe:	
Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımca yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.	
Danışman Öğretim Üyesi Prof. Dr. Şahin FİLİZ	
İmza	

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
KISALTMALAR LİSTESİ	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT.....	v
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ZAMAN KAVRAMI VE ÇAĞDAŞ ZAMAN FELSEFESİNİN BAZI ÖZELLİKLERİ ÜZERİNDEN KİP-ZAMAN TARTIŞMASINI YAPMAYI OLANAKLI KILACAK FELSEFE TARİHSEL ÇERÇEVENİN OLUŞTURULMASI

1.1. Giriş	11
1.2 TEMEL VE (YA) BASİT SORU(N)LAR ÜZERİNE BAZI FİKİRLER	12
1.3 ZAMAN SORUNUNUN FELSEFE TARİHİNDEKİ FARKLI YERİ.....	16
1.4 NEDEN YİRMİNCİ YÜZYILDA ZAMAN KAVRAMI ÜZERİNE BİR İLGİ GELİŞMİŞTİR?	18
1.4.1 Zaman Konusuna İlginin Sebepleri.....	19
1.4.1.1 Aydınlanma Projesi ve Etkileri.....	20
1.4.1.1.1 Aydınlanma nedir?.....	21
1.4.1.1.2 Aydınlanma Projesi nedir?	27
1.4.1.1.3 Aydınlanma Projesi ve Empirizm.....	31
1.4.1.2 Bilimsel Gelişmeler	38
1.4.1.2.1 Newton Fiziğinin Tartışılması	38
1.4.1.2.2 Bilimin Deneyciliği ile Sağduyunun İlişkisi.....	41
1.4.1.2.3 Astronomi	43
1.4.1.2.4 Diğer Alanların Astronomiye Benzer Tespitleri.....	44
1.4.1.2.5 Devrimler	45
1.4.2 ZAMANIN VE ZAMAN ÜZERİNE ÇALIŞMANIN KENDİNE ÖZGÜ BAZI MESELELERİ.....	47
1.4.3 AYDINLANMA PROJESİNİN ZAMAN KRİZİ	49
1.4.4 SONUÇ.....	53

İKİNCİ BÖLÜM

KİP-ZAMANLARIN ONTOLOJİK STATÜSÜ SORUNUNA GİRİŞ VE ÇAĞDAŞ ZAMAN FELSEFESİNDEKİ YERİ

2.1 KİP NEDİR?.....	55
2.1.1 Anlamı, Çeviri-Kelime Sorunu ve “Kip-Zaman” ifadesi	55
2.2 KİP-ZAMANLAR NEDEN ÖNEMLİDİR?.....	56
2.3 McTAGGART MUCİZESİ (mî?): ZAMAN FELSEFESİ VE KİP-ZAMAN TARTIŞMASINDA McTAGGART’IN ROLÜ	58

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERKEN DÖNEM ÇAĞDAŞ ZAMAN FELSEFESİNDE KİP-ZAMAN TARTIŞMASI

3.1 BİLİMCİ GERÇEKÇİLİK, ANALİTİK FELSEFE VE KİP-ZAMANLAR.....	66
3.2 BİLİM İÇERİSİNDEN RAKİPLER.....	70
3.2.1 Uzlaşımçılık	70
3.2.1.1 Uzlaşımçılık nedir?	71
3.2.1.2 Boltzmann’ın Zaman ve Kip-Zamanlar Problemi Konusunda Önemi ..	74
3.2.1.2.1 İstatistik Mekanik.....	74
3.2.1.2.2 Entropi.....	82
3.2.2 FİZİKALİZM DIŞINDAKİ BAZI ÖNEMLİ İNDİRGEMECİ HATLAR	87
3.2.2.1 İndirgemeci Çözüm Hattı	87

3.2.2.2 İndirgemecilik nedir?	88
3.2.2.3 Şüpheciliğe bir Çözüm Olarak İndirgeme.....	92
3.2.2.4 Fizikalizm Dışındaki Bazı İndirgemeci Tavırların Zaman Konusundaki Çözümleri	94
3.1.1.4.1 Biyolojizm ile Zaman ve Kip-Zaman	96
3.1.1.4.2 Psikolojizm ile Zaman ve Kip-Zaman	98
3.1.1.4.3 Sosyolojizm ile Zaman ve Kip-Zaman	102
3.1.1.4.4 Antropolojizm ile Zaman ve Kip-Zaman.....	104
3.2.3 ZAMANIN B TEORİSİ.....	105
3.2.3.1 Bertrand Russell	108
3.2.3.2 R. B. Braithwaite	109
3.2.3.3 Nelson Goodman	112
3.2.3.4 W. V. Quine	119
3.2.3.5 D.C. Williams	125
3.2.3.6 R. D. Bradley.....	127
3.2.3.7 J.J.C. Smart	133
3.2.3.8 B-Teorisinin Genel Değerlendirmesi	138
3.2.4 ZAMANIN A TEORİSİ.....	140
3.2.4.1 C. D. Broad	140
3.2.4.2 L. S. Stebbing.....	150
3.2.4.3 J. N. Findlay	153
3.2.4.4 A. N. Prior	157
SONUÇ	169
KAYNAKÇA.....	184
İNTERNET KAYNAKLARI	191
Ö Z G E Ç M İ Ş	194

KISALTMALAR LİSTESİ

age.	Adı geçen eser
Bkz.	Bakınız
Vb.	Ve benzeri
İng.	İngilizce
Alm.	Almanca
Ör.	Örnek olarak
T.	Türkçe

ÖZ

Tez “Felsefe tarihinde çağdaş dönem analitik zaman felsefesinde, tezde ‘kip-zamanlar’ olarak ifade edilen geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanların ve bu zamanlarla zamansal olarak ifade edilen varlıkların ontolojik statüleri tartışması felsefe tarihsel anlamda temel olarak ne amaçla ve ne şekillerde ele alınmıştır?” araştırma sorusu üzerinden analitik zaman felsefesi anlayışı çerçevesinde geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanların ontolojik statüleri sorununun felsefe tarihi içerisindeki rolü ve önemini belirlemek ve ilgili tartışmaları bir düşünce çerçevesine yerleştirerek felsefe disiplini, zaman felsefesi alanı ve felsefe tarihindeki yerini belirlemek amaçındadır. Tez bu tartışmaları genel olarak tarihsel temelleri ortaya çıkarma amacıyla özellikle erken dönem çağdaş zaman felsefesi üzerinden okuyup “Aydınlanma Projesi” olarak bahsettiği felsefe tarihsel olarak daha çok Locke empirizmini takip eden “aşkın” olanların yerine “aşkın olmayan” yapıların genel olarak etkin kılınmasını savunan bir tür empirizm anlayışını, onun ürünü ya da uzantısı olarak gördüğü “Modern Bilim” ve belirli bir dönem benimsediği “Bilimci Gerçekçilik” tavrı üzerinden çağdaş zaman felsefesi ile ilgili felsefe tarihsel bir çerçeve oluşturmaya çalışmaktadır. Tezin araştırma sorusuna bir cevap sunmak amacıyla incelenmekte olan fikirlerin “Bu kip-zamanlar ya da bu zamanlarla zamansal olarak ifade edilen varlıklar var mıdır ya da hangileri vardır?” sorusuna ne cevap verdiği anlaşılıp yorumlanmaya ve bahsi geçen felsefe tarihsel çerçeveyi oluşturmak amacıyla organize edilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Çağdaş Zaman Felsefesi, Geçmiş-Şimdi-Gelecek, Kip-Zamanlar, Aydınlanma Projesi, Bilimci Gerçekçilik

ABSTRACT

THE PROBLEM OF THE ONTOLOGICAL STATUS OF PAST, PRESENT AND FUTURE TENSES IN CONTEMPORARY PHILOSOPHY OF TIME

This thesis aims to determine the role and importance of the problem of the ontological status of the past, present, and future tenses within the framework of the analytical philosophy of time and determine the place of relevant discussions within the discipline of philosophy, the field of philosophy of time and the history of philosophy. In order to achieve its aim, the thesis asks “From the perspective of the history of philosophy, for what purpose and in which ways do the discussion within the contemporary analytic philosophy of time in the history of philosophy, which is about the ontological status of the past, present, and future tenses – which are called as ‘tense-times’ in this thesis- and the ontological status of the entities that are temporally identified by these tenses?”. The thesis discusses these problems in order to reveal the historical foundations in general, mainly reading the discussions through early contemporary philosophy of time, by following an empiricist understanding -that follows Lockean empiricism more than others- generally referred to as “the Enlightenment Project” in the thesis that advocates “non-transcendent” structures to be effective instead of “transcendent” ones, “Modern Science” as a product or extension of this project, and the attitude of “Scientistic Realism” which is endorsed by the project for some time. The purpose of this discussion is to introduce a framework of contemporary philosophy of time within the history of philosophy. It is attempted to develop an understanding and then, interpret the answers to the question “Are there or are there any tenses/tense-times or entities that are temporally identified by these tenses/tense-times?” by the ideas that are examined in the thesis in order to provide an answer to the research question, and organized for the purpose of providing the mentioned philosophical-historical framework.

Keywords: Contemporary Philosophy of Time, Past-Present-Future, Tenses / Tense-times, the Enlightenment Project, Scientistic Realism

GİRİŞ

Düşünce tarihi bakımından günümüz manzarasına çok genel olarak bakıldığında her coğrafya, kişi, zümre ya da toplum için geçerli olmasa da geçmişe kıyas ile oldukça geniş bir fikir üretme ve sunma kolaylığından bahsedilebilir. Fikir üretmek için gerekli malumata açık ve hızlı bir erişim, bilgi üretebilecek seviyede bir otonomi ve toplumsal irade tarafından mümkün kılınan bilginin sunulabileceği platformlar bu kolaylığı sağlıyor görünmektedir. Ancak bu kolaylığın “özgürlük” olarak addedilmesinde sorunlar vardır. İnsanın bütüncül ve etkili bir şekilde kavrayabilme kapasitenin üzerinde görünen bir nicelikte ve hızda türeyen malumat, malumatın doğruluğunu pratik olarak tespit ve teyit etmenin gittikçe zorlaşması, hatta “doğruluk” kavramının lav edilmesi sonucu herhangi bir konuda doğruluk arayışının anlamsızlaşması, bütüncüllüğü ve pratik yararı açık bir şekilde ortaya konamayan ve oldukça hızlı bir şekilde artan fikirler, bilgiyi üreten yapıların yeterince otonomlaşamaması ya da otonom yapıların her birinin kendisi içinde biriciklerinin aşırı vurgulanarak adeta bir solipsizm içerisinde kendi içine kapalı bir şekilde içerisinde bulunduğu topluma ya da genel olarak hayata dair anlaşılır bir ürünler sunamaması ya da topluma herhangi bir özgün üretimi kavramak için gerekli araçların sunulmaması/sunulamaması özgürlük sağlayıcı olarak anlaşılamayacağı gibi , özgürlüğe karşıdır. Bu tarz şartlarda bu tez de dahil olmak üzere anlamlı bir şeyler söyleyebilmenin imkanını sorguluyorum.

Bu tarihsel olarak eskinin genel olarak dogmatikleşmiş ve köhneleşmiş bilgi otoritelerini yıkan düşünme ve düşünceyi sunma kolaylığı kutlanırken gidilen aşırı uçlarda felsefi tavır operasyonel strateji bakımından iki ana yaklaşım arasında sıkışmış görünüyor: Bir yanda tarihsel olarak herhangi bir geçmiş zamanda ortaya konduğu için değil günümüz ile ve bizi bir şekilde ilgilendiren şeyler ile aşkın ve ulaşılamaz kadim bir bilgeliğin gizemli hazine kutusuna temas etme fantezisinden alınan tatminin sağladığı eğlence ya da mental rahatlama işlevi dışında hemen hemen hiçbir türden bir bağ kuramaması sebebiyle ölü olan klasik yaklaşım bulunur. Diğer yanda ise sürekli, bağlantısız ya da bağlantısı zor tespit edilebilecek ve hesapsız bir zihinsel üretim yoluyla ölüm ve geçersizlikten kaçılabilceği düşünülerek “koşmakta” olan ölü olan ya da daha doğrusu “düşükler” üreten yaklaşım vardır. Bu yaklaşımların ikisi de kendi başlarına yaşayan bir şey üretemezler yalnızca ilki bir zamanlar canlı ama artık ölü olan şeylerden, ikincisi ise daha doğmamış ama içeriksiz hareket ve ardı ardına durmadan değişen ilgi ve arzu gaspı yoluyla canlılığın özelliklerini taklit ederek kendinde bulundurmaya çalışan doğum için yeterince olgunlaşmamış inceleme ve araştırmalardan oluşur. Canlılık ya da -pratik olarak ifade etmek gerekirse- ilgilerimize

doğrudan yönelmekte olan -bilimsel ya da felsefi olan ya da olmayan- herhangi bir yapı bu tavırlarda esin bulmadan ya da bu tavırlar onlara parazit olarak tutunmadığı sürece bu iki tavır temel olarak içeriksizliklerini korur. Bu iki tavır da hayatı ya da ilgiler bağlamında geçerliliği arzular ancak onu istemez çünkü onun gerektirdiği açık, samimi, keskin bir şekilde belirli bir konuda yararcı tavır güçlü ilgiler, kararlar ve anlam dünyaları gerektirir ki ikisi de bu yargılanmaya cesaret edemez. Kendini gerçekleştiren bir kehanet gibi, anlamlı bulunan bazı şeyleri kaybetmekten paranoya derecesinde korkulduğunda varılan sonuç da anlamları kaybetmektir: Biri artık ölümünü inkar ederek geçerli olmayan bir anlama tutunmaya çalışır, diğeri karar vermenin eninde sonunda birinci tavra götürerek gelecekte geçerli olmayacak bir anlamın doğumuna dahi izin vermeyerek anlamı bütünsel olmayan ve hesabı verilmeyen anlık tespitlerin ve bu tespitlerin genelde aynı tavrıdaki belirli kişi ve çevrelerce kendi kendini onaylar bir şekilde yerel olarak onaylanmasının geçerliliğinde bulmaya uğraşır.

Başka bir şekilde ifade edilirse, geçmişin büyük sistem filozoflarının *corpus*ları bir şekilde düşünce dünyasının kah o köşe kah bu köşesinde hareketsiz bir şekilde uzanmaktadırlar, tarihte anlamlı bir söz sarf etmiş kişiler ancak aforizma ve klişe yer tutucuları olarak ve “X der ki” tarzında aşkın diyarlardan seslenen bir hakikatmişçesine keyfi bir meşruiyet kazandırma aracı olarak işlev görebilmekteler. Geleceğin hayranlık verici ve ilgilenilen sorunlar konusunda yollar sunucu düşünürleri ise doğamamakta, hızla tüketilip sınırlı bir eğlendirme işlevi dışında besin değerinin pek bulunmaması sebebiyle doyuramadığı için açlık içerisinde hesapsız ve durmaksızın yenilerinin üretilip tekrar tüketileceği ve tekrar üretileceği bir döngüde esaret içerisinde sürekli hareketine karşın bir arpa boyu yol almayan, nafi bir ortam oluşturmaktadır.

Bu tez bu iki tavrıdan farklı mıdır? Tek olarak alındığında, maalesef hayır. Bu tez Sokratik tarzda bir ebelik ya da bir tür düşünce mucizesi değildir. Bu tez tek başına bir metin olarak alınırsa, okumayı tamamlayanlar daha mutlu, daha aydınlanmış ya da daha iyi bir birey, aile ferdi ya da toplum üyesi olmayacaktır. Tez, tek başına bir metin olarak incelendiğinde döneminin ve ortamının bir ürünüdür: Daha bilgilenildiğine dair bir tatmin duygusu oluşturabilir ya da bazı bilgi ve fikirler kısa süreli heyecanlar uyandırabilir, ancak bu amaç ya da beklentilerle yazılmamıştır. Talihe göre pratik anlamda çözüm isteyen bazı sorunlara belki çare olabileceği ümit edilebilir. İki tavra uygun olarak, huzuru zaman zaman geleneksel tekrarlanagelen klişelerde zaman zaman herhangi bir ortamda daha vücut bulmamış özgün fikirlerde bulmaya çalışır.

Ayrıca hayalini kurduğum pratik ve yalın bir kavram ele alış tarzıyla yazılmamıştır çünkü bu konuda bazı fikirlerim olsa da akademi içerisinde akademik anlatım biçimini yeniden oluşturacak ya da düzenleyecek ya da akademi dışında bir felsefe yolu olarak geliştirilebilecek

bu anlatım yolunu daha bilmiyorum. Eldeki birçok felsefe yapma yolu içerisinde hesap verebilirliği ve standart oluşturabilirliğinin en yüksek görünmesi sebebiyle akademik tavır kabaca karakterimin - aşırı akışkan bir anlam arayışına kıyasla - düzen isteyen yönüne bu sefer daha uygun görüldü. Ancak ilham verici ama açıklığı oldukça sorunlu bir metaforla ifade edilirse, bu “Apollon-Dionysos Güreşi”nde mesele istenen verimde çalışmayan iki tavrın birinin diğerine kıyasla, istenildiği kadar karışık bir tavır alınmış olsun, halihazırdaki kişisel, ortama dair ve dönemsel şartlar açısından - kısaca anlam ve iletişimin güç bir şekilde sağlandığı, aşırı düzensiz ve süratli hesapsız ve içeriksiz bilgi üretim etkinliği – bir düzen arayışının şimdilik daha çok benimsenmesidir.

Ancak tez doğrudan akademik anlamda araştırma ve incelemeye katkıda bulunma amacına uyumlu olarak ve bu amaçla iç içe bir şekilde ilimsel bir projenin başlangıcı ya da bir parçası olmak bakımından bahsi geçen tavlardan farklıdır. Diğer bir deyişle, tez, tek başına ele alındığında halihazırdaki akademik kabullere belirlenen, uygun görülen sınırlar içerisinde katkı sağlamayı, bir ilimsel projenin parçası olarak ise insanların ilgilerine yönelik bir felsefe yapma tarzını mümkün kılmayı amaçlar.

Bu felsefe nasıl bir felsefedir? Daha oluşturulma aşamasındaki bu felsefe tarihteki pek çok felsefe ile benzer bir şekilde bir yandan belirli ve hesap verebilir bir yandan pratiklik yani ilgilerimize uygunluk arar. Yapılan ilk seçim belirlilik ve hesap verebilirliği sistematik felsefeler gibi temel kavramlar ve bu temel kavramlar üzerinden oluşturulan düzenli ve bütüncül bir felsefede aramaktır. Buradaki amaç ise Kartezyen anlamda kesin bir temel keşfetmek ya da oluşturmak değildir. Amaç Kartezyen projeye benzer ancak farklı bir şekilde ikinci seçim olarak kesinliği ile değil anlamlılığı, ilgililiği/pratikliği ve ilham vericiliği ile tartışmaların yapılmasını mümkün kılacak belirli bir felsefi zemin oluşturmaktır. Bu noktada Aristoteles, Kant, Hegel ya da Spinoza gibi daha çok aksiyomatik ya da benzeri bir şekilde düzenli, izlenebilir ve hesap verebilir bir sistem oluşturma isteğindedir. Farklılığı ise “hakiki” olmakla birlikte klasik anlamda bir “tek hakikat” olarak çıkmamasıdır. Bir mutlak hakikati dayatma yerine çabası, yalnlığı, samimiyeti/hesap verme konusunda açıklık ve dürüstlüğü, duygudaş oluşu ve ilgiler ile uygunluğu anlamlarıyla “hakiki” yollardan biri olarak belirli bir tartışma zemini oluşturmaktadır. Sistemli ve bütüncül oluşuyla belirli ve hesap verebilir, sistemin kendi tutarlılığı ve varlığını değil ilgileri özellikle duygudaşlık yolu ile anlamaya çalışarak getirilen çözümlerin uygunluğu üzerinden dönüşüp değişen ya da başka bu tarz sistemler türetmede verimli bir felsefe yapma tarzı tasarlıyorum. Bu anlamda şimdiye kadar söylenilenlere uygun olarak tezin amacı ile ilgili bazı önbilgilerden bahsedilmelidir.

Öncelikle, Sokrates'in hiçbir şeyi bilmediğini kabulüne benzer bir şekilde, tez de bahsedilen tavırların kendisi de dahil bir bakıma yeterince üretken olmadığını kabul eder ancak ayrıca bu tavırlardan farklı olarak bunun farkında bir şekilde bu duruma çare olarak atılmış bir adımdır: Verimsiz olsa da verimli olmaya yönelik yapılabilecek bir şey bu verimsizliğin kabulüdür.

İkinci olarak, yeterince üretken olunmadığının ve olmadığının kabulü ile yetinmeyerek bir çare arayışında olup, aranan çarenin bir boyutu ya da adımı olarak bu tez nasıl olup da felsefenin ve genel olarak dünyanın günümüzdeki belirli bir duruma geldiğini tespit etmek amaçlı atılmış akademik bir adımdır.

Üçüncü olarak, tez bunu yapmak için Kartezyen tarza benzer bir şekilde temel kavramları tekrar ele almayı uygun bulur ancak farklı bir şekilde mantıksal ya da epistemik anlamda en temelden değil, felsefe-tarihsel açıdan ilgili bulunan belirli bir dönemi temel alarak, genel olarak 20. Yüzyıl üzerinden, ele alır. Günümüzdeki herhangi bir durumu tarihsel olarak anlayabilmek için bazıları bir gün, bazıları 10000 yıl öncesine gitmeyi gerek görebilir, ancak teze göre, tezin diğer amaçlarına da uygun olarak, düşünce dünyasında rönesans ve aydınlanma gelişmiş tartışmaların 20. Yüzyılda belirli güçlü kanılar ve bu kanılara uygun politikalar olarak iyice yerleştiği iddia edilebilir. Tarihsel açıdan genel tarihsel kurguya göre özellikle Aydınlanma düşüncesi diyebileceğimiz düşünce grubu üzerinden incelenirse 20. Yüzyıl başı bir başlangıç ya da geçiş dönemi olarak – bu şekilde tasarlamak mümkünse de klasik anlamda görünmez. Modernite üzerinden bir klasik okuma da aynı yaklaşıma işaret eder. Temelini örneğin Antik Yunan Felsefesi gibi daha eski dönemlerden alabilen rönesans döneminde yeşermeye başlayan bazı fikirler, Aydınlanma Felsefesi olarak 17. Yüzyılda başlamış, 20. Yüzyıla kadar gelişmiş ve 20. Yüzyılda en azından kurumsal anlamda oldukça yerleşmiştir.

Dördüncü önbilgi olarak, tez zaman felsefesini felsefe tarihsel incelemektedir. Zaman felsefesi genel hakim akademik kategoriler açısından sistematik felsefenin ve bazı boyutlarıyla bilim felsefesi ve tarihinin alanındadır. Ek olarak tezin aldığı şekliyle “analitik” olarak ifade edilebilecek zaman felsefesi alanının diğer birçok alana kıyasla yeni kurulmuş olması ve gerek zaman konusunun kendine has zorlukları gerek konunun yer yer bilimsel teknik bilgi gerektirmesi bu konu üzerine bir felsefe tarihsel bakışı zorlaştırmaktadır. Ancak üçüncü önbilgide bahsedildiği üzere, tezin bulunulan giriş kısmında ifade edilmiş düşünce dünyası ile ilgili iki tavidan bahseden fikrine katılınmasa bile, düşünce dünyasının bulunduğu noktayı kavramak onu etkinliği yani hareketi içerisinde ele almayı gerektirir ki bunu ancak felsefe tarihsel bir yaklaşım yapabilir ya da başlatabilir. Diğer bir deyişle, zamansız bir doğru, yanlış ya da bir yönelim tüm bu düşünsel yapıp etmelerimizin arkasında olsa bile onun -en azından

paylaşılamaz bir tarzda kişiye ya da gruplara özel deneyimler yerine kamusal söylemsel anlamda- ortaya çıkarılması düşünsel etkinliğin incelenmesinden önce onu bir kalıba sokmakla değil, etkinliğinin incelenmesi ile onun hangi kalıba uyduğunun tespiti ya da tespitinin başlatılması ile mümkündür. Özel olarak zaman felsefesi konusunda ise, diğer birçok alana kıyasla, zaman konusunun ve üzerine konuşmanın zorlukları ile birlikte sistematik felsefe tarzında denilebilecek zaman üzerine her çalışma felsefe tarihsel bir zaman felsefe tarihini baştan kurmak zorunda kalmakta, felsefe tarihsel bir yaklaşıma ihtiyaç duymaktadır. McTaggart'ın sunduğu tezde bahsedilecek ana tartışma dışında zaman felsefesi tarihi çalışmaları oldukça azdır. Tez bu anlamda böyle bir ihtiyacın duyulduğu akademik felsefe ortamına bir katkı sağlamayı planlamaktadır.

Beşinci olarak ise, tez çıktığı felsefe-tarihsel yolculuk amacına uygun olarak diğer amaçlar ile ilişkisi içerisinde ve parçası olduğu felsefe tasarımına ilk adım olarak “Zaman” temel kavramını ele alır. Neden “Zaman” kavramı ele alınmaktadır? Basit bir sebep “Zaman” kavramının klasik anlamda da temel bir kavram olarak kabul edilmesinden dolayı sağlanan kolaylıktır. Ancak “Zaman” kavramını diğer temel kavramlardan farklı kılan bazı özellikler olduğu düşünülmektedir. Felsefe tarihsel bir sebep, zaman kavramının diğer temel kavramlara göre tarih boyunca 20. Yüzyıla kadar doğrudan nadiren alınmış olmasıdır. Bu zaman konusunun ele alınmadığı ya da önemsenmediği anlamına gelmez, aksine felsefe tarihi zamanı dolaylı bir şekilde sıklıkla ele alır ya da zaman ile ilgili bazı özlü sözler sıklıkla söylenir. Ancak örneğin “Varlık” ya da “Tanrı” gibi yine ele alması çok zor olduğu düşünülen kavramların yanında “Zaman” kendi başına bir konu olarak pek alınmaz. Bunun sebebi “Zaman” kavramının ya da onun üzerine konuşmanın zorluğu olabilir. Oysa “Varlık”ta da benzer bir zorluk söz konusudur. Zaman ile ilgili zamansal yapılar üzerine kurulmuş bir dil ile konuşmanın zorluğu gibi, Varlık ile ilgili varlıksal yapılar üzerine kurulmuş bir dil ile konuşmak zorluğu bulunur. Belki de burada imgelemede tercih edilen yerleşik imkanların farklılığından kaynaklanması gibi bir çeşit mental kolaylık-zorluk hissi söz konusudur. Başka bir sebep, felsefe dünyası konusunda bahsedilmiş sorunlar zamanla ve özel olarak zamansal temel kavramlar olarak düşünülen, sıklıkla “geçmiş”, “şimdi” ve “gelecek” şeklinde ifade edilen, tezde “kip-zamanlar” olarak anılan kavramlarla ilgili görünmektedir: İlk tavır geçmişe diğer tavır ise geleceğe yönelir görünmektedir. Başka bir bakış açısından ikinci tavır belki de sadece şimdiye odaklanmaktadır. Burada şimdiye ya da geniş bir zamana yönelik bir tavrın ne olacağı tartışmalıdır. Bu kip-zamanlar ve bu kip-zamanlara bağlı olarak zamansal olarak belirlenen varlıkların varlığı ve farklı yorumlanmaları sonucu bu iki tavır ve başka tavırlar üzerine tartışmaların çeşitlenmesi beklenebilir. Önceki sebeple oldukça ilgili olarak başka bir sebep tezin felsefe-tarihsel olarak

“Zaman” kavramını açıklamada zorlanmanın sebeplerinin dönemin temel özelliklerini ve özellikle 20. Yüzyıl erken dönem modern bilimin ve felsefenin yapısını ortaya çıkarmada önemli olabileceği iddiasıdır. Tezde 20. Yüzyılda zaman tartışmalarına ilgideki patlamanın sebebinin özellikle modern bilim ve mantıksal empirizm ile örneklendirilebilecek belirli bir aydınlanma görüş hattının hakikat ve bilgi ile ilgili olarak otorite olma iddiasının zaman konusunda bir kriz yaşamaları olduğu iddia edilmektedir. Kısaca zamanı bilimsel olarak açıklayamamak bir bilgi boşluğu oluşturuyor hem de bu boşluk bilimin aktif ya da olası rakipleri tarafından doldurmaya açık oluyordu. Son olarak, zaman kavramı fizik, astronomi, biyoloji gibi doğa bilimleri, psikoloji ve sosyoloji gibi insani bilimler, güzel sanatlar, bilgisayar mühendisliği, eğitim, iletişim ve işletme gibi pek çok çeşitli araştırma alanı için çok farklı anlamlarda öneme sahiptir. Bu konuda yapılan bu tez gibi bir araştırmanın doğrudan olmasa bile dolaylı olarak bu alanlara çok farklı boyutlarda katkıda bulunulabilmesi beklenmektedir.

Altıncı ön bilgi, zaman felsefesi tarihinin analitik felsefe alanı ile kısıtlı tutulmasıdır. Bunun başlıca sebebi, bütünsel anlamda zaman felsefesi alanının ancak yirminci yüzyılda bu gelenekten çıkmış olmasıdır. Ancak ayrı ayrı filozoflar şeklinde ya da aynı dönemde bazı fenomenoloji ve varoluşçuluk gibi akımlar ya da genel olarak kıta felsefesi üzerinden bir zaman felsefesi de yapılmaktadır. Ancak teze göre kıta felsefesinde farklı farklı filozofların zaman anlayışları ya da zaman üzerine yorumları karşılaştırılırken analitik alanda ortada aktif bir şekilde tartışılan bir sorun ekseninde yerleşmiş bir zaman felsefesi bulunur. Bu sorunlar üzerinden bir yere kadar ortak bir tartışma eksen ve dili gelişir. Diğer bir sebep ise, 20. Yüzyıla bakıldığında, akademik felsefenin ya da başka bir anıyla profesyonel felsefenin üniversitelerde ve bilimsel ve analitik tarzda yapılıyor olmasıdır. Bu tüm akademik felsefenin analitik felsefeyi benimsediği anlamına gelmez. Elbette üniversitelerde kıta felsefesi çalışan öğretim üyeleri de bulunur. Ancak bir kıta felsefecisi hakkındaki akademik çalışma da genel olarak analitik formata uygun olmak zorundadır. Analitik felsefenin akademideki bu hakimiyeti onu daha üstün bir felsefe yapmaz ancak onu en azından akademik olarak ele alması daha kolay bir felsefe yapar görünmektedir. Analitik felsefenin tüm tartışmalar ve fikir ayrılıklarına rağmen bir dönem ortak bir bilim dili oluşturma çabası, farklı fikirleri karşılıklı ele almayı en azından zaman zaman kolaylaştırabilir. Başka bir sebep, analitik anlayışın üniversiteler üzerinde de görüldüğü gibi bilgi otoritesi olmak bakımından hakimiyetinin kendisinin özellikle erken dönem 20. Yüzyılı anlamak için önemli bir işaret olduğudur. Analitik felsefe refleksleri okunarak tezde bahsedilecek aydınlanma düşüncesi ve modern bilimin refleksleri de ortaya çıkabilir. Bu, tezin kapsamında olmayan bir kıta felsefesi okuması üzerinden ya da analitik felsefe üzerinden okumayı onunla güçlendirerek de yapılabilir ancak tezin tercihi dönemdeki

başat rolü sebebiyle döneme felsefe tarihsel bakışın sadece 20. Yüzyıl felsefeleri arasından seçim yapmak gerekirse öncelikle analitik felsefe üzerinden yapılmasıdır. Ancak örneğin 19. Yüzyıldaki Yeni-Hegeliçiliğe ve öncesinde de Hegeliçiliğe ya da Kant ve Yeni-Kantçılara dayanarak da güçlü okumalar yapmak pek mümkündür. Bir diğer sebep, tezin kısıtları içerisinde bir tercih yapılması zorunluluğudur: Bir doktora tezinin kapsamında tüm zaman felsefesini tüm ana akımların hakkını vererek ele almak mümkün görünmemektedir. Son sebep ise analitik felsefe ve bilim ilişkisinin felsefe tarihsel önemidir. Tezin bu odağı zamanın ve kip-zamanların bilim ve bu tarz felsefenin kurucusu olarak ya da 20. Yüzyıl erken dönemde en baskın versiyonu olarak mantıkçı empirizm ve genel olarak analitik felsefeye dahil edilen bazı filozoflar ile ilişkisini ortaya koymakta faydalıdır.

Yedinci olarak, tez temel olarak yirminci yüzyılda erken ya da erken-orta dönem denebilecek 1900'lerden 1970'lere kadar giden bir dönemi tartışmaktadır. Bunun bir sebebi analitik felsefe geleneğindeki profesyonel felsefe ile birlikte diğer yüzyıllara kıyasla gittikçe artan filozof ve fikir sayısı da göz önünde bulundurulduğunda bir doktora tezi kapsamında tüm hepsine yer vermenin zor olmasıdır. Ancak asıl sebebi bir felsefe tarihi tezi olarak tezin ana amacı zaman ve kip-zamanların ontolojik statüsü sorunu üzerinden bir zaman felsefesi tarihi çerçevesi sunarak çağdaş zaman felsefesini oluşturan temel yapıları tartışmaktır. Çağdaş zaman felsefesini tezde hedeflenen şekliyle etkinliğinde tartışmak, etkinliğinin bir yığın olarak tümünü ya da yığını oluşturan her bir parçasını ele almak değildir. Amaçlanan bu etkinlik üzerinden her parçanın kusursuz bir şekilde temsil edilmemek ya da tüm yığını içermemek ile birlikte etkinlikleri üzerinden tespit edilen temel yapılar yoluyla bütüncül bir açıklamasını sağlayabilmektir. Bu temel yapılar dolayısıyla çağdaş zaman felsefesinin nasıl dallanıp budaklandığından çok felsefe tarihsel olarak çağdaş zaman felsefesinde bu temel yapıları kimin kurduğunu ve temel tartışmalarını serimlemek yoluyla tartışılabilir olur. Tezin amacı olan böyle bir felsefe tarihsel zemin oluşturulduğunda alana ait çeşitli ve detaylı tartışmalar bu zemin üzerinden yapılabilir ya da yapılabilirdiği ölçüde bu zemin başarılıdır. Tezde bu genel olarak gösterilmekte ise de, çağdaş zaman felsefesinin çeşitli ve detaylı tartışmaları içerisinde tezin felsefe tarihsel okumasının başarısının genel olarak ancak kendi felsefe tarihsel sürecinde ortaya çıkması beklenebilir.

Sonuncu olarak, tez zaman konusunda kip-zamanların ontolojik statüsü konusunu ele almaktadır. “Kip-zamanlar” belirtildiği üzere basitçe genel olarak “geçmiş”, “şimdi” ve “gelecek” olarak ifade edilen zamanla ilgili yapıların tezde anılış şeklidir. Bu konuda tezdeki detaylandırılmış tartışmayı incelemek daha uygun olmakla birlikte, girişte bu konu hakkında söylenebilecek şey kip-zamanların ve bu zamanlarla zamansal olarak ifade edilen varlıkların

(Ör. Geçmiş için “Fatih Sultan Mehmet”, bugün için “Tezin okuyucusu”, yarın için “yarınki spor müsabakası”) nasıl var oldukları meselesi zaman felsefesi açısından merkezi öneme sahiptir. Öyle ki genel olarak zamanı anlayışımız bu kip-zamanların nasıl ele alındığı ile ilgilidir.

Bu noktada artık tezin temel araştırma sorusu formüle edilebilir: “Felsefe tarihinde çağdaş dönem analitik zaman felsefesinde kip-zamanların ve bu zamanlarla zamansal olarak ifade edilen varlıkların ontolojik statüleri tartışması felsefe tarihsel anlamda temel olarak ne amaçla ve ne şekillerde ele alınmıştır?” Tezdeki ele alınan tartışmaların yorumlanması da bu tartışmaların halihazırda ülkemizdeki üniversitelerin organizasyonu açısından sistematik felsefe alanı tarzında denilebilecek bir şekilde “Bu kip-zamanlar ya da bu zamanlarla zamansal olarak ifade edilen varlıklar var mıdır ya da hangileri vardır?” sorusuna cevaplarını serimlemek üzerinden gelişmektedir.

Tezin tartışmalarının bir özetini sunmadan önce, neden bu konuda çalıştığım ile ilgili kişisel sebepleri açık bir şekilde sunmak uygun düşer. Ana olarak pek çok felsefeci gibi temel konulara karşı iştahlı bir şekilde merak duyduğumu belirtmem gerekir. Hem kişisel hem de bu kişisel ilgime uygun olarak akademik olarak “Zaman nedir?” ana sorusu üzerine düşünmek ve mümkünse bir cevap ya da bazı cevaplar sunmak tezin altta yatan ana amaçlarından. Ayrıca, zaman konusuna duyulan tarzda bir iştahın “Varlık” konusunda da yaşanması sebebi ile Yüksek Lisans tezimde de “Varlık” kavramı üzerine eğilmiştim. “Varlık” üzerine ilgim önemli derecede bu tezde hem “ontolojik statü” tartışması yapmam bakımından hem de zaman ile ilgili tartışmaların bir şekilde varlığın nasıl anlaşıldığı ve gerçekçilik tartışmaları ile doğrudan ilgisi olduğu sezgisinin beni tez boyunca takip etmesi sebebi ile yer etmektedir. İkinci olarak yakın çevremce de bilindiği üzere zaman algımın mübalağaya izin verilirse “olmaması” sebebiyle kafamı karıştıran ve hayatımı etkileyen bir şeyi çözme isteği ile ilgilidir. Pek çok durumda zamanın gündelik deyişle “nasıl geçtiğini” anlamamam, örneğin 5 yıl öncesi ile 2 hafta öncesinin mantıksal farkını anlamakla birlikte duygusal ve hatırlama bakımından farkını tespit edememem, ezelden beri yaşıyor ya da /ve ebediyete kadar yaşıyor olursa, örneğin bir milyon yıl yaşında olursa, bunun elimizdeki aktif mental becerilerle fark edilemeyeceğini düşünmem gibi kafa karışıklıklarım bazı sebeplerdir. Bunların bazıları mental eğlenceler gibi görünse de aslında hepsi bir bakıma hayattır çünkü hayata ve olaylara başka yaklaşımlar getirmektedir. Örneğin, bu tezin COVID-19 sebebiyle alınan uzatma ve ertelemeler ile birlikte 7 sene gibi uzun bir süre sürmesi ile birlikte bir ara hayatımda hep bu tezi yazdığım ve yazmaya da devam edeceğim gibi bu sürecin başlamadığı ya da bittiği bir hayatı anlayamadığım bir deneyimde kendimi tez yazmak ile özdeşleştirir hale geldiğim söylenebilir. Bu geçmiş ve gelecek

karşısında mantıksal olarak belirli düzenleri bilsek de duygusal açıdan genelleyici ve sınırlarını belirlemesi zor bir bakış açısı geliştirebildiğimiz konusunda ilginç bir örnektir: Bazen bulunduğumuz şartlar evrenin şartlarıymış gibi gelir. Bu histen tez bir şekilde sonuca erinceye kadar sıyrılamıyorum. Zamanla ilgili bu sıkıntılı ilişkimde insanlar bana sıklıkla ne akla hizmet zaman konusunda çalıştığımı soruyorlar, onlara hep “Benim de çalışmamın sebebi bu!” cevabını veriyorum. Son bahsetmek istediğim kişisel konu ise, çevremin, kendimin ve sevdiklerimin zamanlılığı. Bir şeylerin gitmesi, geçerliliğini yitirmesi karşısında bir şeylerin gelmesi, geçerlilik bulması ve filizlenmesi yaşamda bu deneyimlerin gelişmesi ile birlikte bende derinden ilgi uyandıran bir konu haline geldi. Yaşanan doğumlar ve ölümler, ölümden dönümler, mucizevi başlangıçlar ve bitmeyecekmiş gibi olan şeylerin bitişi, bir zamanlar önemli olan bir şeyin geçersizliği ya da bir zamanlar sevmediğim bir tadın yeni lezzeti, bunlar hep beni şaşırtıyor. Bu kişisel sebeplerin girişte bahsedilmesi akademik olarak önemlidir çünkü hem bulunabilecek bazı gizli kabulleri açık bir şekilde sunmaya çalışır hem de “kişisel” denilenin bazı farklılıklarla “insana özgü” görülebilen hatta zaman zaman “evrensel” bazı ortak deneyimleri içerdiği tespit edilebilir. Bu noktada özellikle sonuncusu olmak üzere bahsetmiş bulunulan üç kişisel sebebin sadece şahsımla ilgili değil insanla ilgili ne söyleyebileceğini düşünmek gerekebilir. Eğer bu sebepler insana dair ya da evrensel bir şey söylemiyor olup sadece benim ilginç kişiliğim ile ilgili garip durumlar ise o halde lütfen tezin yazarı olarak benim bu özel durumlarımın zaman kavramını ele almada bir şekilde etkili olabileceğini göz önünde bulundurunuz.

Bu noktada tezin bir özetini sunarak giriş tamamlanacaktır. Öncelikle tekrarlamak gerekirse, tezin kapsam ve seçimleri üzerinden bakıldığında araştırma sorusunun detaylı bir formülasyonu “Felsefe tarihinde çağdaş dönem analitik zaman felsefesinde kip-zamanların ve bu zamanlarla zamansal olarak ifade edilen varlıkların ontolojik statüleri tartışması felsefe tarihsel anlamda temel olarak ne amaçla ve ne şekillerde ele alınmıştır?” şeklinde ifade edilebilir. Bu sorunun cevabını bulmak için tezde incelenen fikirlerin “Bu kip-zamanlar ya da bu zamanlarla zamansal olarak ifade edilen varlıklar var mıdır ya da hangileri vardır?” sorusuna ne cevap verdiği anlaşılıp yorumlanmaya ve organize edilmeye çalışılmaktadır.

Tez üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde temel bir kavram olmak bakımından ve neden 20. Yüzyılda bu konu üzerine bir ilgi geliştiği sorusu üzerinden “zaman” ele alınarak “zaman” kavramı ile ilgili bir felsefe-tarihsel altyapı oluşturulmaktadır. İlk önce temel kavramların gereği ve zamanın klasik bir temel bir kavram olarak diğer klasik temel kavramlar gibi ortaya çıkarabileceği sıkıntılar tartışılmakta, sonrasında “Zaman” kavramının diğer klasik temel kavramlardan farklı olarak felsefede nadiren doğrudan ele alınması ve bunun

olası nedenlerinden bahsedilmektedir. Bu noktadan sonra, felsefe tarihindeki bu genel tavra rağmen 20. Yüzyılda gözlemlenen zaman konusu üzerine artan ilginin sebepleri üzerine düşünülmekte ve bu sebeplerin aydınlanma felsefesi içerisinde gelişen bir aydınlanma projesi olarak tezde ifade edilen bilgi dahil olmak üzere birçok alanda otoritelerin aşkın olmayan kriterler üzerinden iş görmesini savunan, aşkın olan kriterlerin eğer varsa etkin olmadığı şu ana kadarki şekliyle bir empirizm hattını belirten etkinlik, başarısına rağmen zaman kavramı ile yaşadığı sıkıntılar ile modern bilimsel gelişmeler ve bazı sonuçları olduğu ifade edilmektedir. Zaman ve zaman üzerine çalışmanın bazı sıkıntılarından kısaca bahsedildikten sonra aydınlanma projesinin 7 tespit edilen noktada zaman ile ilgili kriz yaşadığı belirtilmektedir. Bu noktalar kısaca bir bilgi otoritesi olarak modern bilimin iddialarının zamana tabi olması, zaman gibi bir yaygın bir deneyimin açıklanması baskısı, uzlaşımçı iddialar ile zamanın hakiki fiziki bir yapıdan çok ölçümsel bir araç haline getirilmesi ile hakikat ile bilim arasındaki bağın gevşemesi, modern bilimin dayandığı tümevarımın ve bir süre savunulan doğrulamacılığın zamana tabi olması, aydınlanma projesi ve modern bilim rakiplerinin zaman kavramından sıklıkla beslenmeleri, zamanın kendisinin pek çok kişi tarafından deneyimleniyor olduğu iddiası ile empirizm açısından reddinin zorluğu ve son olarak Öklidyen-olmayan geometri ile birlikte uzay ve zamanın ne şekillerde ele alınabileceği tartışmasıdır. İkinci bölümde ise tezin araştırma sorusunun odağı olan “kip-zamanlar”ın ne olduğu ve zaman tartışması açısından merkezi önemi anlatılmaktadır. Bu bölümde “kip” kavramı ile ilgili sorunlar ve tezin “kip-zamanlar” ifadesinin benimsemesinin nedenleri belirtildikten sonra McTaggart’ın tartışması üzerinden analitik zaman felsefesinin temel tartışma hatları ve çağdaş zaman felsefesinde yer alan ana hatlar ile birlikte bazı sorunlar dile getirilmektedir. Üçüncü bölümde ise tez kendi felsefe tarihsel zaman felsefesi tarihi okumasını kullanarak tezde belirtilen zaman krizi ile alakalı kip-zamanların ontolojik statüsü tartışması üzerinden ya da bu konuda bir konum alacak şekilde yirminci yüzyıldaki bu ana kriz ile ilgili bir çözüm olarak aydınlanma projesinin içerisinde ya da yakın olarak geliştirilen uzlaşımçılık, fizikalizm dışında bazı indirgemeci tavırlar ile A ve B Teorisi olmak üzere Analitik Felsefenin iki ana tavrı üzerine tartışılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZAMAN KAVRAMI VE ÇAĞDAŞ ZAMAN FELSEFESİNİN BAZI ÖZELLİKLERİ ÜZERİNDEN KİP-ZAMAN TARTIŞMASINI YAPMAYI OLANAKLI KILACAK FELSEFE TARİHSEL ÇERÇEVENİN OLUŞTURULMASI

1.1. Giriş

Zaman konusunda bir araştırma yaparken karşılaşılabilecek ilk sıkıntı zaman kavramının nasıl ele alınabileceğidir. Bir şekilde zaman kavramı tartışmaya nereden başlanacağını kestirilmesi ve analiz edilmesi zor bir kavramdır. Kip-zamanlar gibi zamansal yapılar ve ilişkiler de zamanı açıklamaya bir yerden başlayamadığımız bir durumda askıda temelsiz bir şekilde anlamsız kalır. Bu zorluğa paralel olarak felsefe tarihinde zaman hep konuşuluyor olsa da bütünlüklü tartışan pek az olmuştur. 20. Yüzyıla gelindiğinde zaman üzerine az sayıda bütünlüklü konuşan Platon'dan Kant'a bazı filozoflar tespit edilebiliyorsa da, zaman konusunda artan bir şekilde getirilen açıklamalar ve yorumlar bir zaman felsefesi literatürü oluşturur. Ancak bu zaman felsefesi literatürü sistemli bir zaman felsefesi alanını yeni yeni oluşturmaktaydı. Bu alan içerisinde profesyonel felsefe açısından ana hattı oluşturan, 20. Yüzyılda bir şekilde genel olarak McTaggart üzerinden gelişen belirli bir tartışma eksenini üzerinden zaman konusunu ele alan analitik felsefe temelli çağdaş zaman felsefe tartışmalarının felsefe tarihsel çerçevesi yine de net değildir. Bunun temel sebebi yeni kuruluyor olması ile birlikte zaman gibi bir kavram ele alınırken durmadan tekrar tekrar zaman ve ilgili kavramın ve çağdaş zaman felsefesi tarihinin baştan ya da yeniden düzenlemeler ile kurulması gerekliliğidir. Bu tezin amacı da hem kip-zamanlar tartışmasından felsefe tarihsel açıdan anlamlı bir şekilde bahsedebilmek olup hem de bahsedildiği üzere zaman üzerine bir tartışmanın gereksindiği baştan ya da yeniden düzenlemeler ile kurulan bir çağdaş zaman felsefesi tarihi yazımını gerçekleştirebilmektir. Diğer bir deyişle, tezin tartışması analitik felsefe temelli çağdaş zaman felsefesindeki kip-zaman tartışmasını felsefe tarihsel olarak serimleyebilmektir.

Ancak bunu yapabilmek için teze göre şu üç soruya tartışmak gereklidir: Birinci olarak, zaman kavramı üzerine çalışmanın neden bu kadar zor olduğu sorusu tartışılmalıdır. Bu iki aşamada tartışılabilir: Birincisi, zamanın diğer temel ya da basit kavramlara özgü bazı zorluklar ile ilgili olarak sorunlar çıkarıp çıkarmadığı üzerine iken, ikinci tartışma zamanın diğer kavramlardan farklı bazı özelliklerinin olup olmadığı sorusudur. İkinci olarak, tezin tespit ve iddia ettiği 19. Yüzyıl sonu ve 20. Yüzyıl başı ile birlikte zaman konusuna neden özel bir ilgi

oluşturduğudur. Tez bu tartışmalardan çağdaş zaman felsefesini zaman kavramının “Aydınlanma Projesi” olarak bahsedilebilecek bir düşünce tarzı ve ilişkili olarak Modern Bilim ile ilişkisi üzerinden kurulan felsefe tarihsel çerçeve ile açıklarken, diğer bölümlerde de kip-zamanların ontolojik statüsü sorunu bu çerçeve üzerinden ortaya koymaya çalışmaktadır.

1.2 Temel ve (ya) Basit Soru(n)lar Üzerine Bazı Fikirler

Deneyimlerimizi oluşturduğunu düşündüğümüz temel yapıların genelde nadiren açıklandığı, bu temel yapılar üzerine araştırmaların ve soruların nadiren yanıt bulduğu tespiti ilgi çekicidir. Halbuki bu temel yapıların ne olduğu konusunda isabetli fikirlerimiz olmaksızın deneyimlerimizin garantisi yoktur. Bu temel yapılar anlaşılmadan herhangi bir şey nasıl anlaşılabilir? İnsanın Varlığı anlamadan varlıkları, Deneyimi anlamadan deneyimleri, Bilgiyi anlamadan bilen ve bilinenleri, Kendiliği anlamadan kendisini ya da Kendisini anlamadan “şey”leri anladığı konusundaki bu hassas ve kırılgan güveninin kaynağı nedir? Bu ve benzeri sorular aslında sadece “Büyük” sorularda karşımıza çıkmazlar; hayatın her türlü aşamasında her türlü soru ve sorunda oradadırlar ve anlamlı bir eylem gerçekleştirmek için bu konular üzerinde en azından bir çerçeve fikir(ler) geliştirmek zorunludur. Ancak pek çok zaman bu karşılaşmalardan kaçınılmaya çalışılmakta, bu karşılaşmalar gerçekleştirilmeden yine de pek çok anlamlı eylemin gerçekleştirilebileceği iddia edilmektedir.

Bu durum birkaç şekilde açıklanabilir gibi görünüyor. Birinci açıklama, Zaman kavramının da dahil edilebileceği bu tarz Varlık, Deneyim, Bilgi, İnsan, Kendilik gibi temel olan ya da olabilecek bazı kavramların açıklanamaz olduğudur. Burada temel iddia, akıl ve algımızı aşan, herhangi bir açıklama ile hakikati yakalanamayacak, deneyimlenmesi için özel algı ya da yetilere gereksinim duyan bazı yapılar olduğu ve “Zaman”ın da bunlardan biri olduğudur. Bu açıklamanın en açık örneği mistisizmdir. Ancak burada ilginç bir durum söz konusudur, çoğu zaman temel bir kavram olduğu düşünülen Tanrı gibi bir kavramla kıyaslandığında bu kavramlar sıklık ile bilindiği düşünülmüş olup, günlük kullanımda iken, Tanrı kavramı için bu tarz iddialar çok daha seyrek. Diğer bir deyişle, Tanrı’yı aşkın, bilinemez olarak konumlandırmak yaygın bir davranış iken, bahsi geçen kavramlar biliniyormuş gibi davranılmaktadır.

Bu noktada, bu kavramların ele alınış şekli Tanrı kavramı üzerine genel yaklaşımlardan oldukça farklıdır: Bir şeyin varlığı ya da yokluğu, bir şeyin deneyimlenmesi ya da deneyimlenmemesi, bilinmesi ya da bilinmemesi, neyin insan olup neyin olmadığı ve kişinin kendisinin ne olduğu ve ne istediği gibi konular çoğu zaman gündelik hayatımızda örtük olmayan bir şekilde de bulunur ve bu konular gündelik olarak işlendiklerinde, insanların pratik

bazı yanıtları bulunabiliyor gibi görünmektedir. Ancak adeta Sokratesçi bir tarzda, örneğin *Lakhes* diyalogunda farklı farklı cesur etkinlikler değil de cesaretin kendisinin ne olduğu¹ gibi bir soru sorulduğunda, ya da “Bu var ise o zaman Varlık nedir?”, “Bu biliniyorsa o zaman Bilgi nedir?” şeklinde sormaya kalkıştığımızda zorlanışımız üzerinde düşünmelidir. Bu noktada soru bu temel yapılar eğer açıklanamazlar ise bu yapılar üzerinde temellenen varlıkların nasıl açıklanabilir olduğudur. O halde ya bu tarz temellerin temellik ettiği her şeyin açıklanabilirliğini reddederek sonsuz bir şüpheciliğe düşmeliyiz², ya temelleri açıklanmadan bu temellere dayanan varlıkların bir şekilde anlaşılabilirliğini açıklayabilmeliyiz³, ya da temel yapıların açıklanamazlığı iddiamızdan vazgeçmeliyiz.

Allen, bu Sokratik anlayışın modern etik ve mantık anlayışından oldukça farklı olduğunu ve Sokrates’teki “cesur edim”lerin “ruhun bir fazileti” olarak alınmasına karşın modern anlayışta “ruhun cesaretinin cesur edimlerde bulunmaya yönelik bir eğilim” olarak alındığını ve bu anlamda modern anlayışta ilk önce “cesur edimler”in ne olduğunun belirlenmesi gerektiğini ifade eder⁴. Bu tezde ve doğrudan kip-zamanlar konusunda durmadan tekrar edecek olan konuya tözsel bir bakışa karşı daha çok fenomenal bir bakış denebilecek fenomenin kendisi üzerinden kavramı kuran ya da fenomen ile ilgili halihazırdaki dilsel kullanımları araştıran bir anlayışın etkili olduğu gözlemlenebilir. Tezde bahsedilecek A ve B Teorileri arasındaki tartışma aslında genellikle tözsel, zamansal varlıkları taşıyan bir zaman anlayışı ile birlikte anlayışı ile tözsel olmayan, deneyimde zamansal olarak bilinen olayları ve insanların bu olaylar ile ilgili olan sezgi, duygu ve organizasyonlarını ifade etmek için kullanılan bir kavram olarak ele alınışı arasındaki bir tartışma olarak ele alınabilir.

Önceki açıklamaya benzer ikinci bir açıklama, temel yapıların analiz edilemez olduğudur. Bunun birinci açıklamadan farkı, aşkın ya da mistik tarzda diyebileceğimiz bir anlaşılamazlıktan çok, temel yapıların en temel, kurucu bloklar olmasından dolayı, mantıksal olarak başka yapılar tarafından oluşturulamayacakları iddiasıdır. Diğer bir deyişle, bu temel yapılar anlamımızı oluştururken gidilebilecek en küçük, en son yapı taşları olduklarından ve her şey bu tarz yapılardan oluştuğundan dolayı, onları oluşturacak daha temel yapılardan söz edilemez; eğer söz ediliyorsa bu o halde ortaya çıkarılan keşfedilmiş yapıların temel ya da daha

¹ Platon: 190e-192b

² Aslında bu seçenek psikolojik sebeplerden dolayı değil, mantıksal olarak mümkün değildir, çünkü öyle görünüyor ki, biz bu varlıklar yolu ile anlamlı görünen ve iletişim içerisinde farklı varlıkların bu varlıklar konusundaki talepleri ile bir şekilde eşleşen alakalar kuruyoruz. Diğer bir deyişle, bu tarz sonsuz bir anlamsızlıkta hiçbir iletişim imkanı kalmamış, hiçbir anlamlandırma gerçekleşmemiş olmalıydı. Ancak görünen o ki, deneyimimiz bu tarz bir iddianın inandırıcı olmadığına işaret ediyor.

³ Bu argüman yolu tezin kapsamı içerisine girmemektedir. Tez bu noktada bir sonraki ifadede belirtilen üçüncü yolu – temel yapıların açıklanamazlığı iddiasından vazgeçmek- izliyor.

⁴ Allen, 1996: 54-55

temel yapılar olduğu anlamına geliyor olmalıdır. Bu yaklaşıma Hume'un "Yalın algılar ya da izlenimler ve tasarımlar ayırma ve ayrılmaya izin vermeyenler algılardır. Karmaşık olanlar ise bunların tersine parçalara ayrılabilenlerdir"⁵ ifadesindeki gibi basit ya da yalın izlenimler ile bu fikirden oldukça etkilendiği gözlemlenebilir olan Russell'ın "kelimelerin ve şeylerin analizinde daha fazla analiz edilebilir olmayan bir nokta olması gerektiği"⁶ iddiası üzerinde temellenen mantıksal atomizmi örnek olarak verilebilir. Ancak bu tarz argümanlar da bu temel yapıların ne tarz bir yeti ile deneyimlenebildiklerinin ya da gerekli varsaymanın hesabını vermek zorundadırlar.

Bu noktada bu yapıları temel yapılar değil de sıradan, basit deneyimler olarak almanın onların apaçıklığından yararlanarak zorlu bir gerekçelendirme sürecine gerek kalmadan kabul etmemize imkan sağlayacağı düşünülebilir. Bu yapıların sıradanlığı ve yaygınlıkları onları analiz etmemizi zorlaştırıyor ya da imkansız kılıyor olabilir ya da bu basitlikleri ve sıradanlıkları anlamlarının barizliği ve açıklanamazlıklarından çok daha fazla, ek olarak üzerine bir şey söylemeyi zorlaştırıyor ya da engelliyor olabilir. Buna bağlı olarak, günlük deneyimlerimize bakarsak, bir baş ağrısı, sıcaklık, sevgi, bir yemeğin tadı, kızgınlık gibi pek çok deneyimlerimizi biliyor gibi görünüyoruz. Ancak birisi bu deneyimlerimizin nasıl olduğunu sorsa, üzerine ne denebilir? Verebileceğimiz bilimsel açıklama deneyimin temelini açıklıyor bile olsa, deneyimimizin kendisi o kadar basittir ki, "çok fena başım ağrıyor" dışında deneyimi ifade edecek bir şey söylemekte zorlanılmaktadır. Oysa bir insan öyle görünüyor ki farklı baş ağrılarını ayırt edebildiği kadar, baş ağrısının "çok fena" ifadesinden daha fazla bir şey ya da bir şeyler ifade ettiğinin de farkındadır. Bu, ikinci açıklamaya da bir destektir: Basit bazı deneyimler analiz edilemiyorlarsa da yine de bir şekilde biliniyor olabilirler.

Ancak bahsi geçen deneyimler ile tartışma konusu olan kavramlar arasında bir fark var gibi görünüyor: Bahsi geçen deneyimler çoğunlukla kişilerin içinde bulundukları bir duygu deneyimleme halini ifade ederken, tartışma konusu olan kavramlar başka varlıkları açıklamak için zorunlu görünüyorlar. Örneğin; kişinin baş ağrısı deneyimlerini kıyaslaması ve bilmesi baş ağrısı ile ilgili genel bir deneyim oluşturuyor olsa bile kapsamı bakımından incelendiğinde hem konu edindiği deneyimler hem de baş ağrısı deneyiminin kişisel bir deneyim olarak görünmesi ile ilgili olarak kapsamı dar iken, "Bilgi nedir?" gibi bir sorunun kapsamı ise oldukça geniştir. Ayrıca, bahsedildiği üzere, baş ağrısı deneyiminin tasviri zor ise de geleneksel olarak belirli tasvirlerin en azından başka tasvirlerle kıyasla doğru ya da yanlış oluşları kabul görmüş bulunmakta ve mantıksal olarak bir açıklaması – bilimsel ya da değil- sağlanabilmektedir,

⁵ Hume, 2009: 17

⁶ Pears, 1985: ix

ancak; örneğin, kendilik deneyiminden bahsettiğimiz noktada, aynı baş ağrısı örneğindeki gibi tasvirde zorlanmayı kabul etsek bile, kıyasla bu deneyimin bir açıklamasını elde etmekte oldukça zorlanıyoruz. “Yorgunluktan dolayı başım zonkluyor” gibi bir ifade gündelik kullanımda şaşkınlık yaratmayacağı gibi felsefi bir tartışmayı nadiren tetikler, oysa “Yorgunluktan dolayı kendiliğim sancılanıyor” gibi bir ifade gündelik kullanımda şaşkınlık konusu olmasaydı bile felsefi inceleme ve açıklamaya muhtaçtır. Diğer bir deyişle, bu kavramlara denk düşen belirli duygu deneyimleme halleri olabilir ve bunlar açıklamaya gerek duymayacak şekilde apaçıklıklarında basit de olabilirler, ancak felsefi tartışmaya konu olan temel kavramlar bahsi geçen deneyimlerin aksine üzerlerine anlamlı bir düzen, açıklama getirmenin zor olduğu kavramlar oldukları gibi, çoğu zaman onlar hakkında zorlukla sağladığımız açıklamalar, özellikle felsefe tarafından, tartışmaya ve sarsılmaya pek açıktır. Tarih boyunca yapılan belirli açıklamalar çoğu zaman – belki de hiçbir zaman- son sözü söyleyememiş ya da en azından tatmin edici bir cevap sağlayamamıştır. Son olarak, her ne kadar tüm deneyimler – en azından genel olarak- tartışmaya açık olabilirse de pek çok zaman, bahsi geçen deneyimler konusunda bir yere kadar bir uzlaşma, bir iletişim var gibi görünüyor⁷. Kimse baş ağrısı deneyimi özelinde baş ağrısının ne olduğu konusunda tartışmaya girer gibi görünmüyor⁸. Bu deneyimlerin ne olduğu ya da ne olabileceği ile ilgili belirli deneyimlerimizden gelen bazı bilgiler var gibi görünüyor ve görünen o ki bu bilgiler konusunda genel bir uzlaşma sağlanabiliyor. Ancak tartışma konusu olan kavramlar hakkında çoğu zaman bir şeyler söylemeye başlayamadığımız gibi, bu konuları kafasına takarak hayatını adayan düşünürlerin en ilgi çekici açıklamaları bile genel bir tatmin sağlayamıyor görünüyor.

Son olarak, bu güven tarihsellikten geliyor olabilir: Tarih boyunca pek çok farklı disiplin ve kaynak, kültür, felsefe ve inançlar aracılığı ile belirli gerçekler kavramlar, ifadeler, anlatım tarzları ve semboller yolu ile, bireysel ya da kolektif bilince ya da bilinçaltına⁹, bahsi

⁷ En azından genel olarak bir uzlaşmadan bahsetmek mümkün görünüyor.

⁸ Bu güven temelsiz olabilir, Bkz. Kvalia problemi Kısaca Chalmers’ın “Bilincin zor problemi” olarak ya da zor problemler olarak bahsedilebilecek problemler arasında en zoru olarak ifade ettiği problem “deneyimin problemi”dir çünkü “Düşündüğümüzde ve algıladığımızda bilgi-işlemenin bir vınlaması <etkinliği, işleyişi, çalışışı> dışında öznel bir boyutu vardır” (Chalmers, 1995: 1-3). Diğer bir deyişle, bilincin özneliği içerisinde baş ağrısının aynı fiziksel fenomenlere denk gelir gibi görüldüğü doğru ise de baş ağrısı öznel deneyiminin ne olduğu, bir baş ağrısının öznel yani kişinin hissettiği anlamıyla bir diğerine benzeyip benzemediği bilinmemektedir. Bununla ilgili başka bir tartışma da, yine Chalmers’ın popülerleştirdiği “Felsefi Zombi” düşünce deneyidir: Kısaca bir düşünce deneyi olarak aynen insanlar gibi davranan ve görünen ancak kualiası yani öznel deneyimi olmayan varlıklardan bahsedilip bahsedilemeyeceği üzerinedir (Chalmers, 1996: 94-96). Böyle bir durumda “zombi”ler baş ağrısı öznel deneyimine sahip olmadıklarından bu tarz bir olasılığın düşünülebilirliği bile böyle bir deneyim ortaklığının olmayabileceğine işaret eder. Basit bir örnekle tezin yazarının baş ağrısı hissi okuyucunun baş ağrısı hissine değil örneğin farklı ise çivi batması ya da daha absürt görünen bir örnekle gül kokusu hissine denk geliyor olabilir. Bunu anlamının yolu yok gibidir.

⁹ Ör. Bkz. Joseph Campbell’ın psikoanalize dayalı insanlığın ana temel bir “monomit” üzerinden çeşitlenerek (Campbell, 2004: 1-37) “üretilememiş” ve “icat edilemez ve temelli bastırılmaz” yapılar olan mitolojinin

geçen temel konularda boşlukların oluşmasına izin vermeyen ya da bulunan boşlukları olabildiğince dolduran belirli bilgiler sağlamış olabilir. Muhtemelen bu şekilde anlamlılık sürmüş, bu tarz bilgiler anlamda bir bütünlük sağlayarak, pek çok deneyim/şey hakkında belirli bir altyapı, belirli bir fikir ya da his veya sezgi oluşturmuş olabilir.

Bu noktada tezin konusu ile ilgili sorulması gereken birkaç soru var gibi görünüyor: Birincisi, bu bilgiler “Zaman” gibi temel yapıları anlamamız konusunda yeterli midir? Tarihsel olarak gelen bilinçli ya da bilinçsiz edindiğimiz bu bilgi yeterli nitelikte ise, hedeflenen tatmin edici bilgi üzerine eğilmek için gerekli olan imkanları sağladıktan sonra zaman konusunda düşünülebilmesi için sağladığı alt yapı ne kadar sağlamdır? Son olarak, zaman ve benzeri temel yapılar üzerine olan bu bilgi bizlere bir şekilde ulaşabiliyorsa niye “zaman” üzerine konuşmıyoruz ya da düşünürken zorlanıyoruz, bu zorluk nereden geliyor?

1.3 Zaman Sorununun Felsefe Tarihindeki Farklı Yeri

O halde, tezin konusu ile ilgili olarak, en temel soruyu soralım: “Zaman” nedir? Tezde bir önceki tartışmada ele alınan temel olduğu düşünülen kavramlarla beraber pek sık anılan ve onlar gibi temel ya da basit olduğu düşünülen “Zaman” kavramında bahsi geçen sıkıntılar belki de diğer benzeri temel yapı olarak alınan kavramlara göre çok daha güçlü bir şekilde ortaya çıkıyor gibi görünmektedir. Augustinus zaman ile ilgili olarak yaşanan bu sıkıntılı deneyimi oldukça isabetli bir şekilde şöyle tasvir ediyor:

“Nitekim zaman nedir? Kim bunu kolayca ve hemen tanımlayabilir? Kim onu sözcüklere dökerek denli, en azından düşünceyle kavrayacak? Ama konuşma sırasında, zamandan daha yakın ve daha bilinir bir şey söyleyebilir miyiz? Ondan söz edince kesinlikle onu anlıyoruz, bir başkası ondan söz edince de gene anlıyoruz. Öyleyse zaman ne? Eğer hiçkimse benden bunu sormasa biliyorum; ama soran kişiye açıklamak istesem bilmiyorum”¹⁰.

Bu kadar yaygın, sıklıkla kullandığımız, deneyimlediğimizi, içinde ya da onun temelinde bulunduğumuzu/varolduğumuzu iddia ettiğimiz “Zaman” üzerine konuşmakta diğer birçok temel ya da basit olarak görülen kavramla kıyaslandığında bile bir zorluk var gibi görünüyor. Tarih boyunca farklı disiplinler tarafından yapılan açıklamalar ya tatmin edici bir bilgi sağlayamamış olmalı ya da zaman konusundaki tatmin edici fikir ve bilgiler yeterince iyi iletilenmemiş, bilinmiyor ya da anlaşılamamış olmalı görünüyor, çünkü; her ne kadar halihazırda tarihte bahsi geçen pek çok -kültür, gelenekler gibi- alan aracılığıyla, bahsedildiği üzere zaman üzerine bir şeyler söyleyebiliyormuşuz gibi görünüyor ise de yine de “Zaman nedir?” sorusu

sembolleri “Psyche’nin spontane oluşturmalarıdır ve her biri içinde kaynağının hasar görmemiş tohum halinde gücünü barındırır” (Campbell, 2004: XXXIX). Zamanın bilgisi de bu tarz bir kavrayış gerektiren bir bilgi olabilir.

¹⁰ Augustinus :47

ile karşılaştığımızda ya da /ve de Zaman ile ve onunla ilgili meseleler ile alakalı olarak daha isabetli, tatmin edici, açıklayıcı bilgiler talep ettiğimizde neredeyse hep şaşkınlık içerisindeyiz. Bu noktada pek çok geleneksel alan ya görev dışıdır ya da biz bu alanlardaki köklü bilgileri isabetli, tatmin edici ve açıklayıcı bilgiler ya da fikirler üretecek şekilde kullanamıyoruz.

Bu gibi durumlarda, eğer anlamsal tatmin aranıyorsa geleneksel olarak kendisine dönülen disiplin genelde felsefe olagelmıştır. Burada anlamsal tatmin üzerine de düşünmek gerekir. Bu bahsi geçen anlamsal tatmin anlam için, varlık için zorunlu, ilişkileri tesis edici bir yapıda mıdır yoksa anlamsal boşluklara, açıklanmayana ya da açıklanamazlığa, paradokslara katlanamayan, bu da bir gizem olarak kalsın diyemeyen insan şımarıklığının bir ürünü müdür? Tezin düşüncesi ilkinin doğru olduğu yönündedir. Ancak bu durum, diğer disiplinlerin işlevsiz, yetersiz olduğu gibi anlamlara gelmez. Felsefe aslında diğer disiplinlere de uygulanabilir ve genelde iç içe bir şekilde, genel kabuller ne olursa olsun mantıksal düşünce silsileleri ile araştırma konusunu açıklamaya çalışır. Bu her disiplinin anlam bütünlüğü açısından farklı farklı sorun ve boyutlara daha iyi nüfuz etmesine yarıyor gibi görünmektedir. Diğer bir deyişle, arzu edilen anlamsal boşlukları kapatmak, sorunları çözmek ve çözümlemek ya da belirli değişiklikler, keşifler, yenilikler yapma konusunda felsefe sorunlara derin ve çok-boyutlu bir şekilde nüfuz edebilmektedir ve bu anlamda, daha bütüncül bir açıklama için çoğu zaman gerekli görünmektedir.

Buna uygun olarak, felsefenin bu tarz temel kavramları tarih boyunca konusu ettiği gözlemlenmektedir. Temel sorunlar üzerine düşünüldüğünde klasik olarak geleneksel temel sorunların her birisine denk düşen bir felsefe alanı görürüz: Varlık-Varlık Felsefesi/Ontoloji/Metafizik, Bilgi-Bilgi Felsefesi/Epistemoloji, Ahlak/Ahlak Felsefesi/Etik, Din/Din Felsefesi, Bilim/Bilim Felsefesi, Tarih/Tarih Felsefesi, Sanat-Güzellik/Estetik/Sanat Felsefesi, Değer/Değer Felsefesi/Aksiyoloji vb. Buna uygun olarak zaman konusuna da Zaman Felsefesi denk düşmelidir. Ancak ilk gariplik bu noktada tespit edilebilir: Tarih boyunca genelde varlık ile yan yana en temel yapılardan olduğu düşünülen zamanı konu eden Zaman Felsefesi kendini ancak yirminci yüzyılda tesis etmiştir. Yani diğer bir deyişle, yirminci yüzyıla kadar zaman üzerine felsefe yapıldıysa da Zaman Felsefesi disiplini temel bir felsefe alanı değildi. Bu durum belki de örneğin Zihin Felsefesi alanı örneğindeki gibi felsefe tarihindeki belirli argümanların belirli düşünce akımlarını ve belirli disiplinlerin oluşumlarını tetiklemesi, dönemlerin şartları gibi pek çok koşulun birleşmesi ile açıklanabilirdi. Ancak Zaman kavramı ve Zaman kavramına ilgi tarihsel koşullar içerisinde ilk kez yirminci yüzyılda belirmiş değildir ya da tarihsel koşulların zaman hakkında konuşmayı denemeyi dahi engellediğini söylemek

makul görünmemektedir, çünkü Antik dönemlerden beri başlı başına bir konu olarak nadiren ele alınmasına rağmen insanların zaman konusuna yoğun ilgisinden bahsetmek mümkündür.

Bu noktada Zaman konusunda diğer kavramlardan epey farklı bir rota görüyoruz: Varlık gibi sıklıkla en temel kabul edilen bir kavram bile kıyas ile açıklanmaya daha çok çalışılırken, Zaman gibi ilgi gören, tarih boyunca pek çok filozofun tarih boyunca etkilendiği ve değindiği bir kavramın, çağdaş felsefeye kadar¹¹, üzerine düzenli bir argüman geliştiren düşünür sayısının azlığı felsefe tarihi açısından merak uyandırıcı bir mesele gibi görünmektedir. Bu noktada Çağdaş Zaman Felsefesi ve bu felsefenin kendine has bazı özellikleri üzerine düşünmek uygun görünüyor: Zamana karşı tarih boyunca sürdürülen ilgiye karşı Zaman kavramı üzerine düzenli argümanlar, yirminci yüzyıla kadar, neden azdır ve neden özellikle yirminci yüzyılda Zaman kavramı üzerine bir ilgi gelişmiştir? Ayrıca Zamanı diğer kavramlardan farklı kılan zamana özel, kısaca “zamansal” olarak nitelendirilebilecek bazı özellikler ve durumlar olmalı gibi görünüyor. Buna uygun olarak zaman kavramının ne açılardan diğer temel kavramlardan farklı olabileceği de düşünce konusudur.

1.4 Neden Yirminci Yüzyılda Zaman Kavramı Üzerine Bir İlgi Gelişmiştir?

Alexander bahsetmiş bulunduğumuz sorun ile ilgili olarak şöyle diyor:

“Eğer bana son yirmi beş yıldaki düşüncenin en karakteristik özelliği sorulursa, bunun Zaman’ın keşfi olduğunu söylemeliyim. Bugüne kadar zamanla haşır neşir olmak için beklediğimizi kastetmiyorum; demek istediğim düşünümüzde Zaman’ı ciddiye almaya henüz başladık ve bir şekilde zamanın, şeylerin özsel bir içeriği olduğunu fark ettik”¹².

O halde, bu açıklama üzerinden şu soruyu sormak uygun görünüyor: Zaman’ı neden bu döneme kadar ciddiye almadık? Zaman konusunda ya da Zaman konusu ile ilgili olabilecek şekilde (Ör. oluş, tarih, hareket, değişim vb.) düşünmüş pek çok filozof var iken, Zaman konusunda yirminci yüzyıla¹³ kadar düzenli ve merkezi bir argüman üretmiş filozofların sayısı iki elin parmaklarını geçmeyebilir; geleneksel olarak Batı Felsefesi Tarihi üzerinden şu düşünürleri saymak gerekir: Platon, Aristoteles, Augustinus, Aquinalı Thomas, Newton, Leibniz ve Kant. Ancak yirminci yüzyıldan sonra bir kısmı tezde de bahsedilecek çok sayıda düşünürden ve Zaman konusunda tarih sahnesinde beliren yoğun bir ilgiden bahsetmek gerekli görünüyor. Buna uygun olarak, bu aşamada tezin şu soruyu sorması uygun görünüyor: özellikle yirminci yüzyılda neden bir ilgi gelişiyor görünüyor?

¹¹ 19. yüzyıl ikinci yarısı hareketlenmeler ile yirminci yüzyıl başından günümüze kadar olan süre çağdaş felsefe olarak alınmaktadır.

¹² Alexander, 1921: 15.

¹³ Bu tam bir tarih olmayıp pek doğaldır ki 19. yüzyılın sonunda gelişmiş belirli düşünceleri de içerdiği düşünülmelidir.

1.4.1 Zaman Konusuna İlginin Sebepleri

Zaman felsefesi disiplininde her ne kadar tartışmaları anlaşılır kılan bir terminoloji mevcut ise de kullanılan kavramlarda kullanışlı bir birliğe varılmadığı, bu alanı şematize etme çabalarının oldukça zor olduğu ve neredeyse her tartışmada kavramsal ve tarihsel çerçevenin yeniden kurulduğu söylenebilir. Bunun bir sebebi her ne kadar kıyasla bu disiplinin daha yeni ve gelişen bir alan oluşu ise de olası başka bir sebep de Zaman konusuna felsefe-tarihsel ilginin sınırlı oluşu gibi görünmektedir. Tezde ele alındığı ve ana akım şekliyle analitik felsefe içerisinde geliştirilen zaman felsefesi disiplini ağırlıklı olarak bilimsel, mantıksal ve dil üzerine tartışmalar üzerinden zaman konusunu incelerken, bu tartışmaları felsefe-tarihsel olarak haritalandırmak, konuyu ele almanın güçlüğü ile de birleştirildiğinde, zor görünmektedir. Tezin amacı bu tartışmaları felsefe-tarihsel olarak haritalandırmak, en azından bu konuda bir çerçeve ortaya koymaktır.

Bu noktada, bir şekilde, zaman konusunun tartışılmasını tetikleyen bazı şartların nasıl oluştuğunu ifade etmek gerekir. Ancak böyle bir tartışmayı tetikleyebilecek sebeplerin sayısı oldukça fazladır. Sırasıyla bugüne kadar zaman üzerine söylenmiş birkaç fikri özetlemek, her ne kadar ilgili bazı kavramların aktarılması ile belirli bir terminoloji ve çağrışım gücü sağlıyorsa da, yirminci yüzyılda oluşan zaman konusunda bahsi geçen bu ilgiyi anlatabilmek konusunda yetersiz görünmektedir. Burada gerekli görünen, felsefe-tarihsel bir anlatı üzerinden hem tartışmaların üzerinden anlatılabileceği ve ileriye götürülebileceği bir eksen oluşturmak, hem de bir şekilde olabildiğince fikirler ve tetikleyici şartlar çokluğunu barındırabilmek ve yeterince ortaya koyabilmektir.

Tezin bu konuda izlediği yol, 17. ve 18. yüzyıllarda olgunlaşmış bir şekilde ortaya çıkan Aydınlanma anlayışı üzerinden “Aydınlanma Projesi” olarak anılabilecek genel bir sürecin ya da varyasyonlarının sonuçları olarak yirminci yüzyıldaki zaman konusunda ilgiyi anlamaya çalışmaktır. Teze göre zaman bu “Aydınlanma Projesi” sürecinde yirminci yüzyılda gelinen noktada hayati öneme sahip bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Bu hayati önemin temeli bu projeye karşı oluşan rakipler/tehditler ile ilişkisi üzerinden ortaya konmaya çalışılmaktadır. Kısaca ortaya konulacak okumayı özetlemek gerekirse, zaman kavramının Aydınlanma Projesi ve temel uygulamaları olan Ampirik Bilimler/Modern Bilim, Analitik Felsefe, Pozitivizm, Fizikalizm ve Mantıkçı Pozitivizm/Empirizm yapılarını zorlayan bazı tartışmalara sebep olduğu, bu tartışmaların proje ve uygulamalarının hakikat iddialarını zedelediği ya da

zedeleylebilir olduğu, buna dayalı olarak da, zaman konusundaki farklı düşüncelerin ve bu konuyu tartışmayı tetikleyen şartların bu proje üzerinden anlatımıdır. Ayrıca Modernite ve Aydınlanma Projesi ekseninde, ortaya çıkan bazı teknik, sosyal ve sanatsal gelişmeler de bu süreç üzerinden bakıldığında zaman konusuna ilgiyi tetiklemiş olabilir.

Ancak bu konuda dikkat edilmesi gereken bir husus, tezin iddiasının zaman konusundaki okumanın sadece bu şekilde yapılabileceğı ya da sadece bu boyutla anlaşılabileceğı yönünde olmadığıdır. Tezin amacı hem tezin ortaya çıkışı için hem de bahsedildiğı üzere tezin amacı olarak zaman felsefesi disiplini için gerekli olduğı düşünülen bir düşünce çerçevesi ortaya koymaktır.

O halde, bu noktada, bu okumanın temelini oluşturacak şekilde, Aydınlanma Projesi'nin ne olduğı, zaman konusuyla ilgisi ve zaman konusunun bu süreçteki merkeziliğı ele alınacaktır. Ayrıca Aydınlanma Projesi ile ilişkisi içerisinde düşünülebilecek bazı gelişmelerin zamanla ilişkisi gözlemlenebilir.

1.4.1.1 Aydınlanma Projesi ve Etkileri

Aydınlanma Projesi ile zaman ilişkisi, kısaca, zaman probleminin çözölememesinin Aydınlanma Projesi'nin hakikat iddiasını belirli şekillerde sınaması, sarsması ya da yıkması ve Aydınlanma Projesi'ne rakip veya tehdit olabilecek iddiaların zaman kavramı üzerinden beslenmesi olarak özetlenebilir. Zaman kavramı bir yandan projenin bir noktada kendini dayandırdığı tümevarım ve doğrulama gibi yapıların kabul edilebilirliğini zayıflatıyor görünüyorken, diğerk bir yandan zaman kavramının felsefe tarihinde gizemli bir kavram olarak yer etmeye devam etmesi, aşkın ve hayatlarımızda etkili görönen bir yapı olarak, tezin iddiasına göre, varlıklar ile kurulan ilişkide aşkın yapıları artık başlıca etkin yapılar olarak görmeyen Aydınlanma Projesi'ne iki yönlü bir tehdittir: Hem projenin Modern Bilim gibi uygulamalarının açıklama gücü ile birlikte bilgi kaynağı olma ve hakikat iddialarını sınarken, hem de aşkın varlıkları başlıca etkin yapılar olarak ortaya koyan fikirler zaman kavramı üzerinden besleniyor görünüyordu. Son olarak, bu projenin bir sonucu olarak da, tarihsel olarak başlıca etkin olan yapıların zaman-hassasiyeti olmayan, ezeli-ebedi yapılardan artık zaman-hassasiyeti olan yapılara dönüşmesi, zaman konusunu etkin ve es geçmesi zor bir konu haline getiriyordu. Bu noktada, örneğin, Modern Bilim'in hem kendi süreçlerini yönetmek ve kendi teorilerini temellendirmek, hem de insanların zaman konusundaki sınırlılıklarını anlamlandırma isteklerinin artışına yönelik ilgili olarak, bir yandan da, bilimin kendi zamanlılığı yani kendi teorilerinin ve hakikat ile ilgili iddialarının gelip geçebilirliğı fikri ile ilgili olarak, zaman yapısının açıklanması konusunda bir baskı oluştuğı söylenebilir.

Öncelikle, “Aydınlanma Projesi” ifadesinin anlamını ortaya koymak için “Aydınlanma” fikrini incelemek, kısaca “Aydınlanma nedir?” sorusunu sormak ve bunun ile ilgili olarak bu projeyi ve projenin zaman kavramı ile ilgisini açıklamak uygun görünüyor. “Aydınlanma Projesi” klasik tarihsel “Aydınlanma” okuması ile ilgili olmak ile birlikte, “Aydınlanma” fikirlerini sadece bir dönem içerisinde incelemekten oldukça farklıdır. “Aydınlanma Projesi” fikri belirli bazı Aydınlanma ideallerinin kendini tesis etme sürecini inceleyen bir ifadedir. Bu bir süreç olarak ele alındığından, bu süreç içerisindeki fikirsel değişiklikler de felsefe tarihindeki genel değişikliklerden çok belirli bir eksen, belirli bir dert ve amaç ile yapılan değişiklikler olarak okunur. Ancak bu okuma, zaman ile ilgisi konusunda bahsedilen duruma benzer bir şekilde, kendisinin tek ya da doğru okuma olduğunu iddia etmemektedir. Burada amaç farklı ve çeşitli düşünceleri ve bu düşüncelerin şartlarını olabildiğince bir eksen, ortaya koyabilecek bir felsefe-tarihsel çerçeve oluşturmaktır. Bu anlamda, bu okuma konuları ele alabilecek şekilde kısıtlıdır ancak bir yandan da konuların çeşitliliğini ele alabilecek kadar da açık olmalıdır. Tez kendi yürüttüğü inceleme şekli ile Aydınlanma Projesi üzerinden okumasının belirtilen şartlara uygunluğunu gözetmeye çalışmaktadır.

Bu noktada, zaman ile ilişkisini kurmadan önce, bahsedilen tarz bir okumanın yapılabilmesi için Aydınlanma ve Aydınlanma Projesi kavramları ayrıca açıklanmalıdır.

1.4.1.1.1 Aydınlanma nedir?

Aydınlanmanın ne olduğu konusunda hem döneminde hem de sonrasında farklı fikirler olduğu gibi, bir yerine birden çok Aydınlanma fikrinin olup olmadığı da tartışmalıdır. Bir yandan tarihsel olarak farklı merkezlerde ve farklı düşünürlerin ele alışıyla, birbirinden farklı Aydınlanma tasarımlarından bahsedilebilir. Ancak bir yandan da bu fikirleri bir şekilde bir arada alabilmeyi mümkün kılan bir ortaklık olmalıdır ya da Aydınlanma diye bir şeyden bahsetmek yersiz olarak ele alınmalıdır.

Bu konuda en çok temel alınan, Aydınlanmanın temel fikrini ortaya koyduğu düşünülen Kant, Aydınlanma kavramını ve hedefini “‘Aydınlanma Nedir?’ Sorusu Üzerine” adlı makalesinde temel olarak şöyle ortaya koymaktadır:

“Aydınlanma insanın kendi kendisini vesayete maruz bırakmaktan kurtulmasıdır. Vesayet bir insanın bir başka insanın nezareti olmaksızın kendi idrak kabiliyetini (understanding) kullanamama iktidarsızlığıdır. Bu vesayet, vesayetin sebebi akıldan mahrumiyette değil, akıllı bir başkasının nezareti (direction) (talimatı) olmadan kullanma karar ve cesaretinin yokluğunda insanın kendi kendisini maruz bıraktığı bir vesayettir. Sapare aude! “Kendi aklını kullanma cesaretini göster!” aydınlanmanın düsturudur”¹⁴.

¹⁴ Kant, 2005: 225.

Bireysel olarak aklı kullanmak Aydınlanma düşüncesinde sıklıkla karşılaşılan bir fikir olmuştur. Burada tezin vurgulamak istediği nokta aklın bireysel olarak kullanımının hangi uygulamanın karşısına konduğudur. Görünen odur ki burada aklın bireysel olarak kullanımı sadece toplumsal akıl ya da başka bir yetiye dayanan otoriteyi kabul etmeye karşıdır fakat dikkat edilmelidir ki toplumsal akıl ya da başka bir yetiye dayanan otoriteye karşı değildir. Aydınlanmayı akla karşı irrasyonel yapılar, inanç, din ya da bireye karşı toplum olarak anlamak oldukça yaygın bir şekilde yapılan bir hatadır.

Kant'ın bu öncü incelemesinin yanında M. Mendelssohn, Kant ile aynı adlı ancak Kant'tan üç ay¹⁵ önce yazmış olduğu makalesinde ilişkili olmakla birlikte oldukça farklı görünen bir tanımlama yapıyor:

“Eğitim, kültür ve aydınlanma olarak ikiye ayrılır. İlki pratik olanı, (objektif olarak) el zanaatlarında, sanatlar ve terbiyede kalite, incelik ve güzelliği; (subjektif olarak) zanaat ve sanatta yetenek, çalışkanlık ve beceriyi, terbiyede ise eğilimler, dürtüler ve alışkanlıkları hedeflemiş görünmektedir. Bir halkta bunlar insanın yapısına ne kadar çok uygun düşerse, o halk o kadar çok kültürlü sayılır; tıpkı, insanların çalışkanlıkları sonucu insanlara yararlı ürünler verebilecek duruma getirildiği oranda bir tarlaya kültür ve ekinirlik yüklendiği gibi. Buna karşılık aydınlanma daha çok teorik olanla ilgili görünmektedir: (objektif olarak) akla dayalı bilgi ile (subjektif olarak) insanın yapısı için olan önem ve etkileri oranında insan yaşamına dair şeyler hakkında akla dayalı düşünme yeteneğiyle ilgilidir.”¹⁶

Aslında bu dönemde, pek çok kişi bu soruya cevap vermeye çalışarak deneyimledikleri sosyal, kültürel ve bilimsel değişiklikleri hem açıklamaya hem de bu değişikliklere katılmaya ya da onları eleştirmeye çalışmaktaydılar. Mendelssohn'un cevabında Kant'ın tanımına göre bazı farklılıklar Aydınlanma üzerine tezin sürdürdüğü bu incelemede dikkat çekicidir. Mendelssohn insanın iki yapısından bahsetmektedir, “yurttaş olarak” temel olarak kültüre ancak “insan olarak insanın kültüre değil, aydınlanmaya ihtiyacı” olduğunu, kültürün “toplum üyelerinin *ödev ve haklarını*” ortaya koyarak, toplumsal “rol”lerine uyumları ile ilgili olduğunu, bu anlamda da bir toplumun fertleri “kendisi için belirlenen role ne kadar uyum içindeyse, o ulus”un “o kadar çok kültüre sahip” olduğunu ifade ediyor¹⁷. Burada ortaya konulan sorun Alman İdealizm'inin parça-bütün tartışmaları içerisinde de karşımıza çıkar ve Aydınlanmaya gösterilen reaksiyonun önemli bir ifadesi olarak görülebilir: Her ne kadar “birey” fikrinin bu noktada çağdaş felsefedeki anlamıyla oturduğunu söylemek sorunlu olabilirse de, Aydınlanma ile bir şekilde tetiklenen –olgun ya da değil- bir “birey” fikri ya da Mendelssohn'da görülen üzere insanın toplumsal yapısının dışındaki yapısı ya da yapılarının, toplumsal olan ile ters düştüğü noktalar üzerine düşünülecektir. Bu Aydınlanma taraftarlığı ya da karşıtlığında en

¹⁵ Kant, 2000: 17-21.

¹⁶ Mendelssohn, 2000: 13.

¹⁷ Mendelssohn, 2000: 14.

önemli noktalardan birini oluşturur: Kaba bir şekilde, Aydınlanma taraftarları genel olarak insanın geleneksel otoritelerin dogmatik etkisinden kurtulduğunu ve böylece özgürleşildiğini savunurken, karşıtları ise genel olarak bu süreci insanın geleneksel ve toplumsal bir varlık olarak doğasından koptuğunu ileri sürerler. Bu noktada Aydınlanma taraftarları otoriteye karar verme otoritesini insan aklına verir iken, Aydınlanma karşıtları doğal¹⁸, ilahi otoritelerin üzerine karar verme fikrini tehlikeli ve insan doğasına aykırı bulur görünmektedirler. Diğer bir deyişle, bir taraf mümkün otoriteler içerisinde hangisinin otoritesini seçmeliyiz diye düşünürken, diğer taraf için bazı otoriteler tartışılmaz ve zorunludur. Bu noktada Aydınlanma'nın demokrasi ile doğal yaklaşması ya da içiçeliği ortaya konulabilir, ancak bir yandan da insanın toplumsallığını reddetmese bile, insanda toplumsal yapısından ayrı ve bu ayrımla beraber bütünlüğü tartışmalı bir şekilde, bir karar mekanizması neye dayanarak belirlenebilir?

Duignan'a göre aydınlanma anlayışının “merkezinde, gücü ile insanların evreni anladıkları ve kendi koşullarını geliştirdikleri, aklın kullanımı ve kutlanması” vardır¹⁹. Bristow ise “entelektüel gelişime can atma ve böyle bir gelişimin insan toplumunu ve bireysel olarak yaşamları geliştirme gücünü” Aydınlanma'nın merkezinde görmektedir²⁰. Başka bir anlayış ise, Aydınlanma'nın radikal bir ucunda, her ne kadar aydınlanma bunu zorunlu olarak imlemiyorsa da, eski geleneksel toplumsal yapıların hemen hemen tümüne ya da şartlara göre belli başlı ya da belirli bazılarına bir savaş şekline dönüşebilmektedir. Bu yaygın anlayış pek çok zaman din karşıtı bir Aydınlanma fikrini ortaya koyar. Ancak Bristow Aydınlanma her kadar “din düşmanı” olarak gösterilse de, “hurafelere inanma, dini coşku, fanatizm ve doğaüstücülük” konusunda eleştirel olduğunu düşünmenin daha doğru olduğunu söyler²¹. Bu noktada Aydınlanma tavrı din düşmanı olmaktan çok uygun olarak ““rasyonel” ya da “doğal” bir din” arayışındadır²², bu anlamda din karşıtı olmaktan çok akli olmayan ve kurumlar tarafından durmadan manipüle edildiği düşünülen dini yapıların karşısında gibi görünüyor. Bu yeni arayışın sonucunda bulunan çözümlerden biri Deizm'dir:

“Kaçınılmaz bir şekilde, aklın metodu dinin kendisine de uygulandı. Doğal – rasyonel – bir din arayışının ürünü, her ne kadar asla organize bir kült ya da hareket olmadıysa da, Hristiyanlık ile özellikle İngiltere ve Fransa'da iki yüzyıldır çatışma içerisinde olan Deizm'di. Bir Deist için pek az sayıda dini gerçek

¹⁸ Aydınlanma filozoflarının, Locke gibi, doğal hukuk gibi ifadelerindeki “doğal”, akılla bulunan, keşfedilen yapılar olup burada kastedilen “doğal”, zaten belli, apaçık ya da keşfedilmiş olduğu düşünülen otoritelerdir. Bu düşüncede otoriteler akla yatkın değilse, akıl yanlış yoldadır diye düşünülmektedir. Aydınlanma anlayışında ise bir şey akla yatkın değilse, en azından, artık şüphelidir. Örneğin Tanrı'nın aşkınlığı ve bu anlamda doğaüstü oluşu ile bu anlamda doğal yani apaçık kabul edilişi çelişkili değildir. Aydınlanma kavramlaştırması ile birlikte doğal olan gittikçe artan bir şekilde aşkın karşısına yerleştirilen bir yapı olarak ortaya konuyor görünmektedir.

¹⁹ <https://www.britannica.com/event/Enlightenment-European-history>. (erişim tarihi: 2 Kasım 2022)

²⁰ <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/enlightenment> (erişim tarihi: 2 Kasım 2022)

²¹ Age.

²² Age.

yeterlidir: sıklıkla mimar ya da mekanisyen olarak tasavvur edilen tek bir Tanrı'nın varlığı, bu Tanrı tarafından yönetilen bir ödül ve cezalar sisteminin varlığı, ve insanların erdemlilik ve tanrıya hürmet konusunda sorumlulukları”²³.

Ancak Deizm'in dışında din ile ilgili olarak aydınlanmanın “daha radikal ürünleri” olan “septisizm, ateizm ve materyalizm” de ortaya çıkar²⁴. Bu bahsi geçtiği üzere, Aydınlanma anlayışının zorunlu olarak imlediği yapılar değilse de, düşüncenin doğal ve beklenebilecek bazı sonuçlarıdır: İnsan aklının otoritesini karar verici kılmak, kaçınılmaz olarak, zaten başlangıçta insan aklını her şeyin ölçüsü olarak koyduğu için, iddia edilebilir ki, bu yolla ispatlanamayan, doğrulanamayan yapıların varlığı şüphelidir ya da çoktan Tanrı akli ve olayların akılla doğrulanamayan geleneksel olarak iddia edilmiş sebep olarak kaynakları reddedilmiştir. Diğer bir deyişle, Din, Doğru din ve Tanrı var ise de, onun varlığını onaylayacak mekanizma insan aklıdır²⁵. Bu durumda elde kabaca birkaç seçenek bulunmaktadır: Onay, ret ya da onaylayamama ama ret de edememe. Eğer akıl ile onaylanarak inanılıyorsa, akıl inancın şartı olmalıdır ve götürdüğü bir nokta Deizm'dir. Onaylayamamanın sonucunda reddediliyorsa ateizm, bir hüküm verilemiyorsa agnostisizm sürecin doğal sonucu olarak görünmektedir.

Aydınlanma belirli siyasi fikirler ya da gerilimler üzerinden de okunabilir. Aydınlanma ilk bakışta kişinin “Aklının Otoritesi” ile “Toplumsal Otorite” konusunda bir gerilim oluşturur:

“Devlet bir zamanlar, İnsanın Şehri'nin Tanrı'nın Şehri üzerinden modellenmiş, ezeli-ebedi bir düzenin dünyevi bir yaklaşık-benzeri olarak²⁶ görülürken şimdi insanlar arasında doğal hakları ve her birinin kişisel çıkarını korumayı amaçlayan karşılıklı olarak yararlı bir mutabakat olarak görülür oldu”²⁷.

Ancak bu “sosyal kontrat” fikri halihazırda bulunan siyasi düzenlerle pek çok noktada uyuşmadığından dolayı Aydınlanma siyasi devrimleri tetikler²⁸. Burada Aydınlanma'nın oluşturduğu genel bir siyasi tutumu görüyoruz: “keyfi, otoriter devletin gelişen bir kritiği ve doğal haklar ve politik bir demokrasi olarak işlev gören daha yüksek bir sosyal organizasyon formunun taslağının oluşturulması”²⁹. Bu bahsi geçen durum, insan aklının geleneksel siyasi otoritelerin akli ile karşılaştırıldığında ulaşılan bir sonuçtur. Aydınlanma-din ilişkisinde bahsedilen duruma paralel olarak siyasi kurumlar konusunda da, insan aklının siyasi otoritelere ya da siyasi otoritelerin ya da kararlarının doğruluğuna karar vermesi fikrinin götürdüğü doğal sonuç aslında insanların kendi kararlarını kendi vermeleridir. Bunun mümkün görünen ilk yolu

²³ <https://www.britannica.com/event/Enlightenment-European-history>. (erişim tarihi: 2 Kasım 2022)

²⁴ Age.

²⁵ Bu durumda yine ilginç bir ikilem ortaya çıkıyor: Akıl Tanrı'nın olduğu ve koşulsuz şartsız ona uyulması gerektiği sonucuna varırsa akıl ne yapmalıdır?

²⁶ İng. *Approximation*

²⁷ Age.

²⁸ Age.

²⁹ Age.

demokrasidir. Ancak hangi tür bir demokrasinin uygulanacağını yanı sıra, demokrasinin bunun tek yolu olup olmadığı da bir tartışma konusudur: Örneğin, *Leviathan*'da Hobbes'ın yöneticisi herkesin aklına uygun olarak, oybirliğine varılmışçasına, karar verebilmektedir ya da bilimsel, teknokrat bir yönetim de önerilebilir³⁰. Ancak bu iki örnekte de insanlar kendi akılları ölçü olsa da, akılları ile karar verme sorumluluklarını bir başka otoriteye verirler oysa Aydınlanma anlayışı her insanın aklının ve bu insanların oluşturdukları toplumun otoritesinden başka bir otorite olmaması gerektiğini savunuyor görünüyor. Bu özellikle “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi” üzerinden de incelenebilir. Bu bildirgenin üçüncü maddesi muhtemelen özellikle Jean Jacques Rousseau etkisiyle “Tüm egemenliğin temeli özsel olarak ulusa dayanır. Hiçbir zümre/kitle ya da birey doğrudan ulustan kaynaklanmayan herhangi bir yetkiyi kullanamazlar”³¹ ifadesinde gözlemlenebilir. Ancak aydınlanmada siyasi olarak tamamen farklı sonuçlar çıkaran veya çıkarabilecek yönelimler de vardır: İsrail'e göre Voltaire ve Büyük Frederick³² herkesin aydınlanmasını “gereksiz ve gerçekdışı” bularak “varolan sosyal hiyerarşiler ve geniş çevrelerce kabul edilen halihazırdaki düzen”i değiştirmek istememektedirler³³. Ayrıca yazar, “Frederick, Catherine, Avusturya'da Joseph II ve hatta Napolyon gibi aydınlanmış despotların” kişisel olarak “elit seviyede ve sarayda” ciddi anlamda inanmasalar da, pek çok noktada toplum düzenini sağlamada dini kurumlara destek verdiklerini belirtir³⁴. Bu tutuma benzer bir siyaset fikri Hobbes tarafından da bahsedilmektedir³⁵. Cromartie'ye göre genel olarak Hobbes, Francis Bacon'ın düşüncesiyle benzerlik kurulabilecek bir şekilde Tanrı'nın varlığına inanır ancak dinleri genel olarak eleştirir; fakat yine de dinin insan için doğal ve bu yüzden de kaçınılmaz olduğunu düşünür³⁶. *Leviathan*'da da nasıl bir din ya da inanç olduğunu söylemek pek zorsa da, tespitlere paralel olarak genel olarak klasik anlamda aşkın din ve din görevlilerini bir politik otorite kabul etmeme gözlemlenebilir. Ancak dinin ve din görevlilerinin, en azından Hobbes'ta tespit etmesi tezin kapsamında olmayan bir

³⁰ Ancak yine aynı problem ortaya çıkıyor: İnsanlar kendi akılları ile akıllarını bir otoriteye emanet edebilirler mi? Aydınlanma genel olarak bu tarz “veraset”e karşıdır. Buradan da ortaya çıkıyor ki, savunulan demokrasi de sürekli insan aklının, insanların akıllarının, aktif bir şekilde siyasete katıldığı, siyaseti eleştirdiği ve ürettiği, bu günlerde daha çok “sivil toplum” fikri ile karşılaşmaya çalışılan, seçim ile birlikte tüm otoritenin ya da otoritenin büyük bir kısmının tamamen ya da belirli bir zaman diliminde geri alınamayacak ya da geri alınması zor bir şekilde siyasetçilere verilmediği bir demokrasi tarzı gibi görünüyor.

³¹ https://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp (erişim tarihi: 2 Kasım 2022).

³² Alm. Friedrich Burada bahsedilen 18. Yüzyılda Prusya Kralı 2. Friedrich'tir.

³³ İsrail, 2019: 9.

³⁴ Age.

³⁵ Hobbes, 1998: 71-82 Hobbes burada dinin ortaya çıkışının doğal sebeplerini sorgularken bir yandan işlevi üzerine düşünüyor. Ayrıca Hobbes'ta Hobbes'un önerdiği düzenin gerçekleşmesi durumunda devlet ve kilisenin özdeş olacağı fikri ile ilgili Bkz. Martinich, A. P., 'Natural Sovereignty and Omnipotence in Hobbes's *Leviathan*', in Laurens van Apeldoorn, and Robin Douglass (eds), *Hobbes on Politics and Religion* (Oxford, 2018; online edn, Oxford Academic, 19 July 2018), <https://doi.org/10.1093/oso/9780198803409.003.0003>, (erişim tarihi: 2 Kasım 2022).

³⁶ Cromartie, 2008: 857-879.

tarzda öneminin olduğu tespit edilebilir. Bahsedilen düşünceler ele alındığında, zaman zaman elitist, monarşist, Tanrı'yı ya da dini bir şekilde kabul eden bu düşünürler ve “aydınlanmış despot” gibi fikirler de Aydınlanmanın ürünü değiller midir?

Aydınlanmaya başka bir yaklaşım onu Modern Bilim'in başlangıç ve gelişim süreci olarak görmek olabilir. İnsanlığın bir gelişim süreci ya da dönemi olarak görmek de yaygın bir tavidir. Ancak Aydınlanma ve sonrasında ya da belirli bir Aydınlanma sürecinde, genel ya da Modern Bilim üzerinden ilerlemeci³⁷ bir tavır, özellikle yirminci yüzyılda pek çok eleştiriye maruz kalmıştır. Aydınlanma olarak bahsedilen dönemden bu yana, genel anlamda teknolojik gelişmelerin dışında, insanın potansiyelinde ya da etkinliğinde bir gelişim olup olmadığı tartışmalı olduğu gibi, bazı gerilemelerin olduğu ya da büyük bir felaketin olduğu ya da böyle bir felakete doğru gidildiği de sıklıkla tartışılmaktadır. Ya da, bütün bu olaylar, bir gelişme ya da gerilemeden bağımsız olarak da ele alınabilir.

Aydınlanmayı belirlemeye yardımcı olabilecek başka bir yol onun gelişimini coğrafi olarak izlemek olabilir. Ancak Aydınlanmanın hangi merkezden başladığı da bir tartışma konusudur. Aydınlanma merkezlerine göre fikirsel hatlar genel olarak şu şekilde belirlenmiştir: “Fransız Aydınlanması”, “İskoç Aydınlanması”, “Alman Aydınlanması (die Aufklärung)”³⁸ Ancak bu merkezler bir bakıma öyle karakteristiklerdir ki, belki de doğrusu bir “Aydınlanma”dan bahsetmek yerine “Aydınlanmalar”dan bahsetmek olabilir. Bu fikirler bahsedildiği üzere bazı devrimleri tetikler. Bu devrimlerin fikirleri, yapılış şekilleri ve sonuçları Aydınlanma'nın nasıl anlaşıldığı ile yakından ilgilidir. Bu düşünce merkezlerinin felsefe dünyasındaki bazı temel gelenekleri oluşturduğu ya da ilgili olduğu ve söylenebilir: Kıta Felsefesi ağırlıklı olarak Fransa ve Almanya merkezlerinin üretimi ile bağdaştırılabilirken, Analitik Felsefe Britanya ve tarihsel ve kültürel anlamda ilişkili olarak Amerika Birleşik Devletleri merkezli olarak düşünülebilir. Ayrıca Alman İdealizm'i olarak anılan düşünce ekolü Almanya merkezli olarak alınabilirken, yirminci yüzyılın başlarında Varoluşçuluk ise daha çok Fransa merkezli gibi görünmektedir. Bu merkezleşmeler Aydınlanma sebebiyle ortaya çıkmasalar bile, Aydınlanma'ya yaklaşımları ve tepkileri ile şekillendikleri ve bahsi geçen belirli halleri aldıkları söylenebilir.

Aydınlanmanın ne olduğu sorununda, bu noktada ortaya konan, birbirinden çok farklı tanımların ve tartışmaların bulunduğu bir bulundudur. Bu tanımların bazıları birbirleri ile uyumlu görünmemektedir. Örneğin, bahsedildiği üzere, Aydınlanmaya bağlı olarak din konusunda geleneksel inançlar savunulmaya devam edilebildiği ya da yenilenmeye çalışıldığı gibi, Deizm

³⁷ İng. *progressivism*

³⁸ <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/enlightenment> (erişim tarihi: 2 Kasım 2022)

gibi bir “rasyonel ya da doğal din”, septisizm, ateizm, materyalizm, fideizm ya da belirli formlarda bir din karşıtlığı da gözlemlenebilir. Aydınlanmanın siyasi yollarında demokrasiden mutlak monarşiye, aydınlanmış despotluk ve meşrutiyete birçok farklı yol vardır. Örneğin Fransız Devrimi bir şekilde Aydınlanma’nın bir ürünü ise, Napoleon Bonaparte da öyle değil midir? Ayrıca Aydınlanma insanlığın bir gelişim dönemi olarak ele alınabileceği gibi, bir gerileme ya da gelişim ya da gerilemeden tamamen bağımsız olarak da ele alınabilir. Diğer bir konu, Aydınlanma’nın nerede başladığının tespit edilememesi ve Aydınlanma’nın farklı merkezlerde çok farklı formlar aldığı ve bunların sonrasında da felsefi ekollerin bu merkezlerin Aydınlanma’ya yaklaşımlarından oldukça etkilenecek gelişip değişimleri durumudur. Son olarak, buna Aydınlanma’ya dahil edilen çok çeşitli fikirlere sahip olan düşünürlerin hepsini ya da çoğunu bir araya getirecek ortak noktalarının bulunup bulunmadığı tartışmalıdır. Belirtilen bütün bu noktalar, Aydınlanma’nın anlamlı bir kavram olup olmadığı konusunda bir şüphe oluşturmaktadır. O halde, Aydınlanma ve sonrasında da Aydınlanma Projesi, bütünlüklü bir şekilde, nasıl ifade edilebilir?

1.4.1.1.2 Aydınlanma Projesi nedir?

Tezin Aydınlanma Projesi olarak ele aldığı süreç ile literatürde “Aydınlanma Projesi” olarak tartışılan ifadenin birbiriyle ilişkileri tespit edilebilir olmakla birlikte, bazı açılardan oldukça farklıdır. Bu noktada tezin Aydınlanma Projesi tanımını ortaya koyup, sonrasında zaman ile ilgisini ve tezin Aydınlanma Projesi üzerinden çağdaş zaman felsefesi tartışmalarını okuma yolunu ortaya koymak gereklidir.

Bir şekilde akademik çevrelerde yaygınlaşan “Aydınlanma Projesi” ifadesinin kullanımının ne anlama geldiği ve nasıl ele alınacağı bir tartışma konusudur. Tez bu ifadenin kaynağını son aşamada takip edemediyse de, belki de en popüler hale getiren düşünürün MacIntyre olduğu söylenebilir. MacIntyre “After Virtue” adlı eserinde karşı olduğu “Aydınlanma Projesi” adını verdiği bir ahlaklıktan uzaklaşma ya da ahlakın içini boşaltma ya da tutarlı bir ahlak teorisi ortaya koyamama şekillerinde özetlenebilecek bir yapıdan bahsetmektedir³⁹. MacIntyre’a göre bu proje tarihsel olarak bakıldığında düşünürlerin sahip oldukları ahlak değerleri ile “insan doğası” fikirlerinin uyuşamaz oluşu yüzünden başarısız olmaya mahkum bir projedir⁴⁰. Ona göre “teleolojik bir çerçeve olmadan tüm ahlak projesi anlaşılabilir olmamaktadır”:

“Her ne kadar [...] yazarların her biri olumlayıcı argümanlarında ahlakı insan doğasında temellendirmeyi denedilerse de, her bir olumsuzlayıcı argümanlarında hiçbir geçerli argümanın tamamen olgusal

³⁹ MacIntyre, 2007

⁴⁰ Age.: 52-55

önergelerden ahlaki ya da değer biçici bir sonuç – bir ilkeye geçilemeyeceği iddiasının sınırsız bir versiyonuna gittikçe daha çok yaklaştılar; böylece, bu bir kere kabul edildiğinde, tüm Proje’nin sonu gelmiş demektir”⁴¹.

Bu durum esasen sadece ahlak alanında olmadığı gibi, teze göre mesele genel olarak ele alındığında aslında sadece halihazırda benimsenen fikirlerle de ilgili değildir; konu daha çok, MacIntyre’in akıl yürütmesinde bahsettiği ikinci uyumsuz parça ile ilgili görünmektedir: teleolojik ya da değil herhangi bir sabit ya da nesnel kriterin yokluğunda, herhangi bir konuda ortaya konan herhangi bir fikrin kabul edilmesi için ortada bir sebep bulunamaz. Bu anlamda, bu konu sadece ahlak ile ilgili değil, her iddia ile ilgilidir: Bir kriter olmadan, “Bu masanın üzerine eşyalarımı koydum” gibi basit bir iddiadan, “Moleküller atomlardan oluşur” gibi bilimsel bir iddiaya kadar tüm iddialara hep radikal bir şüphecilikle yaklaşmak mümkün ve mantıksal olarak makul olur, ve bu bilgilere karşı söylenebilecek “Bu masa bir fildir ve bu fil üzerinde eşya taşımayı kabul etmemektedir” ya da “Moleküller atomlardan çok korkarlar, o yüzden gizlenerek her gün saat ikide çay içerler” gibi ifadeler temel olarak önceki örnekler ile aynı derecede doğru (ya da yanlış ya da ilgisiz) olarak ele alınmak zorundadır.

Tezin tartışması böyle bir kriterin ne olduğunu cevaplamak, Aydınlanma Projesi’nin başarılı olup olamayacağını ya da Aydınlanma Projesi’ne dahil edilebilecek her bir düşüncenin başarısını tartışmak değildir. Tezin vurgusu, Aydınlanma Projesi ya da projelerinin geleneksel aşkın kriterler yerine aşkın olmayan kriterleri etkin kılma çabasıdır. Diğer bir deyişle aydınlanma tarzında etkinlik bu şekilde tanımlanabilir.

Bu iddia sıklıkla tekrarlanan aşkın otoriteler yerine insana ait yapıları koyma fikri ile benzeştirilebilir. Ancak tezin iddiası, sıklıkla iddia edilenin aksine, Aydınlanma Projesi fikrinde aşkın olan yapıların yerini zorunlu olarak aşkın olmayan yapıların aldığını düşünmemektedir. Aydınlanma Projesi en başından beri aşkın öğeler içerebilmektedir. Buradaki durum teze göre daha çok aşkın olarak görülen bir yapının etkisizleştirilme ve aşkın olmayan uygun görülen kriterlerin etkinleştirilme çabasıdır. Diğer bir deyişle, bu projeye dahil bir fikir temel olarak aşkın bir kriter barındırabilir, ancak bu kriterin genelde temel oluşturmak dışında etkin bir vasfı yoktur, etkili yapılar hep aşkın olmayan, genel anlamda insan ile daha doğrudan ilgili olan yapılarla ilgilidir. Aydınlanmanın ne olduğu sorusu üzerine tartışmada aydınlanmanın ürünleri olarak ele alınan bazı yapılar üzerine tekrar düşünülürse: örneğin, ateizm geleneksel bir otorite olarak konumlanmış Tanrı ya da Din yapısına tamamen karşı olarak bu yapıları etkisizleştirmeye çalışırken, Deizm bu yapılara karşı olmayıp, tam tersine onlar üzerine kuruludur, ancak yine de Tanrı ve Din yapısının, önemli ve temel olarak ele alınmaya devam

⁴¹ Age.: 56

etse bile, hayatımızın öğeleri üzerinde etkinliğinin azaldığı gözlemlenebilir. Artık bir kişinin Tanrı'ya inancı sarsılmaz olup, Tanrı'yı işlerinde pek etkin bulmama imkanı doğmuştur. Bu aynı zamanda din-bilim ilişkisi ekseninde de düşünülebilir: Aydınlanmada dine karşı bir tavır gözlenebildiği gibi, bir yandan da bilim konusunda etkili olmayan bir din ya da bir din olarak bilim fikri de ortaya çıkabilmektedir. Siyaset boyutuyla da tezin iddiasını destekleyen bir tablo sergilenebilir: Demokrasi ile aşkın bir otorite değil, halkın kendi üzerinde otoritesi amaçlanıyorken, meşrutiyet gibi hala bir yere kadar etkin ya da etkinliğini sembolik olarak sürdüren ancak kıyasla etkisizleşmiş krallar da görünebilir. Kralın, eski anlayışta, genel olarak, tahtının Tanrı tarafından ona bahşedildiği, Tanrı'nın yeryüzündeki bir tür genel ya da belirli bir alanda temsilcisi, "yeryüzündeki gölgesi" olarak, kıyasla etkin bir güce sahipken, Aydınlanma sürecinde bu gücün genel olarak azaldığı, dönüştüğü, yer değiştirdiği ve gittikçe sembolikleşmeye başladığı, ya da hepten ortadan kalktığını görüyoruz. Özellikle Avrupa'da monarşinin farklı şekillerde olsa da aşkın olmayanın etkinliğini sağlayacak şekilde ilgili dönüşümü gözlemlenebilir. Hobbes tarzı bir kral fikri de, dikkat edilmelidir ki, insanlar oybirliği içerisinde karar veriyormuşçasına hareket eden bir yapıdır. Bu noktada bu otoritenin aşkınlığı ve pek çok zaman ne yapıp ne ettiğinin bu aşkınlığa kıyasla ikinci planda sıkışıyor gibi gözüktüğü eski sisteme göre yeni süreçte otorite aşkınsa bile yapıp etmelerin etkinliğinin yanında temel oluşturucu olsa da aktif olmayan, etkisiz olduğunu görüyoruz. Aydınlanmış Despotlar ise güçlerini kendi akıllarına ya da Machiavelli'nin *Prens*'teki projesine benzer şekilde, belirli bazı akla uygun yöntemlere, ilimlere dayandırabiliyorlardı. Aydınlanmanın gelişim mi yoksa gerileme mi olduğu tartışmaları, aynı yokuşun hem çıkış hem iniş olabilmesi gibi, genel olarak Aydınlanma'ya tepki gösterenlerin aşkın yapıların etkinliğini savundukları ve süreci bir gerileme olarak yorumladıkları ya da Aydınlanma'nın hedefinden saptığını savundukları, Aydınlanma'yı savunanların ise bu aşkın yapılara karşı çıkmadıkları durumlarda bile, bu aşkın yapıların etkinliklerini bir şekilde sınırlamalarına dayanan bir kamplaşma olarak tezin iddiasını destekler. Merkezlerin farklılaşmaları ve tartışmaları ise yine bu ekseninde okunabilir: örneğin, Alman İdealizmi karşı-Aydınlanmacı yapısı bakımından genel olarak mutlak ile mutlak olmayan öznenin nasıl tutarlı bir şekilde ortaya konulabileceği üzerine çalışarak mutlağı bir şekilde etkinleştirme çabası olarak okunabilirken, Kant'ın çözümü noumena'nın temel ama bilim üretme konusunda ilgisiz kılınması ile şekillenmiş görünmektedir. O halde, en azından genel olarak, Aydınlanma'nın ve sonrasındaki sürecin hemen hemen bütün boyutlarında, aşkının yerini aşkın olmayan almasa bile, özellikle insan ve bireysel anlamda akli olmak üzere, aşkın olmayanların etkin olduğu yani hayatın gidişatında aktif belirleyici olarak konumlandırıldıkları söylenebilir. O halde kısaca pratik anlamda

denebilir ki, teze göre Aydınlanma Projesi, genel olarak insan aklının iç ya da ulaşabileceği aşkın olmayan kaynaklar ile varlıklarla ilişki kurma biçiminin başlıca etkin olması fikrini gerçekleştirme çabasıdır.

Modern felsefede bilgi felsefesinin ön plana çıkması da bununla ilişkilendirilebilir: Varlıkların, hakikat olarak aşkın ya da içkin olmaları, ya da bir hakikatlerinin olup olmadığı tartışmalarının ortasında, varlıklar ile başlıca ilişki kurma biçim ya da biçimlerimizde aşkın olmayan kaynakların etkin olabileceği savunularak, bu tarz ağırlıklı olarak ontolojik tartışmalar pratik anlamda aşılabiliyor görünmektedir. Bu ilişki kurma biçiminin en temeli bilmedir. Bilmede etkin olduğu noktada, bilgi ile hakikat arasına belirli bir mesafe koyulursa, sorun en azından felsefe-politik olarak çözülür görünmektedir, çünkü aşkın bir hakikat varsa bile etkisizleştirildiği noktada, tartışmalar ve uygulamalar açısından ilgisiz görünmektedir. Bu da, gerekirse aşkın bir hakikate rağmen, bilim yapabilmeyi mümkün kılar. Esasen Locke ve Kant'ın çözüm tarzı da bu şekildedir. Modernite'nin babası olarak alınan Descartes'ın fikri sonuçları bakımından böyle olmasa bile, ortaya konusu açısından böyledir: Aşkın bir varlık olmaksızın kendini ve böylece fikrini ispatlayabilen Descartes'ta, dış dünyanın garantörü olarak Tanrı'ya ihtiyaç duysa da, teorik olarak öncesinde ve bu noktadan sonra tartışmanın odağı ve yürütücüsü olarak pek etkin görünmemektedir. Diğer bir deyişle, Descartes'ın aradığı kesin felsefenin ilk prensibi, yani ilk kurulduğu ve dayandığı nokta Tanrı değil, kendinden şüphelenemeyeceğidir: Descartes felsefesinin temelini hiçbir şekilde şüpheliğin tehdidi altına girmeyecek şekilde kendi varlığını şüphesiz bir şekilde bilmesi olarak belirlemiştir⁴². Bu noktada, tüm dünya, evren böyle bir aşkın varlık ya da varlıklara dayanıyor olsa da, varlıklar ile olan ilişkimiz konusunda kıyasla etkisiz ya da ilgisiz olarak ortaya konuyor görünmektedir.

Bu, bir düşünce deneyi ile örnek vermek gerekirse, şirketi olan zengin bir kişinin hiçbir şirket işine karışmadığı ya da karışmadığı bir durum gibidir: Şirketin işleyebilmesinin maddi ve hukuki kaynağı bu zengin kişi olsa da etkinlik ve asıl güç sahibi şirketi yürüten yöneticiler olabilir. Bu örnekte şirket sahibi yine de temel ve hayatidir. Ancak yine de işlerin gidişatı konusunda etkin değildir. Bir noktada sıklıkla böyle bir meşruiyetin zorunluluğu olmadan ya da avantajları bir kenara bırakılarak etkinliğin kendisi kendini kendinden meşru olarak yani kendi kendisinin kriteri olarak kurmaya çalışır. Diğer bir deyişle, örnek üzerinden, şirket yöneticileri şirketin sahibinden kurtulmaya çalışabilirler. Aydınlanma Projesi ile ilgili tezin ortaya koyduğu hikaye budur: genel olarak insan aklının iç ya da ulaşabileceği aşkın olmayan kaynaklar ile varlıklarla ilişki kurma biçimi kendi kendisine meşru olduğunu savunmayı isteyebilir. Bu farklı boyutları ile Aydınlanma fikir atmosferinin, varlıklarla temel ilişki kurma

⁴² Descartes, 2008.

biçimi olduğu iddia edilebilecek Modern Bilim'in, hakim politik olarak organize olma biçimiyle demokrasinin ya kendisinin hakiki olduğunu ya da hakikat ile ilişkili olduğu üzerinden gelişir. Ancak bahsi geçen temel problem bu noktada kendini iyice gösterir: Bilim için bir iç ya da kendinden kriter bulmak mümkün müdür? Mümkünse, hakiki olma iddiası ortaya konduktan sonra nasıl korunmaya devam edilebilir? Örneğin, Aydınlanma Projesi'nin bir ürünü olan Demokrasi, temelinde kendini adalet ya da halkın iradesi gibi hakikat iddiaları ile ilişkilendirir. Bu sağlanamadığı ya da hedef olarak ortaya konmadığı noktada, demokrasi hakikatin kendisi olarak, temel olması bakımından bile aşkın bir yapıya ihtiyaç duymadan kendini tesis edebilir mi?

Aydınlanma Projesi'nin bir boyutu olarak Modern Bilim'de de aynı sorun gözlemlenebilir. Modern Bilim'de ise, yirminci yüzyıl erken dönemde iddia, yapılan bilme etkinliğinin nesnelerin hakikati ile ilgili olduğu idi. Bu nesnelerin hakikati ise yine Modern Bilimsel sonuçlar üzerinden kendi kendini temellendirecek şekilde kurulmaya çalışılmaktaydı. Diğer bir deyişle, modern bilimin başarısının ölçütü yine temel kabulleri yoluyla kendisiydi. Buradaki makul olmayan temellendirme bilimin ölçütlerinin sorgulanmasına ve yeniden yapılandırılmaya çalışılmasına sebebiyet vermektedir. Zaman ve kip-zamanlar konusu da bu noktada gösterileceği üzere birçok sorun yaratmaktaydı. Ancak zaman konusunda doğrudan değinmeden önce bu projenin ya da modern bilimin temelini oluşturan empirizm üzerine tartışmak uygun görünmektedir.

1.4.1.1.3 Aydınlanma Projesi ve Empirizm

Aydınlanma Projesi ile ilgili tezin başka bir iddiası, tarihsel bir tespit üzerinden gerçekleşmektedir: Felsefe Tarihi'ndeki Uşçuluk ve Empirizm tartışması incelendiğinde, her ikisinin de aydınlanma düşüncesine katkıları incelenebilir ise de, tezde bahsedilen Aydınlanma Projesi açısından bakıldığında, belirli bir noktada, Klasik Uşçuluk deneye aşkın bir hakikat düşüncesi ile ilgili olduğundan ve Ampirik Bilimlerin teknolojik başarısı ile birlikte empirizmin felsefi argümantasyon açısından olmasa da, politik olarak zaferinden bahsedilmelidir. Bu anlamda Aydınlanma Projesi, aydınlanma atmosferini oluşturan duygular açısından ya da gelecekte basit anlamıyla empirizmi zorunlu olarak gerektirmiyorsa da, tarihsel süreç içerisinde kendini belirli bir tür empirizm hattı olarak tesis etmiştir. Aydınlanmanın akıl vurgusu düşünüldüğünde bu ilk bakışta sorunlu gibi görünebilir ancak tezde tespit edilen aşkın olmayan kaynakları kullanmak açısından bakıldığında aşkın olmayanları deneyim ile sınırlamak ve akli da deneyim ile açıklamak doğal bir düşünce hattıdır.

Hume empirizmi empirizmin, aydınlanma düşüncesinin ve bilimin geliştirilmesine oldukça önemli katkılarda bulunmuştur. Ancak bir yandan Hume felsefesinin ortaya çıkardığı şüphecilik, her ne kadar Aydınlanma Projesi'nin temel rakiplerinin de altını oyuyorduyse da Modern Bilim'in üzerine oturduğu temelleri de derinden sarsmaktaydı. Batuhan'a göre:

“HUME yalnız klâsik metafiziğin değil, Newton'un evrensel çekim kanununda en şüphe götürmez zaferini kutlayan modern tabiat bilimlerinin dayandığı temellerin de çürüklüğünü ortaya koyarak düşünce dünyasını altüst etmiş, nerdeyse insanın her türlü bilgiye olan güvenini sarsmıştır”⁴³.

O halde, Hume'daki haliyle empirizm Aydınlanma Projesi sürecini, bazı açılardan destekliyorsa da, tek başına ya da temel eleştirileriyle birlikte ele alındığında sürdürmek konusunda elverişli değildir.

Empirizmin Berkeley'deki hali ile ise öncelikle genel olarak Aydınlanma'nın hesaplaştığı, tarihsel anlamda köklü rakiplerinden biri olan dini inançlara oldukça bağlıydı, bahsi geçen aşkın otoritelerin etkinliğinden insan temelli otoritelerin etkin oluşuna geçişte Berkeley'in sisteminde tüm varlıkların garantörü bir aşkın varlık olarak Tanrı'ydı ve sisteminde, her şeyi algılayarak var etmesi bakımından etkinliği yitmiş bir şekilde değil aksine hep etkin halde görülüyordu:

“Sonu olmayan çeşitlilikteki düşünceler ya da bilginin nesnelerinin yanında, onları aynı şekilde bilen ya da algılayan ve istemek, düşlemek ve onları hatırlamak gibi farklı işlemleri yürüten bir şey vardır. Bu algılama, etkin varlık benim *zihin, tin, ruh ya da kendim* olarak ifade ettiğim şeydir. Bu kelimelerle düşüncelerimden herhangi birini değil, onlardan tamamen ayrı olan, onların içinde var olduğu ya da aynı şey olduğu ve bu şekilde algılandıkları – çünkü bir düşüncenin varlığı algılanıyor olmasından gelir - bir şeyi kastediyorum”⁴⁴.

Bu varlıkların doğası ile ilgili temel tartışmalarda, her ne kadar Hume ya da Berkeley'in empirizmindeki önerilen yapılar üzerine bugünküne benzer bir empirik bilim kurmak mümkün olsa bile, yeniden deneyi aşan bir yapı ya da yapılara, ve bu yapıları inceleyebilen, anlayabilen, yorumlayabilen, bilen ya da sezebilen bazı temel bilgi otoritelerine ihtiyaç duyulması anlamına gelir. Bu aydınlanmanın bahsedilen genel gidişatına uygun görünmüyor. Apayrı bir garantör fikri de sonuçta yine de deneyüstü ya da ötesi etkin bir otoriteye işaret eder görünmektedir. Eğer Berkeley'in argümanında Tanrı'nın elendiği, Aydınlanma Projesi'ne uyumlu, yeni bir versiyon üretilmek istense, bu noktada da, öznel deneyimi ile varlığın kaynağı olan bir yapı solipsizm tehlikesi ile karşı karşıya olduğu gibi, bununla birlikte kendi dışında varlıkların gerçekliğinin garantörü olacak kabul edilebilir bir temel yapı bulunmadığından dolayı, bir gerçeklikten bahsetmek güçleşmektedir. Berkeley Locke'un “görünmeyen, bilinmeyen bir töz”

⁴³ Batuhan, 1959: 121.

⁴⁴ Berkeley, 2003:49.

fikrine karşı çıktığından dolayı⁴⁵, etkin olmayan bir aşkın kriter de sunamıyordu. Hume ve Berkeley'in empirizminde Locke ve genel geçer empirist anlayışa kıyasla şu soru güçlü bir şekilde dile getirilir: Bilginin kaynağı deney ise, deneyimlenemeyen bir tözden nasıl bahsedilebilir? Locke'ta bu öznel deneyim yoluyla bir şeylerin var olduğu kabul edilebilirse de, bu sadece kişiye özel olup, öznelerarası paylaşımın nasıl yapılacağı tartışılır olur. Bu da bahsedildiği üzere bir solipsizm tehlikesi de içerir: "bilim" adına tüm yapıp etmeler bu noktada zihnin hakikat ile ilişkisi görülmeyen şekilde "sayıklamalarına" indirgenebilir⁴⁶. Bir varlığın nesnel gerçekliğinin olmaması ya da şüpheli olması ve solipsizm tehdidi, Aydınlanma sürecinin nesnel hakikatleri deney yoluyla bilmeye çalışan bilim anlayışı için tehlikeli görünmektedir.

Bu noktada denebilir ki, Aydınlanma sürecinde takip edilen empirizm, yadsınamaz katkıları var ise de Hume ya da Berkeley empirizmi değildir. Locke'un empirizmi ise genel hatlarıyla uygun görünmektedir. Locke'un empirizminde töz kavramı sorunlu bir kavram ise de Locke'un felsefesinde sadece duyu verilerinin kaynağı olarak varsayılmak zorunda kalınan aktif olmayan bir yapı olarak kendini gösterir. Aaron, Locke'un töz kavramında "epey zorluk çektiğini" söyler ve töz kavramını "nitelikler için bir desteğin gerekli olduğu" fikri, "hissi", ile ilgili olarak geliştirilmiş olduğunu belirtir ancak ona göre:

"Deneyimde verili olmadığı halde tözü biliyor olduğumuzu söylemek <tözün> deneyimde verilmemesine rağmen Locke empirizminin bir kritiği olamaz çünkü Locke onu hiçbir olumlu⁴⁷ anlamda bilmediğimize işaret eder. O, Locke her ne kadar hangi deneyimde temellendiğini göremese de, deneyimden çıkan bir varsayımdır"⁴⁸.

McCann da aynı fikre işaret eder: "Locke genel olarak bir töz fikrini herkesin onaylayacağını düşünmektedir ve [...] bunun duyumsama⁴⁹ ve refleksiyonda verili basit idelerden nasıl çıkarıldığını ortaya koymaya çalışmaktadır"⁵⁰.

Locke'un kendisi ise töz ile ilgili fikrini şu şekilde belirtir:

"[...]basit idelerin kendilerini nasıl varlıklarını sürdürebileceklerini⁵¹ hayal edemediğimizden dolayı, kendimizi onların içerisinde varlıklarını sürdürdükleri ve ondan kaynaklandıkları bir dayanak⁵² varsaymaya kendimizi alıştırıyoruz ve bu yüzden, ona töz adını veriyoruz"⁵³.

⁴⁵ McCormack, 2003: 10-16.

⁴⁶ Tezin kapsamında değilse de şunu da belirtmek gerekir: Esasen solipsizmin illaki böyle anlaşılması gerekmez. Evreni tamamıyla bir insanın zihninde olmasının onu da az gerçek yapmadığı da iddia edilebilir.

⁴⁷ İng. *positive*

⁴⁸ Aaron, 1937: 26.

⁴⁹ İng. *Sensation*

⁵⁰ Mc.Cann 2001: 94.

⁵¹ İng. *subsist*

⁵² Lat. *substratum*

⁵³ Locke, 1997: 268.

Bu ifade üzerinden konu tartışılacak olursa, Locke'un bu tözü kabul edişi bile, varsayımsal bir zorunluluk olarak kurulmaktadır. Diğer bir deyişle töz kavramı bilişsel yapımızın sınırları ya da yatkınlıkları ile ilgili olarak gereklidir ancak bunun dışında gerekliliği yadsınabilir ya da temel olmak dışında aktif bir rol oynamaz. İddia edilebilir ki “nitelikler için bir desteğin gerekli olduğu” konusunda, Antik dönemden beri gelen, bir sağduyu gelişmiştir. Locke'ta gözlemlendiği iddia edilebilecek bu sağduyu, her ne kadar bu şeyin, yani “töz”ün, ne olduğunu ya da hangi deneyimden kaynaklandığını saptayamasa da, deneyimin hakikat ile olan ilişkisinde, bir dayanak sağlıyor görünüyor. McCann'ın dediğine paralel olarak, Locke'un çabası aşkın olmayan bir yol ile, yani “duyumsama ve refleksiyon” ile, ortaya konabilecek bu aşkın, bilinmeyen hakikat, töz, üzerinden felsefesini temellendirebilmektir. Bu bilgiye kapalı ancak tüm bilgiye dayanak oluşturabilecek töz yapısı sayesinde, deneyime açık varlıkların niteliklerini inceleyerek bir bilim üretme imkanı sağlar, çünkü bu nitelikler savruk bir şekilde salınıyorlar ise, nesnenin hakikati ile ilişkisine bağlı olarak belirli düzenli ilişkiler tespit etme imkanı doğar. Bu bilimsel çabayı anlamlı kılmamanın bir yoludur. Bu yol, tezin ifade ettiği Aydınlanma Projesi'ni temellendiren fikirlerden biridir, yani aşkın olmayan deneyim etkinleştirilerek bilginin etkin kaynağı haline gelirken, aşkın ama yine de bir şekilde deneyim ile çıkarılabilen tözün dayanak oluşturduğu ancak dayanak olmak dışında hiçbir etkinliği olmayan bir yapı olduğunu görüyoruz. McCann'ın yorumunda belirttiği gibi “[...] Locke'a göre, töz, hiçbir şeyi açıklayamaz, ya da daha isabetli olmak gerekirse, genel anlamda töz idemiz, olduğu şekliyle, bu fenomenlerin hiçbirini anlamamız konusunda bize yardımcı olamaz”⁵⁴.

Bilim varlıkların hakikati ile ilgili bir bilme süreci ise, bu hakikat ya o varlıklarla ilişkimize içkin ya da onlarla ilişkimize aşkın olmalıdır. Bir varlığı bilme, ölçme, tanıma faaliyeti ancak bir kritere bağlı ise, başka bir varlığın kriter olarak alınması sonsuza gidemeyeceğinden dolayı, bu kriter aşkın, tüm varlıkların üzerinde, olmalı gibi görünmektedir. Varlıkların kendilerinin ya da birbirlerinin kriteri olması fikri, ilk aşamada, mantıksız görünmektedir. Bilginin kaynağı olarak deney alındığında, hakikat fikrinden vazgeçmeden ancak deneyimi de aşmadan bunu gerçekleştirmek mümkün görünmemektedir. Bu noktada izlenen bir çözüm, varlıkların “kendinde” denilen, aşkın halleri olduğunu, varlıklarının ve bilginin “esas” kaynağının da bu olduğunu, ancak “bu” kaynakların “kendinde” halleri ile bilinmeyeceğini savunmaktır. Ancak bizimle ilişki içerisinde oldukları halleri ile, “verili olarak”, bilinirler. İlk aşamada Locke'un, sonrasında ise Kant'ın çözümü bu gibi görünmektedir.

⁵⁴ McCann, 2001: 90.

Aslında bu yöntemde aşkın korunmaktadır, ancak altta durarak kaynaklık eden, nitelikleri bir arada tutan fonksiyonu – aşkın bir şekilde – hakikat ile ilişkiyi sağlarken, bilinmeyen, ilişki kurulamayan bir alan olarak bilim etkinliğini bu alanda sürdürmemektedir.

Connolly bu konuda dönemleri karşılaştırarak “doğruluksağlayan”⁵⁵ olarak tözün öneminden şöyle bahsetmektedir:

“Yirminci yüzyılda çoğumuz olgular, önermeler ya da kanunlar hakkında sanki onlar gerçekliğin temel bileşenlerirmiş gibi konuşmak konusunda rahatız. Erken modernler öyle değildi. Onlar için tüm olgular, önermeler ya da hakikatler güncel bir kavram kullanmak gerekirse doğruluksağlayanlardır. Onlar şeylerin, özellikle nedensel bir kuvvet ifa edenlerin, ya töz ya da tözlerde temelleniyor olması gerektiğine inanmaktaydılar. Bu sebeple ontolojik statü sorusu doğanın kanunlarını destekleyen tözsel metafiziğin detaylı bir açıklamasını talep eder”⁵⁶.

Connolly’nin bu yorumu tezin iddiasını destekler niteliktedir: Her ne kadar bu dönemde “doğa kanunları” ya da “şey, cisim, madde” gibi adlar altında ya da hayatın her alanında altta yatan genel olarak kullanılan ve kabul gören bir varsayım olarak varlığın “kendinde” hali fikri duruma göre kolayca kullanılabilir ya da yadsınabiliyorsa da bahsi geçen dönem içerisinde yani 17. Yüzyıldan 20. Yüzyıl ortalarına kadarki sürece bakıldığında tözsel bir kriterin ya da tözsel bir kritere dayandığı gösterilen bir kriterin hakikat ile ilişkisi anlamında bir doğruluk kriteri olarak ortaya konmaları beklenmektedir. Tezin bu noktaya kadar izlediği tartışma açısından önemli bir nokta, bahsi geçen dönemle birlikte bazı daha erken, ne olduğu genel olarak belirsiz töz tanımlarından sonra, Locke’ta ne olduğu bilinmeyen, sadece niteliklerin bir aradalığı olarak ya da bu bir aradalığı anlamlı kılan, bu nitelikleri bir şekilde tutan olarak ve Kant’ta da bir bakıma benzer bir şekilde ne olduğu bilinmeyen “kendinde şey” olarak töz kavramının içinin boşaltılıp boşaltılmadığı sorusudur. Bir “doğruluksağlayan” olarak kullanılması dışında, fonksiyonu olmadığı gibi, ne olduğu ile ilgili bir şey pek söylenememektedir. Ancak “doğruluksağlayan” olarak kullanılması sayesinde, ampirik bilgi anlam kazanmakta, böylece ampirik bilgilerden oluşan bir bilim yapılabilen gibi görünmektedir.

Bu noktada zaman ile ilgili bazı sorular ortaya atılabilir: Zaman da acaba böyle bir töz müdür? Hareket, değişim, devrim, yaşam, doğum, gelişim, çürüme, ölüm gibi deneyimlerin taşıyıcısı olarak, aynı şekilde, bir şey olması gerektiği fikri ile olduğu varsayılan bir yapı mıdır? Örneğin herhangi bir değişimin anlamlı olabilmesi için, nasıl ki bir varlıktan bahsettiğimizde bir töz gerekiyorsa, bir “olay”⁵⁷ için de böyle bir töz gerekiyor olabilir mi? O halde her olayın

⁵⁵ İng. *truthmakers*

⁵⁶ Connolly, 2015: 2553

⁵⁷ İng. *event*

kendine ait bir zamansal denebilecek tözünden mi bahsetmeli, yoksa tüm olayların bir şekilde olay olarak anlamlılığını sağlayan, bir “mutlak zaman” şeklinde töz mü düşünülmeli? Her ne kadar bu ve buna benzer sorular tezin kapsamında değilse de teze göre töz tartışması ile aynı ya da ona benzer bir durum zaman konusunda da var görünmektedir.

Bu paralellikte, zaman, töz değilse bile, değişimin hakikati olarak ele alınıyor ise, değişim zamanın bize “verili” kısmı ise, “kendinde değişim olarak zaman” gibi bir yapıdan bahsedilebilir. Bu bir şekilde “Zaman Akışı” olarak deneyimleniyor olabilir mi? Yoksa töz meselesindeki gibi değişimlerin birlikteliği bir tür zaman tözünü ima etmekte, dayatmakta ya da hissettirmekte midir? Yoksa zamanın ⁵⁸- ister bilinemezliğinden ister konu ile ilgisizliği ya da sıradanlığından- ne olduğundan bağımsız olarak önemli olan değişimlerin bilimini yapmak mıdır? Ya da böyle bir erişimimiz olmayan “kendinde değişim olarak zaman”dan bahsetmek problemli midir?

Burada tez için önemli görünen nokta hakikatin kaynağı fikrinin atlanarak çözülmeye çalışılmasıdır. Aşkın kriter vardır, zorunlu da olabilir ancak artık -en azından doğrudan- “ilgili” değildir. İlgili olan “ilişki kurduğumuz şekliyle varlıklar”dır. Bu anlamıyla bilimin ve bilginin ilgisine bağlı olarak bir kriteri de değildir. Aşkın kriter öyle ki Locke’ta bahsedilene benzer kaygılarla zorunlu bulunan, bilimin bir şeyler üzerine yapılıyor olmasını mümkün kılan, ancak bundan da başka bir belirlenimi olmayan olarak ortaya konuyor görünüyor. Bu hamle üzerinden, bir duruma dikkat çekmek gerekir⁵⁹: Bu noktadan sonra gelişen süreçte Analitik Felsefe’nin erken dönemde ontolojiye karşı genel tavrı benzerdir. Ontoloji bu dönemde sıklıkla önemsiz, gereksiz, asıl meselelerden bizi uzak tutan, sıradan olarak düşünülmektedir. Bu paralellikler bu tartışmanın zamanla ilgisi konusunda sorulan sorular ile bir araya getirildiğinde, Aydınlanma yaklaşımının gelişiminde oluşan zaman ile ilgili kaygılar konusunda bazı ipuçları verebilir.

Kant’ta ise bu problem metafiziğin imkanı ve tartışılması üzerinden bilimin sınırlarının fenomenler ile sınırlandırılması, töz olarak ifade edilebilecek, fenomenlerin kaynağı olan noumena’nın ise, Locke’a benzer bir tarzda, bilinemeyeceği şeklinde ele alınır. Bu noktada Locke’ta ortaya çıkan ne olduğunu bilmediğimiz hakikate bağlı olarak anlamlı olan niteliklerin incelenmesi ile bilimin mümkün oluşu, Kant’ta kendini gerçekleştirmiştir. Kant’ın *noumena*’yı fenomenleri temellendiren ve sınırlandıran bir yapı olarak konumlandırması ontolojik temelleri

⁵⁸ Burada Kant ile kurulan paralellik Kant’ın zaman fikri ile kurulan paralellik değildir. Burada amaç daha çok Kant’ın *noumena*’yı alışı şekli ya da şekillerinden biri ile zaman tartışmalarının gelişimi arasında bir benzerlik olup olmadığını sorgulamadır. Bu paragraftaki sorular genel anlamda düşünce tarihi ve zaman felsefesi tarihi ile ilgili bazı olası ilişkileri irdelemektedir.

⁵⁹ Bu tezin iddiası için ayrıca önemlidir. Tezde daha sonra tartışılması planlandığı şekli ile, bu tartışmalar ile birlikte kip-zamanlar meselesi de aslen ontolojik problemlere dayanır görünüyor.

detaylı ve sürekli tartışmayı anlamsız kılan ilk adımlardan biridir. *Noumena* bilimin hedefi ve hakikat ile ilişkisi olarak kurulan objektifliği mümkün kılarken bilgi ise deneyimden özel bir şekilde sentetik a priori olarak türetilbilmekteydi. Smith'in bahsettiği şekliyle:

“[...] Kant yeni ve kendine özgü tipte bir rasyonalisttir. *A priori*ye inanır ve onun önemini vurgular. Sadece bununla *Kritik*'in <konularla> ilgilenmekte yeterli olduğunu iddia eder. Ancak bu göreliden daha iyi gösterilemeyecek bir *a prioridir*. Gerçekten o bizim göreliyi bilinen olarak kavramamızı ve bir Mutlak'ın mümkünatını düşüncede sürdürmeyi mümkün kılar fakat bunu kendisi bağımsız bir geçerlilik barındırmadan yapabilir”⁶⁰.

Bilimsel bilginin ihtiyaçlarımıza yeni ama kesin bilgiler sunması gerekliliğine uygun olarak Kant'ın belirttiği sentetik a priori bilgi artık ontolojiden bağımsız ya da daha isabetli bir şekilde ifade etmek gerekirse ancak sınırlı anlamda temel oluşturacak arındırılmış bir ontoloji temelli bir bilimi mümkün kılıyordu:

“A priori, [...] sadece ilişkiseldir, içkin bir içeriği bulunmaz ve sentetiktir bu yüzden bağımsız ya da metafizik bir kanıtlama yapamaz; sadece görünümler sağlayabilen bir deneyime görelidir. A priori katı bir şekilde onu belirleyen deneyim kadar olgusaldır”⁶¹.

Kant felsefesinin kendisinden sonraki felsefeyi güçlü bir şekilde etkilemesi ile Aydınlanma Projesinin güçlenmesi tarihsel olarak bir arada alındığında sıklıkla savunulan Kant felsefesinde empirizm ve usçuluğun uzlaşıldığı ve felsefe tarihinin ve aydınlanma anlayışının bu şekilde devam ettiği gibi bir kabule yol açmaktadır. Oysa ilk tespit doğru olarak ele alınabilirse de ikinci tespit yerinde değildir: Kant felsefesinin etkisi tüm felsefe camiasını hala etkiliyor ve Kantçı ögeler Kant-sonrası filozoflarda tespit edilebiliyorsa da tüm felsefe camiasını Kantçı yapmamıştır ve aydınlanma düşüncesi Kant felsefesini topyekun benimseyerek ilerlememiştir. Tarihsel olarak bakıldığında görünen empirizmin en azından politik anlamda rasyonalizm karşısında güçlü bir zaferi olup, takip edilen ana hat Locke empirizmi olarak görünmekte, Kant'ın ilgili bazı bahsi geçen argümanları buna destek amaçlı kullanılmaktadır. Bu Kant felsefesinin felsefe tarihinde soru sorma ve düşünüş konusunda bir devrim yapmadığı anlamına gelmez. Bu durum Hume'un herkesi şüpheci ya da özel olarak Humecu yapmaması ancak yine de bilim felsefesi ile ilgili çok önemli sorular ve yaklaşımlar getirmiş olmasına benzer bir şekilde, Kant için de geçerlidir. Aydınlanmanın Kant'ın çizdiği yolu izlediği fikri sıklıkla savunuluyorsa da teze göre izlenen yol daha çok Locke felsefesi olmuştur.

Tez araştırma konusunu, zaman ve kip-zaman ile ilgili bu bahsi geçen problemlerin oluşturduğu bir arka planda, başlıca olarak beşinci problemin ekseninde ele alarak, çağdaş

⁶⁰ Smith, 2003: xlii

⁶¹ Age.: xlii

zaman felsefesinde kip-zamanların ontolojik statüsü meselesini Aydınlanma Projesi, en başarılı görünen aygıtı Empirist Modern Bilim ve bu proje ve bilim ile ilişkisi içerisinde Analitik Felsefe üzerinden okumayı planlamaktadır. Tezin izlediği yol, bu noktaya kadar tartışılan belirli bir tür empirizmin, rakipleri ile girdiği felsefe-politik tutunma mücadelesinde zaman meselesinin, ve zaman meselesinde de kip-zamanlarla ilgili tezin konusu olan tartışmanın önemi üzerinden bir incelemedir. Bu bahsi geçen mücadelede rakip/tehdit olarak ele alınacak düşünce gruplarının, bu gruplara dahil görünen her bir bireyin olmasa da, zaman ve kip-zamanların ontolojik statüsü konusunda da genel olarak bu mücadeleye uygun pozisyonlar aldığı gösterilebilir. Tezde inceleme konusu olacak düşünürler ve fikirleri, bu çerçeve içerisinde ele alınacak olup, bu çerçevenin dışında önem arz eden bazı düşünür ve fikirler, zaman ve kip-zamanların ontolojik statüsü konusunun genel olarak kapsamı düşünüldüğünde, tezin kapsamına dahil edilmemiştir.

O halde “Neden Yirminci Yüzyılda Zaman Kavramı Üzerine Bir İlgi Gelişmiştir?” sorusuna cevap vermek amacıyla insanların zaman anlayışını değiştirmiş olabilecek bazı yapılardan bahsetmek uygun görünmektedir.

1.4.1.2 Bilimsel Gelişmeler

Aydınlanma anlayışı hem bilimsel çalışmaları ve dünyaya bilimsel bakışı desteklemiş hem de bilimsel çalışmalar ve dünyaya bilimsel bakışın başarılarından destek almıştır. Modern Bilim’i oluşturan anlayış her aşamada bilime merkezinde bir yer vermiş, Modern Bilim’in her başarısı da, ne kadar isabetli olduğu tartışılır, arkasında anlayış ya da ilgili anlayışların doğruluğunu tasdik eder görülmüş, bu anlayış ya da anlayışların haklılığını ortaya koyduğu düşünülmüştür. Bu noktada Aydınlanma, Modernite ve Modern Bilim Eleştirileri iç içe olarak gözlemlenebilir⁶². Tezin burada ilgisi bilimsel gelişmeler ile zaman konusuna ilginin ne olabileceği noktasındadır. Bu noktada pek çok farklı bağlantı kurmak mümkünse de tez bazı bilimsel gelişmeler ile zaman kavramı üzerine düşünme konusunda bazı bağlantılar kurmaktadır.

1.4.1.2.1 Newton Fiziğinin Tartışılması

Newton’ın ortaya koyduğu fizik kuramı evrene bakış açımızı düzenlemiş olup, her ne kadar günümüzde “Newton Fiziğinin yıkıldığı” gibi genel oturmuş bir kanı varsa da, Newton fiziğinin temel iddiaları ve yapıları hala etkilidir. Newton’un çalışması Modern Bilim’in temelini oluşturur görünmektedir. Çalışmaları yıllarca üzerine çalışılmış olan pek çok meseleye

⁶² Bu eleştirilerin ayrıntılı bir tartışması tezin kapsamı içerisinde değildir.

matematiksel bir şekilde tatmin edici bir çözüm önermiş ve bütün evrenin mekanizmasını temel olarak “evrensel çekim kanunu” yapısı üzerinden kurmuştur⁶³. Aynı zamanda Newton’un ortaya koyduğu mekanizma bir felsefi tez olarak düşünülebilir. Her şeyden önce Newton’un evren anlayışı saat gibi işleyen, mekanik bir evren anlayışıdır⁶⁴. Descartes’ın tümdengeliminin dışında ayrıca tümevarımsal yöntemin kullanılan bir sistem sağlamasıyla birlikte “yeni felsefi ve bilimsel problemlerin ortaya çıkmasına sebep olmuş” olması diğer bir önemidir⁶⁵. Buradan genel olarak hala savunulan “rasyonel, tutarlı, olgularla uygunluğu deneysel yolla gösterilebilen ve evrensel boyutta geçerli”⁶⁶ bilim anlayışının sistemli bir şekilde ortaya konmasının en başarılı örneğidir.

Ancak tez açısından vurgulanacak önemi bahsedilen bilimsel modelin tarihsel başarısının dışında Newton’un özel olarak zaman ve mekan anlayışı ve bu anlayışın arkasında duran iddiadır. Newton bilimi ve felsefesi tezde bahsedilen aydınlanma projesinin en güçlü uygulamalarından biridir. Öncelikle Newton’un evren anlayışı Tanrı’yı yadsımaz ama bilim açısından temel oluşturmak dışında bir etkinlik de sağlamaz. Diğer bir deyişle hakiki oluşunun temel gerekçesini buradan alır. Ancak bilimsel gerekçenin bu temel gerekçeden etkinlik açısından bağımsızlaştığı görülür, diğer bir deyişle evrendeki her bir etkinliğin sürekli bir metafizik açıklamasını yapmayı gereksizleştirir. Ancak Tanrı aktif anlamda açıklamadan çekildiğinde bilimsel tutarlılık ve evrenselliği sağlayacak açıklanabilir, bir anlamda deneyimlenebilir ya da deneyimden çıkarılabilir mutlak yapılar bulmak gerekli olur. Tezin iddiası Newton anlayışında bu yapıların “Mutlak Zaman” ve “Mutlak Uzay” olduğudur.

Aslında Newton’daki bu “Mutlak Zaman” ve “Mutlak Uzay” anlayışı tezde önceden de değinildiği üzere, tözsel bir düşünme tarzının sonucudur: Nesneler ya da olayları mümkün kılacak, onların yerleşebileceği bir taşıyıcı, kap düşünülmektedir. Bu bütünlüğü olmadan ayrı ayrı olarak tespit edilen nesneler ya da olayların birbiri ile bağlanamayacağı, bunun sonucunda bu tarz bir mutlak hakikat olmadan belirli bir evrensellikten bahsedilemeyeceği, bunun da sonucunda tutarlılık beklentisinin yersiz olduğunun savunulduğu bir şüpheciliğin galip geleceği düşünülmektedir. Böyle bir durumda ontoloji, sistematik din, rasyonalite, mantık gibi sistematik bir bütünlük arz eden tüm yapıların hepsinin tehlike altında olacağı düşünülmektedir.

Newton’un zaman ve uzay anlayışı Aristoteles’in ilişkisel zaman anlayışının aksine değişenlerden apayrı bir zaman⁶⁷ yapısı tasarlar. Ona göre zaman “yaratılmış dünyanın varlığı

⁶³ Ural: 247

⁶⁴ Age.: 248

⁶⁵ Age.: 248

⁶⁶ Age.: 250

⁶⁷ Newton’da zaman için bahsedilen genel tespitler onun uzay anlayışı için de geçerlidir.

ya da yokluğundan bağımsız olarak, kendi doğasına sahiptir”⁶⁸. Bunun sebebi zamanın olayların taşıyıcısı olarak gerçek olup “taşıdıkları şeyin olanaklarının bir önkoşulu” olması yani olayların vuku bulmasının zamanın varlığına bağlı olduğu fikridir⁶⁹. Ancak Turetzky’e göre zaman Newton’a göre yine de bir töz değildir, o “kendi varoluş kipine sahip” olan Tanrı’nın türemesinin sonucu ortaya çıkmış ve Tanrı dahil her şeyin kendinde ya da zamansal olmasını gerektiren bir yapıdır⁷⁰. Zaman Tanrı’nın varoluşu sebebiyle yaratılışa gelmemiş bir şekilde doğal olarak var olan bir yapı olarak ele alınır⁷¹. Bu anlamda zaman Tanrı’nın bir özelliği ya da bir sonucudur ya da Tanrı’nın da uymak zorunda olduğu ya da kendi varoluşunda belirlediği gerçeklik ya da doğa kurallarının mantıksal bir sonucudur. “Görelî zaman” ise hareket eden şeylerin birbirleri ile kıyaslanması üzerinden anlaşılır. Mutlak zamanın hızı değişmeden aktığı düşünülürken görelî zamanda söz konusu olan varlıkların hızı değişebilir⁷². Newton’un ifadesiyle “Mutlak, hakiki ve matematiksel zaman kendinde ve kendinden ve kendi doğasından olarak, dışsal/başka herhangi bir şeye dayanmadan daima aynı şekilde akar ve süre denilen başka bir adla <da> isimlendirilir”⁷³, “Tüm devinimler ivme alabilir ya da yavaşlayabilir ancak mutlak zamanın akışı değiştirilemez”⁷⁴. Tam bu cümleden sonra Newton’un kullandığı ifadeler mutlak zamanı şeylerin varoluş etkinliğinin süresi, var olmaya devam etmelerinin bir şartı olarak sürmelerinin bir ifadesi olduğunu gösteriyor:

“Şeylerin varoluşlarının, ister hızlı ya da yavaş ya da hareketsiz olsunlar, süresi ya da dirayeti aynıdır, ve buna uygun olarak, süre doğru bir şekilde duyumsanır ölçülerden ayrılır ve astronomik denklemler yoluyla onlardan elde edilir”⁷⁵.

Burada hala en sonunda deneyim kaynaklı bir zaman anlayışından bahsediliyor, diğer bir yandan da var olmak bir etkinlik olarak düşünülüyor. “Var olmak” bir etkinlik ise, etkinliğin süreceği bir süre gereklidir. Bir yandan da muhtemel örtük bir tespit ya da kabul varlıkların salt var olmak etkinliği bakımından birbirinden farklı olmadıklarıdır yani her şeyin var olma etkinliği aynıdır. Bu eşzamanlı bir şekilde süren var olmanın zamanı bu mutlak zaman olarak düşünülüyor görünmektedir.

Mutlak zaman ve uzay üzerinden yaklaşım Newton’a göre bilim yapmak için gereklidir çünkü bilimin kesin olmasını, “hareketin matematiksel kesinliğe sahip tutarlı kurallarla

⁶⁸ Turetzky, 2015: 112.

⁶⁹ Bardon, 2018: 53.

⁷⁰ Turetzky, 2015: 113.

⁷¹ Age.: 114.

⁷² Age.: 115-116.

⁷³ Newton, : 54

⁷⁴ Age. : 56

⁷⁵ Age. : 56

açıklanmasını” yani “doğayı tam manasıyla açıklayacak doğa yasalarını” mümkün kılar⁷⁶. Bu nokta tezin felsefe tarihsel kurgusu açısından vurgulanmalıdır çünkü aydınlanma projesi ve modern bilim anlayışı bu gerçekçi tavrı bir şekilde korumaya çalışacaklardır. Mutlak zaman varlıklarının sadece genel bir ifade ile var oluşlarının değil, güçlü anlamıyla hakiki oluşlarının yani evrenin üzerinden anlaşılacağı hakikat ya da hakikatlerin mümkün oluşunun kabulünü sağlar. Bu sebeple zaman konusu çözülmediği sürece global anlamda gerçekçi bir tavrın önünde ve hakikati keşfeden bir bilim iddiasına karşı zorlu bir engel oluşturmuştur. Bardon, Newton’un önemini şu şekilde vurguluyor: “[...] bugün anladığımız kadarıyla, Newton’un projesinin tamamının çökmesi veya ayakta kalması, zaman anlayışına bağlıdır”⁷⁷.

Peki Newton’un projesi neydi? Newton aydınlanmanın aşkın olmayan yapılarının etkin olduğu yani onlar ile işlem yapılan ve aşkın olmayan yapılarının temel olsalar bile etkin olmadığı-Ör. Newton sistemindeki Tanrı’nın rolü, bir bilim yapabilme amacının belki de en belirgin bir şekilde vücut bulmuş halidir. Buradaki “bilim” anlayışı hakikat ya da hakikatleri bilmeyi amaçlar ve kaynak olarak da temel olarak deneyimi ve bu deneyimi kullanan aklı alır. Tezde bu tespitlere uygun olarak, eğer Bardon’ın Newton’un projesinin akıbetinin zaman konusuna bağlı olduğu iddiası doğruysa, ek olarak Aydınlanma Projesi’nin ve Modern Bilim’in akıbetinin de en azından zaman konusu ile köklü bir şekilde ilgili olduğunu iddia etmek gerekir.

1.4.1.2.2 Bilimin Deneyciliği ile Sağduyunun İlişkisi

Modern Bilimsel yöntemin en önemli özelliklerinden biri deney ve gözlem ile desteklenerek çalışmasıdır. Bundan önce de “Bilim” dendiğinde, çeşitli deney ve gözlemler kullanılıyordu ancak bir düşünce sistemi oluşturmak için bu deney ve gözlemlerin kriterleri pek belli görünmediği gibi, pek çok deney ve gözlem ya tekrarlanabilir görünmüyor ya da sağduyuya hitap etmeye çalışan veya gayet sıradan olarak düşünülüp sorgulanmamış deneyimler üzerinden gerçekleşiyor gibi görünüyor. Modern Bilim iddia ile deney ve gözlem arasında bir uyum olmasını bekler ve bunun için yaptığı deneyler kontrollü deneylerdir ve tekrarlanarak yanlıştır.

Modern Bilim’in aşamalarında o zamana kadar doğal, apaçık olduğu düşünülen pek çok yapının bu yapılarla çelişik görünen fikirlerin fikri teste tabi tutan, kontrollü, deney ve gözlemlerle desteklenmesi sonucu reddedildiğini görüyoruz. Bu kişilerin sağduyusu, deneyimleri ile ilk bakışta sağduyunun ya da deneyimlerin destekleyemeyebildiği ancak Modern Bilimsel olarak ortaya konan bazı iddiaları birbiri ile çarpıştırır. “Dünya dönüyorsa biz

⁷⁶ Bardon, 2018: 57.

⁷⁷ Age.

neden zıpladığımızda altımızdan kaymıyor?” diyen kişi, o zamana kadar edindiği bilgiler, ilişkide olduğu nesneler üzerinden bir mantık kurmakta ancak daha tutarlı ve isabetli bir fikir geliştirmesi için gerekli olan başka birtakım bilgileri bilmediği sürece yetersiz kalmaktadır. Kişi bu noktada bir otorite belirlemelidir. İlginç bir şekilde, emanet akla karşı aydınlanma fikri, hayatta sağ kalmamızı sağlayan içgüdü, kabul ve deneyimlerimizi böyle bir durumda bilime emanet etmemizi söyler gibidir. Ancak bilim herkese açık ve herkesin aklını kullanarak ulaşabileceği, konunun boyutlarını kendi görüp doğruluğunu yanlışlığını aklı ile tespit edeceği bir disiplin değil midir? Yoksa en başından yahut zamanla, yaşam deneyimimizi derinden etkileyen ve sağduyumuz ile çelişir görünen bazı bilimsel iddiaları doyurucu bir şekilde anlayıp test edebilmek için o konunun uzmanı mı olmak gerekir?

Bu ortaya konulan problemin birebir denilebilecek bir karşılığı zaman meselesinde ortaya çıkmaktadır. Yirminci yüzyıla kadar zamanın ne olduğu üzerine konuşmanın tezde tartışılan belirli araçları gelişirken, yine de zaman konusunda deneyci bir tavır alınmış görünmüyor. Ancak ortaya zaman ile ilgili Modern Bilimsel açıdan olgun fikirler geliştiğinde deney ve gözlem ile desteklenmiş bilimsel görüşler ile o döneme kadar yerleşmiş zaman deneyimi arasında bir çatışma meydana gelmiştir. Einstein’ın ve diğer pek çok bilim insanının, tezde bahsedilecek olan, zaman ile, ki bu noktada uzay-zaman demek daha uygun görünüyor-fikirleri, özellikle ilk bakışta, hala pek çok insanın sağduyusuna öyle aykırıdır ki, deney ve gözlem ile edinilen veriler ile desteklenmeyen bir model olarak kalsalardı, ilginç bazı felsefi fikirler modeller olarak bahsedip kabul etmeyebilirdik. Ancak öyle görünüyor ki, bu konudaki bilimsel gelişmeler çoğunlukla, anlaşılmasa bile, kabul edilmekte, reddedilememektedir. Disiplinin bu sonuçlara nasıl ulaştığını bilmeyen ya da yeterince bilmeyen kişilerin reddedişleri ise pek çok zaman, her ne kadar halkın sağduyusu üzerinden bir etki yaratabilirse de konuyla ilgisiz ya da cahilce görünmektedir.

Her ne kadar Modern Bilim’in zaman ile ilgili bazı sonuçlarına daha sonra değinilecekse de, kısaca zaman ile ilgili bahsi geçen çatışma ile ilgili olarak, zamanın belirli bir yönde aktığı deneyimine karşı ve tezin konusu olan kip-zamanlar – geçmiş, şimdi, gelecek- yapılarının olduğu iddiasına karşı, zamanın akmadığı ya da sadece psikolojik, öznel bir süreç olarak akıyor olarak düşünüldüğü, ve geçmiş, şimdi ve gelecek yapılarının olmadığı ya da bu yapıların psikolojik, öznel olduğu ya da pratik yararları olan öznel yapılar olduğu fikirleridir⁷⁸.

⁷⁸ Bu noktada belirtmek gerekir ki taraflar sadece bu bahsedilen taraflardan ibaret olmayıp, bir tarafa bilimsel bir tarafa bilimsel olmayan demek de doğru değildir. Ancak burada bu şekilde bahsedilmesinin sebebi böyle bir gerilimin çağdaş zaman felsefesi tartışmaları içerisinde yaygın bir şekilde olduğu ve türlü tartışmalara sebebiyet verdiğidir. Bu tartışmaların bir kısmına gelecek bölümlerde değinilecektir.

1.4.1.2.3 Astronomi

Astronomi üzerine gelişmeler Kopernik’le birlikte güneş-merkezli⁷⁹ sistemin savunulmasıyla birlikte dünyayı merkeze alan sistem ile bağı kurulan dünya ve insan-merkezli denilebilecek fikir ve inançlar da sarsılmış görünüyor. Aslında dünyanın evrenin fiziksel merkezi olup olmaması ruhani, zihinsel ya da önem olarak merkezi olmasını engellemek zorunda görünmüyor. Ancak hem dönemin anlayışının belirli bazı yapıları, Ör. makrokozmos-mikrokozmos ilişkisi, hem de evrenin mükemmel uyumu fikri ve yıllarca dünyanın merkezliği üzerine bu fikirlerin bağlanmış olmasından kaynaklı olarak genel algı, insanın merkez konumu konusunda endişe etmeye başlıyor görünüyor. Aydınlanma aslında insan aklının yüceliği üzerinden ve bazı yorumlarında doğaya hükmedişi üzerinden insanı kutluyordu ancak bir anda, ancak evrenin “büyük resmi”nden kendimize bakmaya çalıştığımızda varoluşçuların “fırlatılıp-atılmışlık” olarak ifade ettikleri, kendi akılları ve getirdiği sorumlulukları ile yapayalnız, evrende doğuştan ya da temelden bir önemleri bulunmayan bireyler fikri kendini göstermektedir. Bu noktada artık – ilginç bir şekilde hala sık tekrarlanır bir şekilde- dünya ve insan evren çölünde herhangi bir kum tanesidir, aynı şekilde bir bireyin akli da akıllar havuzunda bir damladır. Öncesinde ise insanın evrenin merkezinde kozmik olayların, savaşların içerisinde seçilmiş varlıklar olarak, Tanrı ya da tanrıların⁸⁰ izlediği özel bir varlık olduğu kanısı ağır basıyor görünüyor.

Astronomi konusunda günümüze kadar keşifler arttıkça bu “önemsizlik” fikrini bir şekilde desteklemiş ve bu fikir de devam etmiş görünüyor. Astronomi, Modern Bilim’in pek çok disiplinine paralel bir şekilde, konusu ile ilgili tanrıların ve farklı göksel varlıkların yaşadığı, savaştığı ve insan üzerine etkiler bulunduğu “astrolojik” denilebilecek uzay anlayışını, en azından bilimsel anlamda, kabul edilemez kılmış görünüyor. Evrendeki nesneler ne kadar göz kamaştırıcı olursa olsunlar belirli maddi yapı taşlarından oluşan, genel olarak, en azından eski anlayışa kıyas ile, yaşamsız kabul edilebilecek yapılardır. Bu açıdan pek anlamlı, ya da daha doğru bir ifade ile manalı, görünmemektedirler: Mekanik bir şekilde işleyişini sürdüren, belirli bir amaca hizmet etmeyen yapılar gibi görünmektedirler, sadece sebep-sonuç ilişkileri dizisinde öyle olagelmışlerdir.

⁸⁰ Burada basitçe “önceden” denildi ise de, aslında pek çok inançta insanın bu özelliği tartışmalıdır. Örneğin, Antik Yunan mitolojisinde pek çok zaman insanın ne yaptığı ne ettiği tanrıların yapıp etmelerinin yanında önemsiz ve ilgisiz görünür ta ki bazı karakterler kozmik bir olayın ya da kaderin içinde kendilerini bulana kadar: orada da önemli olan tanrıların kendi aralarındaki meseleler ya da ilgileridir. Burada Kahramanlar özeldi ancak insanın genel olarak özel olduğunu, en azından her zaman, savunmak pek mümkün görünmüyor. Ayrıca Bkz. “Gılgamış Destanı” ve ayrıca “Zamanı Tanrı yaşar, kişi oğlu ölmek için türemiş” sözü

Zaman felsefesi açısından da bu anlayışa paralel ve bazı açılardan iç içe bir yaklaşım olduğu iddia edilebilir. Zaman felsefesinde, bahsedilecek olan, en önemli tartışma konularından biri Kip-Zamanlardan “Şimdi”nin “diğer Kip-Zamanlardan “ayrıcalıklı” olup olmadığı tartışmasıdır. Bu genel olarak Kip-Zamanların hepsinin varlığı tartışması meselesinde de önemlidir, çünkü; “Şimdi’nin Ayrıcalıklı Oluşu” ilk saldırılan ya da savunulan meselelerden biridir. Ayrıca, Smart ve Grünbaum’un öncülerini oluşturduğu söylenebilecek düşünürler Zaman ve Kip-Zamanlar meselesi ile bahsi geçen astronomik duruma benzer bir şekilde, bu savunuların “insan-merkezli” olduğunu düşünerek eleştirmiş ve Kip-Zamanlar konusunda anti-realist bir tavır almışlardır⁸¹. Bu noktada, “Şimdi” Kip-Zamanının “ayrıcalıklı” olması ile şimdide kendini konumlandırıran insan ve “Dünya” mekanının “ayrıcalıklı” olması ile dünyada konumlu insanın da ayrıcalıklı olduğu düşüncesi arasında bağlar kurmak mümkün görünmektedir. Ayrıca, Çağdaş Modern Bilim’in, genel olarak, fikri/modeli her varlığın, sebep-sonuç ilişkileri dizileri ile, belirli bir uzay-zaman koordinatı kapladığı yönündedir. Bu da insan açısından yorumlar isek aynı sonucu verir: Herhangi bir insanın ya da insanlık olarak bizim bulunduğumuz uzay-zaman koordinatının diğer koordinatlardan, bu koordinatlarda bulunmamız ve koşulları dışında, bir anlam veya ayrıcalığı yoktur, uzay-zamandaki herhangi bir koordinattan biri/birkaçıdır. Modern Bilim, Kopernik Devrimi’ndeki uzay meselesindeki duruma benzer bir şekilde, “Şimdi”, zaman olarak düşünülen – bilime göre uzay-zaman ayrılamaz bütün- boyutun merkezinde olmayı ifade eder iken, aslında böyle bir merkezin olmadığını ya da psikolojik, öznel olduğunu, objektif bir gerçekliğe karşılık gelmediğini bizlere bildirmektedir.

1.4.1.2.4 Diğer Alanların Astronomiye Benzer Tespitleri

Tarihsel olarak astronomi konusuna benzer bir şekilde diğer gelişen alanlarda benzer bir gizemden arındırma ve bununla birlikte objektiflik iddiası gözlemlenebilir. “Tıp” genel anlamda “Şifacılık”tan, “Kimya” ise “Simya”dan ayrılır. Modern bilimsel anlamda gelişen bu alanların hepsinde, konuları ile ilgili olarak, ister bu amaçla ister sonuç olarak olsun, gizemden arındırma ve aşkın yapılar ile metafizik tartışmaları bu alanlardan dışlayıcı bir yapı oluşmuştur. Kopernik Devrimi ile birlikte “çölde bir toz tanesi dünya/insan” fikri gibi, örneğin, mikroskopun icadı ve bununla birlikte hastalıkların bazı mikroorganizmalardan kaynaklandığı fikri de benzer bir şekilde etkilidir: Artık bu durumda kişi hasta olduğunda ne içindeki kötücül ruhlarla savaşacak ne de bazı şifacılar belirli ritüeller ve belki de Tanrı’nın ya da bazı aşkın varlık ya da varlıkların yardımları ile iyileştirme yapıyor olmaktadır. Önceden astronomi

⁸¹ Boccardi, 2016: 14

meselesinde bahsedilene paralel olarak, kişi önceki durumda kozmik bir savaşın ortasında kötücül ruhlarla savaşıyor bir savaşçı iken şimdi doğal bazı yapılar tarafından belirli biyolojik yapılarının işlev sıkıntıları sonucu evrensel boyuttan bakılırsa oldukça sıradan bir şekilde hasta olmaktadır. Simya ile yaşam, öz ve ruh dolu elementler ve kişinin bu meselelerle uğraşının aslında kendi arınma, saflaşma yolculuğu oluşu⁸² artık yerini insanların kozmik anlamda kendilerini yeteri kadar özel hissedemedikleri mekanik ve maddi bazı süreçlere bırakır olmaktadır. Bu noktada tezin vurguladığı kozmik boyutta manalı, kişilerin kendilerini özel bir durumdan ve aşkın ile olan özel ilişkilerden sıradan olarak alındıkları ilişkilere geçişinin şokudur. Bu keskin mental değişim özel ilişkilerin güçlü bir şekilde sağlanabileceği yeni yollar arayışına dönüşmüştür.

Bu, şüphesiz, birden olmadı. Aşama aşama eski alanların yerini yeni Modern Bilimsel alanlara bıraktığını ve neredeyse istisnasız, farklı açıklamaların, aşkın yapıların, gizemciliğin, farklı manalar taşıdığı düşünülen “Varlık”, “Yaşam”, “Hareket”, “Deneyim”, “Bilgi”, “İnsan”, “Kendilik”, gibi kavramların hepsinin yerine “Modern” versiyonunun önerildiğini görüyoruz: “Varlık” ile “Madde”, “Yaşam” ile “Biyolojik Canlılık”, Ruha dair olarak görülen “Hareket” ile fiziksel “Yer Değiştirme”, “Deneyim” ile “Duyu”, “Bilgi” ile “Duyu-Verilerinin Akıl yolu ile yorumlanarak dönüşümü” ve “beynin biyo-kimyasal süreçler sonunda bu verileri işlemesi ve depolaması”, “Kutsal, Özel, Mistik, Mikrokozmos İnsan” ile “Biyolojik, Sosyolojik ve Psikolojik bir varlık olarak İnsan”, “Kendilik” ile “Zihin halleri” ya da “Psikolojik Bütünlük Hissi” yer değiştirmiş görünüyor⁸³. Temel tartışma konularından biri olan Tanrı ise özellikle Bilim alanına karışmaması ya da Bilim alanı konusunda kararlar vermemesi gereken Din alanına ve onun akademik çalışması olan İlahiyat alanına bırakarak ayrıştırılmış, insanın mana arayışı ise özellikle Felsefe ve Sanat ile karşılanmaya, Bilimsel alandan ayrıştırılmış bir Din anlayışıyla ya da belirli bilimle bütünleşmiş ya da bütünleşmemiş inanç hareketleri ile⁸⁴ ya da Bilim üzerinden gelişen bir keşfetme hissi ile tatmin edilmeye çalışılmıştır.

1.4.1.2.5 Devrimler

17. yüzyıldan bu yana dünyanın çok hızlı bir şekilde değiştiği söylenebilir. Aslında bu ifade sıkıntılı görünmektedir çünkü dünya bir gün olsun durup yavaşlamamış görünmektedir: Dünyanın geçmişi biz bilmesek de birbirini takip eden olaylarla doludur. Bu durumda tüm olayların hızını ölçmek anlamlı değildir. Ancak burada kastedilen insanların alışageldiği bazı

⁸² Bkz. Simya fikrinde Altın yapma, “Felsefe” Taşı

⁸³ Kanaatimce bunlar zorunlu olarak birbirine zıt değillerdir. Ancak pek çok zaman öyle algılanmaktadırlar ve bu tarz bir gerilimin olduğunu belirtmek gerekir.

⁸⁴ Ör. Bkz. New Age

temel yapıların çok köklü bir şekilde değişimlerinin oldukça hızlı olduğudur. Bu döneme bakıldığında bahsi geçen felsefi ve bilimsel değişimler ile birlikte teknolojik, sosyal ve kültürel değişimlerin gerçekleştiği gözlemlenebilir. Bunların birbirini nasıl etkiledikleri, hangisinin diğerini öncelediği tezin kapsamında değildir. Ancak tüm bu alanlarda uzun süredir alışlageldik, sanki hiç değişmeyecekmişcesine orada duran yapıların sıklıkla, bazen bir insan hayatında birkaç defa, değişebildiğini görüyoruz. O halde iddia edilebilir ki bu yapıların değişmezcesine dururlarken sık sık köklü bir şekilde değişmeleri, “değişebilirlik” ve böylece “zaman” üzerine tartışmayı gerektirmiş ya da tetiklemiş olabilir.

Felsefe ve genel anlamda bilimde bin küsur yıllık Platon ve Aristoteles temelli pek az değişen evren anlayışının yerini alan Newton Fiziği yaklaşık üç yüz yıl içerisinde Einstein Fiziği ile tartışılacak, Einstein Fiziği ise daha bir yüzyıl geçmeden Kuantum Fiziği ile sınanacaktır. Bir yandan modern bilimsel düşünce kendi otonomisini kurabilen yeni alanlar türetmekteydi. Felsefe özelinde de bin küsur yıl süren Platon ve Aristoteles hükmü gittikçe çeşitlenen felsefe akımları ve filozoflarla birlikte tek ya da sınırlı otorite olarak kabul edilmemektedir. Politik olarak rejimler değişmiş, yeni yönetim biçimleri ortaya çıkmış ve yüzyıllardır kabul edilen politik otoriteler yerini yenilerine bırakmıştır. Hakim monarşinin yerini meşrutiyet, demokrasi, sosyalizm, komünizm gibi yönetim biçimleri almıştır. Ticaret anlayışı gelişen Kapitalizm ile birlikte kökten değişmiştir. Endüstriyel devrim bir ürünün üretilmesi ile ilgili zaman algımızı kırmış ve çok farklı ve durmadan yenisi geliştirilen ürünler üretmenin yolunu açmıştır. Bu döneme baktığımızda Fransız Devrimi gibi pek çok önemli rejim değişikliği görüyoruz. Köklü imparatorlukların birbiri ardına çöküşünü⁸⁵ ve pek çok yeni ülkenin kuruluşunu gözlemliyoruz. Endüstriyel devrimin sunduğu yeni ürünler yaşamın tüm alanlarına yenilikler getirmekteydi. Tüm bunların olup bittiği bir ortamda insanların kendilerine bakışı ve birbirleri ile alakalarının da değiştiğini düşünmek uygun görünüyor. Geleneksel yapılara bakış, sosyal yaşam pratikleri, ahlak anlayışları, normlar, tavırlar ve öncelikler oldukça değişmiş olmalıdır. Bununla birlikte estetik ve spor alanlarındaki değişikliklerde de bu geçerli olmalıdır. Son olarak, savaş ve çatışmalardaki tarihte görülmemiş bir şekilde geniş bit alana hızlı hasar verebilen silahların durmadan değişmesi ile savaşların yapısındaki değişiklikler insanların kendi zamanlılıklarını – faniliklerini – sorgulamalarına sebep olmuş olabilir.

⁸⁵ Burada genel olarak ifade edilmek istenen insanlar için bu deneyimlerin zamansal anlamda sarsıcılığıdır. Bugünden bakıldığında bu deneyimlerin bazıları anlamlı gelmeyebilir. Ancak devletlerin, rejimlerin, teknolojilerin, gelenek ve göreneklerin, bazı bilgilerin yüzyıllardır bulunuyor olması bir insan hayatının süresi ve kültürel bilgi aktarımı açısından bakıldığında ezeli ve ebedi gibidir. Bu ezeli ve ebedi gibi görünen yapıların yıkılması, değişmesi ya da dönüşmesi ile yepyeni şeylerin ortaya çıkması zaman konusunda çok özel görünen bir deneyimdir.

Burada çok kısa bir şekilde bahsedilen bu köklü değişikliklerin genel olarak hızı ve zamansız görünenlerin değişebilirliğinin deneyimi zaman konusuna bir ilginin sebebi olabilir. Ayrıca tek tek zaman konusunu sorgulatmak konusunda farklı etkilerinin olduğu iddia edilebilir. Tezin kapsamında bunların detaylı bir şekilde ele alınması mümkün değildir. Alanlar oldukça geniş ve derindir. Ancak genel bir şekilde bahsetmenin dışında özel olarak zamanla ilgisine işaret etmesi kıyasla daha kolay bazı teknolojik değişiklikler örnek olarak verilebilir. Tez bu tarz değişikliklerden telgraf ve telefon gibi iletişim teknolojilerinin icadı ile tren, otomobil ve uçak gibi ulaşım teknolojilerinin icadı ve son olarak da fotoğraf ve sinema teknolojilerinin gelişimini ele almaktadır.

Kısaca eskiden beri yolun ya da iletişim sürecinin parçası olduğu düşünülen örneğin A şehrinden B şehrine üç aylık yol ya da X kişisinden Y kişisine bir ayda ulaşan mesaj gibi bu bahsi geçen teknolojiler ile yolun ya da iletişim sürecinin doğal bir parçası olmadığı, Aydınlanmanın Meliorizm'i ve bilimsel-teknik gelişmelerin gözlemlenmesi ile birlikte daha da kısalabileceği anlaşıyor görünüyor. Diğer bir deyişle, yapıların birbirleri ile doğal bazı süreç ilişkileri olduğu düşünülürken, bu zamansallığın değişebileceği deneyimi yaşıyor. Artık yol üç aylık değil, üç ayda gidilmiş ama artık üç günde gidilebilen bir yoldur. Elbette bu tarz değişiklikler önceden de yaşanmış olabilir ancak bu kadar keskin ve güçlü bir değişim bu dönemde meydana geliyor gibi görünüyor.

1.4.2 Zamanın ve Zaman Üzerine Çalışmanın Kendine Özgü Bazı Meseleleri

Bu bölümde son olarak zaman üzerine çalışmanın kendine özel bazı zorluklarından bahsetmek uygun görünüyor. Bu sadece çağdaş zaman felsefecilerinin nasıl bir süreçten geçtiklerini anlamak için değil, ayrıca tezin nasıl bir süreçten geçiyor olduğunu ifade etmek için de önemlidir. Burada bahsedilen her sorun kip-zamanlar için de geçerli olup bazı durumlarda kip-zamanlar için daha da zor olabilir. Bu konuda beş sorundan bahsedilebilir.

Öncelikle zamandan zaman ifadeleri ile bahsetmek hem felsefi hem de dilsel anlamda oldukça zordur. Zaman konusu tartışılırken ister istemez “yükü” pek çok zaman ile ilgili kavram (şimdi, ... yılı, dönemi, süreci, bugün, yarın vb.) ve dildeki zaman ekleri “-di, miş, -yor, -r” kullanılmaktadır. Bu bazen zaman ile ilgili tartışmayı zorlaştırırken bazen de bunları kullanan çalışma belirli bazı zaman fikirlerini kabul etmek istemese dahi kabul ediyormuş gibi görünebilir. Örneğin geçmiş kip-zamanının varlığını sorgularken bir örnekte “‘X tez yazıyormuş’ ifadesi üzerine düşünülürse” şeklinde bir ifadede “-muş” zaten geçmiş kip-zamanı varsayar, “düşünülürse” ifadesi düşünülecek herhangi bir zamanı ifade eder ki bu da zamanı ve daha düşünülmedi ise özellikle gelecek kip-zamanını ima eder, her bir ifadede bulunuş ise farklı

“şimdi”leri gösterir. Diğer bir örnek, “Zamanın geçişiyle birlikte” gibi bir ifadenin zaman üzerine olduğunda “masum” olmayışıdır. Böyle bir ifade zaman felsefesinde sıklıkla tartışılan zamanın geçişi konusunda zamanın geçişi fenomenini varsayar.

İkinci olarak, zamandan belirli zaman yapıları içerisinde bahsetmek sorunlu olabilir. Bu tezi inceleyen ve yazan kişilerin de zamana tabi olmaları gibi, tez çalışmasının kendi tez izlemeleri, savunması gibi uygulamalarının zamansal durumları örneğin son tarihleri vardır. Örnek olarak, tezin yazarı şu anda yazıyı tez izlemesinden belirli bir süre önce yetiştirmek için işten geç çıkmakta, evine geç gitmekte, ya da çalışmasına erken saatlerde başlamaktadır. Aynı zamansallık okuyucuların kendilerine has bir şekilde gelişmiş zamansal şartlarına göre bulunmaktadır. Bunlar gerçekleşirken, bir yandan bu çalışma sürecinin yazarın zamanındaki konumu bir yandan da bu çalışmanın zamanının günlük olarak başka etkinliklerin zamanı ile ilişkisi bulunmaktadır. Ayrıca akademik referans sistemi eserlerin çizgisel bir zaman anlayışının ürünü olan “yıl”ını talep etmektedir ki bu da felsefi olarak zaman tartışması açısından yüklüdür. Son olarak, Çağdaş Zaman Felsefesi Tarihi üzerine yapılan bu tez, bu tarihi belirli bir şekilde anlamalı ve belirli bir şekilde araştırmacılara sunmalıdır: Ancak bu felsefe tarihini hem anlayışında hem de sunuşunda, bu noktada, zaman-tarih ilişkisinden kaynaklanan “yüklü”lük tezin zaman ile ilgili görüşünü örtük bir şekilde tezin düzeninde mi barındırmaktadır, yoksa tezin belirlenmiş olan düzeni tezi belirli bir zaman fikrini desteklemeye ya da yermeye itiyor olabilir mi?

Üçüncü bir nokta zaman kavramının diğer konular ile oldukça iç içe olmasıdır. Genel olarak bakıldığında zaman sıklıkla önceden de anılan varlık, mekan/uzay, bilinç, deneyim gibi temel kavramlarla beraber alınır. Bu durum zaman konusunun kapsamını daha da genişletip üzerine söz söylemeyi daha da zorlaştıran etmenlerdendir.

Dördüncü nokta, bahsedildiği üzere sistemli bir şekilde üzerine çalışan kişilerin yirminci yüzyıla kadar az oluşu ile birlikte çağdaş zaman felsefesinin kıyasla hala yeni kurulan bir disiplin oluşudur. Zaman felsefesi üzerine yapılan bir inceleme diğer konulara kıyasla hemfikir olunan kavramların, yöntemlerin ve boyutların azlığı sebebiyle alandaki kavramlaştırmayı yeniden tartışmaya ve tarihsel bağlarını yeniden kurmaya götürebilir. Tezin durumunda ise bu zorunludur çünkü tezin temel amacı bu konuda kip-zamanların ontolojik statüsü sorunu ile ilgili olarak bir genel çerçeve sağlayabilmektir.

Son olarak, zamanın doğası gereği karmaşık görünmesi dile getirilmelidir. Bu karmaşıklığın felsefi ya da bilimsel bir zeminini ifade etmekten çok, genel olarak karmaşık olarak anılması ve deneyimlenmesi durumuna işaret eder. Diğer bir deyişle, zaman konusu üzerine düşünüldüğünde, bahsedildiği üzere Augustinus’un dediği gibi, düşünce üretmek ve

konuşmakta bir zorluk var gibidir. Bu zorluğun sebebi önceden bahsedilen dört nokta olabileceği gibi bunun dışında tezde bu maddede belirtilmek istenen anlamıyla zamanın doğasının kendisinde bilmediğimiz ancak kafa karıştırıcı bir şey olması durumudur. Tez böyle bir şeyin olduğunu ya da olmadığını söylememekte olup yalnızca zamanda bu şekilde henüz bilinmeyen kafa karıştırıcı bir yapının olup olmadığını sorgulamaktadır.

Burada geçen bazı konulara özellikle Kip-Zaman tartışmaları özelinde daha detaylı değinilecektir. Bu noktada artık Aydınlanma Projesi ile “Zaman” konusunu doğrudan ilişkilendirmek mümkün görünmektedir.

1.4.3 Aydınlanma Projesinin Zaman Krizi

Zaman neden yirminci yüzyılda bu kadar görünür, büyük bir problem haline geldi? Verilebilecek bir cevap, zaman yapısının her ne kadar gündelik yaşam, politika, diplomasi-savaş-barış, bilim, inanç-iman gibi bir çok temel meselede hep önemli olmuş olsa da, bu meselelerin ve en sonunda evrenin ya da medeniyetin en temelinde olduğu söylenegelmiş yapıların esas olarak “zaman hassasiyeti olmayan” yapılar iken daha çok “zaman hassasiyeti olan” yapılara, yani Tanrı’dan insan ya da insanlara, doğuştan ya da/ve de aşkın bilgiden deneyim bilgisine, tümdengelimden tümevarıma, ezeli-ebediden sınırlı zamanı olanlara/ sınırlı zamanda gerçekleştirilebilenlere geçtiği, bunun sonucunda da zaman konusunda duyarlılığın arttığıdır. Bilim ve üretim bu noktada artık zamansız olarak geçerli olduğu düşünülen yapılara göre değil, zaman ile, zamanda ve zamanı bir şekilde önemsemek durumunda olan yapılarla gerçekleştiriliyor görünüyordu. Örneğin geçmişte yapılacak bir ritüelin belirli bir zamanda ve belirli bir süre yapılması gerekiyor olabilir ancak ritüelin kendisi, işleyişi ve ilişki kurduğu düşünülen varlık ya da varlıklar genel anlamıyla en azından bizim zaman anlayışımıza kıyasla, ezeli-ebedi olarak düşünülmektedir. Ezeli-ebedi ritüel, ezeli-ebedi kozmik yasalara göre, ezeli-ebedi bir varlık ya da varlıklar ile ilişki içerisinde gerçekleştiriliyor şeklinde bir düşünce yapısı görülebilir. Oysa yirminci yüzyılda insan “kendi kendini” “kendi kendine” üretme çabasında, belirli hedefler üzerinden, belirli yöntemler ile sınırlı bazı hakikatleri keşfettiğini düşünmektedir. Buna uygun olarak, yirminci yüzyılın başında otoriteler incelendiğinde Modern Bilim insanları, tüccarlar, seçilmiş siyasetçiler ve sanayicilerin- “self-made men”⁸⁶- yükselişini görüyoruz.

Bu zaman hassasiyeti, zamansız “doğa yasaları” fikrine ya da insanın ölümsüzlüğe, sonsuzluğa ya da evrenin nihai hakikatine illaki kapalı olduğu anlamına gelmiyor, hatta bahsi

⁸⁶ İngilizce’de global anlamda popüler bir şekilde kullanılan “kendi kendini gerçekleştirmiş, yetiştirmiş, üretmiş, bir yerlere gelmiş kişi” anlamında bir deyim

geçen süreçte böyle bir yol izlenmeye devam edilebilir ya da bir fantezi olarak sürdürülebilir. Ancak çok kaba bir şekilde ifade etmek gerekirse, bunun için yolu ve yöntemi, “yukarıdan aşağıya” modelinden “aşağıdan yukarıya” şeklindedir: Aşkın, yukarıda, ezeli-ebedi bir yerden bilgi çekmek ve oraya bir gün ulaşmak ya da ulaştırılmak fikri yerine, aşağıda ya da içeride, dünyada gözlemlediğimiz parça parça hakikatler ile, büyük bir hakikatin inşa edilebileceği ya da büyük bir hakikatin keşfedilebileceği/ortaya çıkarılabileceği düşüncesidir. Yani zamansızlık bir hedef ise bunun yolu buna bir şekilde maruz kalmayı beklemek, bir şekilde oraya varmak yerine zaman hassasiyeti gösteren yapılar ile elde etmektir. Diğer bir deyiş ile, tüm dengelim-tümevarıma uygun ve paralel olarak, büyük resmi görerek içindekileri anlamak değil, eğer hala bir hedef ise, parçalardan bütün resmi ortaya çıkarmak gibidir.

Aydınlanma Projesi’nin en güçlü görünen yapısı Modern Bilim bahsi geçen dönemde etkili bir ivme kazanmış olsa da, her hakikat iddiası gibi kendini mutlak olarak kurma çabasında bazı sıkıntılar yaşadığı gözlemlenebilir. Bir yandan eski ve yeni felsefi ve politik rakipleri bulunmaktaydı, diğer bir yandan iddia ettikleri ile gerçeklik ile karşılaşmasında bazı iç ve dış krizler patlak veriyordu. Bu krizlerin birçoğunda doğrudan ya da dolaylı bir şekilde zamanın bir rol oynadığı gözlemlenebilir. Tez zaman ve Modern Bilim ilişkisi bakımından yedi problem tespit etmiş olup, bu problemlerin ortaya çıkışı ve sağlanmaya çalışılan cevaplar üzerinden yirminci yüzyıl zaman felsefesini okumaktadır. Elbette bu yedi problem, isabetli iseler de, tüm konuları kapsamıyor olabilir ve zaman meselesi, tezde de gerekli görüldüğü yerlerde değinildiği ve değinileceği şekilde, sadece Modern Bilim ile ilişkisinde anlaşılmayabilir. Ancak tezin konusu olan, özellikle analitik felsefe kanadından gelişen zaman felsefesinde, analitik felsefenin ilişkisinde olduğu gibi, modern bilim temel bir rol oynadığı gibi, bu iddia edilebilir ki, yirminci yüzyılın da önemli bir özelliğidir. Bu sebeple bu tarz bir tespit, diğer alakalarını da aslında dışlamadan, yalnızca anlatım olarak Modern Bilim üzerinden yapılabilir. Bu yedi sorun şunlardır:

1- Kendi zamanlılığıyla yüzleşme: Modern Bilim’in tarihsel süreci incelendiğinde, bilgi ürettiği iddiası aslında bilgi iddialarının zamanlılığıyla sarsılıyor görünmektedir: Modern Bilim’in iddia ettiği, bilgi olarak ortaya koyduğu pek çok şey zamanla değişmektedir. Bu da Modern Bilim’in genel olarak haklılığının da zamanla değişebileceği, aslında yanlış ya da sıkıntılı bir yöntem olabileceği fikrini canlı kılar ve hakikat iddiasını mutlak olarak kurmaya bir engeldir.

2- Zaman yapısını açıklama baskısı: Tezde bahsedildiği üzere, Aydınlanma Projesi ile birçok temel olarak düşünülen yapı açıklanmış ya da es geçilebileceği varsayılmıştır. Ancak zaman meselesi açıklanamadığı gibi, es de geçilememiş, tersine belirtildiği üzere, daha da

önemli ya da görünür hale gelmiştir. Bir yandan Modern Bilim'in kendi uygulamaları da zaman hassasiyeti gösterdiklerinden ve pek çok durumda zaman ölçümleri ile işlem gördüklerinden hem temel olan hem de üzerine işlem yapılan varlığın ne olduğu sorusu önem kazanmıştır. Diğer bir yandan da bu açıklayamamanın Modern Bilim'in otoritesini sarstığı ve sorgulattığı söylenebileceği gibi, belirtileceği üzere (Bkz. Sorun 5), Modern Bilim'in rakiplerin kendini yerleştirdikleri ve beslendikleri bir alan olarak Modern Bilim'e bir tehdit oluşturduğu söylenebilir.

3- Uzlaşımci⁸⁷ iddialar: Modern Bilim içerisinde geliştirilen cevaplardan biri zamanın apayrı, kendinde bir hakikati olmadığı, ölçümler için kullanılan uzlaşım sal bir kavram olduğudur. Pratik amaçlara hizmet eder. Bu cevap soruna bir çözüm oluşturmakla birlikte aynı zamanda Modern Bilim'in hakikat ile ilişkisi konusunda bir tehdit oluşturma potansiyeline sahiptir: Pek çok kişinin deneyimlediğini iddia ettiği ve temel yapılardan bir olduğu düşünülen zamanı uzlaşım sallaştırmak, pek çok şeyin uzlaşım sallaştırılmasını, nihayetinde de Modern Bilim ile hakikat arasında bir kopukluğu, bilgiden çok pratik sonuçlar üreten bir yapı olarak hakikat iddiasını terk etmesini ya da zayıflatmasını sağlayabilir.

4- Tümevarım ve doğrulamada kriz: Tümdengelimde zamansız bir kabul ya da hakikat üzerinden zamansız bir şekilde tartışılabileceği iddia edilen bir çözümleme gözlemlenir. Diğer bir deyiş le, şu ya da bu zamanda argüman, kültürel, dilsel, iletişimsel ve öznel farklı ya da yanlış anlamlar oluşmadığı sürece, bütünlüğünü korumaktadır. Ancak tümevarım temel olarak zamansal bir işlemdir: Farklı zamanlarda farklı verileri toplamayı ve bunları farklı bir zamanda yorumlamayı gerektirir. Tam bu noktada, geçmişin varlığı ve geçmişteki varlık ve bilginin kesinliği ya da meşruluğu sağlanamıyorsa, tümevarım çökmektedir. Eğer toplanan veriler ve varılan sonuçlar gelecekte (Problem 1 esasen buradan çıkmaktadır) geçerliliklerini yitirecekler ise, tümevarım anlamsızdır. Diğer bir deyiş le, zaman felsefesinde köklü bir soru olan “zaman içerisinde varlıkların durumu nedir?” ve “geçmiş ve gelecek var mıdır?” sorularına cevap vermek, tümevarım için ve dolayısıyla Modern Bilim için hayati bir önem arz eder. Bu basit anlamıyla doğrulama için de geçerlidir: Zaman içerisinde herhangi bir doğrulama bir şey anlam ifade edemeyebilir çünkü doğrulamanın kalıcılığı için zamansal sürekliliğinin, kalıcılığının, ifade edilebilmesi gerekir. Bu problemler zaman tartışması üzerinden gerçekleşmese de Modern Bilim'in yöntemi ile ilgili tartışmalar yirminci yüzyılın ilerleyen zamanlarında kriz yaratacaktır.

5- Modern Bilim ve Aydınlanma Projesine karşı/rakip fikirlerin zaman yapısı ile ilişkileri: Modern Bilim'in zamanı açıklayamamasından (Problem 2) dolayı oluşan bilgisel otorite boşluğu ya da doğal, tarihsel olarak zamanın ilgilendikleri konuların temelinde

⁸⁷ İng. *conventionalist*

olmasından dolayı dönemin Modern Bilim ve Aydınlanma Projesine karşı ya da rakip fikirlerin zaman konusundan derin bir şekilde beslendikleri gözlemlenebilir. Analitik ile Kıta Felsefeleri karşılaşması içerisinde aktarmaya çalışılırsa, Mantıkçı Pozitivist/Empirist felsefe ile Kıta Felsefesi temsilcileri, özellikle Bergson ve Heidegger gibi filozofların ve fenomenoloji ve varoluşçuluk gibi ortaya çıkan ana felsefe akımlarının ilişkisi gözlemlenebilir. Mantıkçı Pozitivist felsefeye göre genel olarak bu düşünceler +açıklanacak Özellikle bahsi geçen kıta felsefecileri ve felsefi akımlarında ise zamanın, pek çok durumda, en önemli kavram olduğunu, en önemli değilse de temel kavramlardan biri olarak ele alındığı gözlemlenebilir. Dahası, diğer bazı “Yaşam, İrade/İstenç, Varlık, Tin” gibi kavramlar da birçok durumda zaman temel alınarak ya da onunla ilişkisi içerisinde anlaşılmıştır. Bunun sanat, din ve spiritüel öğretiler gibi diğer rakip ya da karşı olabilecek yapılar içerisindeki önemi de detaylı incelenebilir ancak tezin kapsamında değildir. Ancak hem felsefi fikirlerde hem de bu alanlarda genel olarak zaman ile ilgili olarak “mistik, gizemli, anlaşılamaz, çözülemez” şeklinde ifade edilebilen bir tavrın olduğu söylenebilir. Zamanın böyle bir konuma yerleştirilmesi Alman İdealizmi, Romantizm ve Mistisizm gibi fikirlerle taşınmış görünmektedir ve takip eden bir şekilde, zamanı Modern Bilim’in ve Aydınlanma Aklı’nın fethedemeyeceği düşünülen bir yere koyar. Bu “hayatın aşkın gizemleri” fikri özellikle erken dönem Modern Bilim’in “her şeyi fethedilebilecek akıl” ya da genel anlamda “bu tür iddiaların ciddiye alınamayacağı, dayanaklarının olmadığı” fikrine ters düşmektedir. O halde, zaman sorunun çözülmesi, rakip ya da karşı fikirlerin belki de son ya da en güçlü dayanak noktasının sarsılması ya da yıkılması anlamına geldiğinden, bir hedef olması mantıklı görünmektedir.

6- Zamanın kendisinin deneyimlenmesi problemi: Bilgi kaynağı olarak deneyim ele alınırsa, zaman gibi bir yapının nasıl ele alınacağı ilginç bir sorudur çünkü deneyim, öyle görünmektedir ki, hep zaman içerisinde, zamansaldır. Bu noktada zamanı zamansal olarak deneyimleyebilme fikri problemlidir çünkü ilk bakışta zaman zamansal olandan farklı bir şey olmalı ve zamansal olmamalı gibi görünmektedir. O halde zaman, zamansal olmayan bir şey olarak, deneyime aşkın bir şey olmalı gibi görünmektedir ki bu da deneyimi aşan bir bilgi kaynağı olduğunu kabul etmektir. Aslında bu sorun Kantçı bir şekilde çözülebilir ancak o durumda da Modern Bilim bahsedilen bu yapıları bir fikir olarak savunmaktan öte ispatlayabilir, deneyimde bu fikrin doğruluğunu gösterebilir olmalıdır.

7- Bilim içerisinde zamanla ilgili krizler: Modern Bilim’in kendisi erken dönemde özellikle Öklidyen-olmayan uzay üzerinden evrenin düşünülüp düşünülemediği konusunda tartışmaktaydılar. Mekanın Öklidyen-olmayan bir şekilde ele alınması zamanın farklı şekillerde nasıl ele alınabileceğini ve mekan ile ilişkisinde farklı evren tasarımlarında nasıl düşünülmesi

gerektiğini sorgulamaya sebebiyet vermiştir. Bu durum sonrasında Einstein'ın görelilik kuramı ile belirli bir süre karara bağlansa da, görelilik kuramının yaygın kabulüne kadar pratikte, genel teorik bir tartışma olarak aralıksız ve günümüzde tekrar pratik anlamda da önemli olabilecek şekilde ortaya çıkmaktadır.

1.4.4 Sonuç

Tezin takip ettiği ağırlıklı olarak Aydınlanma Projesi ile ilgili süreç bazıları için adeta simyadaki ya da kimyadaki gibi felsefenin rafine edilerek hakiki olanın kalması meselesi iken, diğer pek çoğu için ise bu işlemde felsefe, ve ek olarak genellikle savunulmaktadır ki, yaşam, anlam, değer, inanç vb. gibi temel ögeler yok sayılmış ya da onlara savaş açılmıştır. Zaman konusunda da, tamamen buna paralel bir biçimde tezde gelecek bölümde ele alınacak olan McTaggart rüzgarının ertesinde zamanın gerekli olmayan ya da yanlış yorumlanan kısımları elenerek elimizde “Gerçek Zaman” kalmışken, diğer pek çok kişi için ise bu analiz zamanı zaman yapan Geçiş, Yaşam ve ya Değişim gibi temel özellikleri farklı şekillerde eleterek ya da etkisiz hale getirerek Gerçek Zaman'ı kaçırmaktadır. McTaggart gibi bazı düşünürler için ise artık Zaman'dan geriye bir şey kalmamıştır.

Zaman üzerine neden yirminci yıl ile birlikte yoğun bir ilgi olduğu ise daha çok-yönlü cevaplanması gereken bir soru gibi görünüyor. Bu sebeple, tez birçok olası sebebi incelemiş bulunmaktadır. Modern Bilim'de yaşanan uzay-zaman konusundaki gelişmeler elbette bu tartışmaların ana bir tetikleyicisidir ancak aynı zamanda sonucu gibi de gözükmemektedir. 19. yüzyılın sonuna doğru bu ilgi pek çok farklı alanda gelişmiş ve kendini ortaya koymuştur. Tezin bu konudaki yaklaşımı Aydınlanma/Modernite fikirleri ve hedefleri üzerinden böyle bir genel ilginin çıkmasıyla birlikte, yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmelerin, aynı zamanda özellikle bu gelişmeler ile birlikte sosyal hayatın, günlük ve genel hayat deneyiminin kökten değişmesi ile ilgili olduğudur.

Ancak yine de felsefecilerin “Zaman” konusunda bu döneme kadar olan çekingenlikleri merak uyandırıcıdır. Başka hiçbir, hele ki bu kadar ilgi duyduğu bir, kavramda bu tarz bir çekinme gözlemlenmemektedir. Bu “Zaman” konusunun nasıl tartışılacağı, nasıl ele alınacağı konusunda belirli şartların oluşmaması, halihazırdaki kabul ve deneyimlerin devamı ve köklü bir şekilde içselleştirilmiş olması ya da Zaman deneyiminin bir düşünce konusu yaparken refleksiyonun çok güç olacağı kadar düşünene içkin olması, bir türlü içinden kendimizi ayırarak düşünemediğimiz bir yapı olması ya da belki de anlayamayacağımız kadar aşkın olması olabilir. Yine de bütün bu açıklamalar bile düşüncede en ücra köşeye kadar gitme cesareti gösteren

felsefecilerin sadece pek azının konuyu ele alabilmesi meselesini açıklamak adına yetersiz görünmektedir.



İKİNCİ BÖLÜM

KİP-ZAMANLARIN ONTOLOJİK STATÜSÜ SORUNUNA GİRİŞ VE ÇAĞDAŞ ZAMAN FELSEFESİNDEKİ YERİ

2.1 Kip nedir?

“Kip nedir?” sorusuna cevap vermekte bazı zorluklar bulunmaktadır bu zorlukların bir kısmı çeviri-dil sorunları, bir yandan anlam karışıklıkları, son olarak da kavramın –bahsedildiği üzere hakkında konuşulması zor görülen “Zaman” kavramını ifade etmek için sıklıkla kullanıldığı da dikkate alınırsa- kendisinin içinde bulunduğu felsefi sorunlardır.

Belki de bu noktada “kip” kavramıyla neyden bahsedildiğini genel olarak aşına olunan şu ifadelerle sunmak daha yerinde olur: Basit olarak kipler “Geçmiş”, “Şimdi” ve “Gelecek” olarak adlandırılan zamanlardır/zaman özellikleri-belirlenimleridir/zamansal özellikler-belirlenimlerdir. Ancak Kip-Zamanların Ontolojik Statüsü Sorunu daha doğru bir şekilde ortaya koymak adına ilk aşamada bu sorunları ifade etmek, sonrasında da Kip-Zamanların Zaman tartışması açısından neden bu kadar önemli olduğunu ortaya koymak uygun görünüyor.

2.1.1 Anlamı, Çeviri-Kelime Sorunu ve “Kip-Zaman” ifadesi

Literatürdeki tartışmalar için de önemli olan ilk sorun tezin konusu açısından kipin İngilizce literatürdeki karşılığı olan *Tense* kelimesi Türkçe’deki *kip* kelimesi gibi, zamanın gramerde ifadesi ile ilgili olarak kullanılsa da, tezin konusu olan tartışmayı yürütenler sıklıkla geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanların dilin dışında varlıkları üzerine bahsetmek istediklerinde de bu kelimeyi kullanmışlardır. Aynı şekilde, Türkçe’de de *kip* kelimesinin bu şekilde kullanılması yolu izlenebilir, ancak tez bu yolu izlememekte, dilsel bir tartışma olarak anlaşılmasa ve *kip* kelimesinin özel olarak çağrışımsal anlamda Türkçe’de sık kullanılan bir kelime olmaması sebebi ile tartışmanın zaten zor ve karmaşık olabilecek yapısını Türkçe okurlar için daha da zorlaştırabileceği düşünülerek “Kip-Zamanlar” ya da “Kip-Zaman” şeklinde türetmiş olup, içeriğinin vurgulanması amacıyla bazı noktalarda, “Geçmiş, Şimdiki ve Gelecek Zamanlar” şeklinde belirtilmektedir. İfade belirsiz, iki anlam için de kullanılabilecek şekilde kullanıldığında ise “Kip” ifadesi kullanılması daha uygun görünmektedir.

“Kip-Zaman” gibi bir kavram türetmenin birkaç sebebi bulunmaktadır. Birincisi eğer sadece “kip” kelimesini kullanmayı seçer isek, bu yalnızca zamanın gramerde ifadesi anlamıyla karışmakla kalmayacak, ayrıca felsefede sıkça kullanılan Latince *modus* ve İngilizce *mode* kavramlarının da Türkçe çevirisi olan “kip” kelimesi ile karışacaktı. Eğer sadece tezin belirli yerlerinde uygulandığı gibi “zamanlar” olarak kullanılsaydı hem Türkçe gramerde bu yapılar

bu şekilde de (Geçmiş zaman, Şimdiki Zaman, Gelecek Zaman, Geniş Zaman) yer almakta olduğundan, her ne kadar ontolojik statüsü denilerek tartışma konusunun ontolojik ekseninde olduğu belirtilmiş olsa da, tezin kaçınmayı amaçladığı karışıklıktan kaçınılamamış olunabilirdi, hem de bir yandan genel anlamda “Zaman”dan bahsederken durmadan “zamanlar”dan bahsetmek kafa karışıklığını sebep olabilirdi. Bu sebeplerle tez, konusu olan kavrama “Kip-Zaman”⁸⁸ demiştir.

2.2 Kip-Zamanlar neden önemlidir?

İlk bakışta öyle görünüyor ki “Şimdi”, “Geçmiş” ve “Gelecek” gibi ifadeler zaman ile ilgilidir ve zaman üzerine konuşmamıza, zaman ile ilgili deneyimlerimizi ifade etmemize yararlar. Herhangi bir şeyi eyleme ile ilgili zamansal konuşmalarımızı pek çok durumda bu ifadelerle belirtiriz. Sıklıkla zamana atfedilen “geçiş, akış” ve “belirli bir geçiş, akış yönüne sahip olma” gibi özellikler bu kavramlar aracılığıyla anlaşılır ve anlatılır: Denir ki, zaman akar bir zamanlar gelecek olan şimdi olur, bir zamanlar şimdi olan geçmiş olur, zamanın yönü de varlık açısından⁸⁹ bu anlamda geçmişten geleceğe doğru bir akış gibi görünür. Deneyimlerimiz de zamanın bu akışına sıkı sıkıya bağlı görünür: Zihin geçmişi hatırlar, şimdiyi yaşar ve geleceği bekler.

Bu noktada, öyle görünüyor ki, Kip-Zamanlar, Zamanın temel yapısını ve özelliklerini ifade etmektedirler ya da Zamanın temel yapı taşlarıdır. Bu düşünce, bahsedildiği üzere, deneyimlerimizin zamansallığının Kip-Zamanlara göre dönüşmesi ve sıklıkla Kip-Zamanlar ile ifade edilmesi ve geleneksel-tarihsel olarak da “Geçmiş”, “Şimdi” ve “Gelecek” ifadelerini kullanımlarımız ile destekleniyor görünmektedir. İlk bakışta öyle görünüyor ki, Kip-Zaman ifadeleri olmadan Zaman üzerine, temel yapısı ve özellikleri bağlamında, konuşulamamaktadır. Bu durum da, iddia edilebilir ki, doğrudan deneyimsel ve sağduyusal olarak anlaşılabilir.

Yirminci yüzyıl zaman felsefesinde bu kabullerin derinlemesine tartışıldığını ve köklü bir şekilde sarsıldığını görüyoruz. Kabaca ifade etmek gerekirse, bu yüzyıl ile birlikte zamanın bu kip-zaman yapılarına dayanıp dayanmadığı, kip-zamanların gerçekten olup olmadığı ya da hangi kip-zamanların gerçek olup hangilerinin olmadığı, zamanın akış, geçiş ve bu akışın, geçişin yönü gibi temel özelliklere sahip olup olmadığı ve zamanın hangi temel özelliklere

⁸⁸ Tezin başlığında neden bu ifadenin kullanılmadığı meselesi ise “Kip-Zaman” kavramının tezi incelemeye geçmemiş bir araştırmacıya yabancı gelebileceği düşünülerek, bilinen ifadelerin kullanılması amacıyla “Geçmiş, Şimdiki ve Gelecek Zamanlar” şeklindedir.

⁸⁹ Her ne kadar anlatım kolaylığı açısından, içinde bulunulan kültürde ilk bakışta geleceğe doğru ilerleyen bir varlık fikri daha anlaşılır görüldüğünden bu şekilde tercih edilse de farklı bir şekilde ifade edilirse gelecek şimdi olur, sonrasında da geçmiş olur denebilir Bu anlamda zamanı gelecekteki geçmişe doğru bir akış olarak düşünmek de mümkündür. Bir varlığın giderek geçmişe aktığını, dönüşüğünü söylemek de isabetli olabilir.

sahip olduğu, kip-zamanların bu geçiş ve akışın ya da bunların yönlerinin ispatı olup olmadığı, ve son olarak zamanın bile bir gerçekliğinin olup olmadığı derinlemesine tartışılmıştır.

Bu noktada, bu tartışmaların hepsinde, kip-zamanlar ile ilgili sürdürülen tartışmalar ve verilen kararlar zamanın doğasının ne olduğu tartışmasını çoğunlukla belirlediği gözlemlenebilir. Öyle görünüyor ki, zaman ile ilgili konuşmanın geleneksel, tarihsel, sağduyusal ya da bazı deneyimlere bağlı olarak, en azından başlangıç olarak, yolu kip-zamanlar üzerine konuşmak olmuştur. Diğer bir deyişle, kip-zamanlar zaman gizemi ile ilgili yakalayabildiğimiz ilk ipucudur.

Ancak bunun dışında, öyle görünüyor ki, geleneksel, tarihsel, sağduyusal ya da bazı deneyimlere bağlı olarak, belirli bazı zaman anlayışlarımız kip-zamanlar üzerine kuruludur. O halde bu zaman anlayışları üzerine konuşmak için başvurulması uygun görünen ilk tartışma geçmiş, şimdi ve gelecek üzerine tartışmadır: İster bu tartışma bu anlayışları değiştirmek, dönüştürmek, yenilemek, savunmak için olsun, ister ise yıkmak.

Kip-zamanların ontolojik statüsü sorunu konusundaki bir giriş örneği geçmiş ve gelecek kip-zamanlarının ve onda bulunan varlıkların nasıl ele alınması gerektiğindeki kararsızlıkla ilgilidir. Örneğin, “Bu tezin okuyucularının dün hareket ettikleri” ifadesi okunuşu esnasında doğru olmalıdır. Ancak geçmişi şu anda deneyimleyemiyorsak bu ifadenin makullüğü nereden gelmektedir? Geçmiş şu an için de geçerli olmak üzere “hala” bir yerde mi durmaktadır? Eğer “geçmiş” kip-zamanı ya da onda bulunduğu iddia ettiğimiz “hareket” etkinliği geçti ise, bu bulunmadığı yani varolmadığı anlamına gelmez mi? Daha farklı bir sorun öznenin değişiminde ifadenin anlamsızlığıdır: Eğer tez bugün okunmaya başlandı ise, tezin okuyucularının dün hareket ettiği doğru mudur? Başka bir soru geçmiş ile gelecek arasındaki asimetri ile ilgilidir: Geçmişte tezin okuyucularının hareket ettiği kesin olarak bilinebiliyorsa gelecekte ne yaptıkları bilinebiliyor mu? Bilinemiyorsa neden bilinmemektedir? “Daha gerçekleşmediğinden” cevabı veriliyorsa “daha gerçekleşmemiş” bir şey gerçek olmadığından üzerine bahsetmenin anlamı nedir?

Bu noktada tartışmalara giriş için hem argümantasyon hem de felsefe-tarihsel açıdan McTaggart’ın tartışması üzerinden kip-zamanların önemini ortaya koymak uygun görünüyor.

2.3 McTaggart Mucizesi (mi?): Zaman felsefesi ve kip-zaman tartışmasında McTaggart'ın Rolü

John McTaggart Ellis McTaggart⁹⁰ birinci bölümde bir yere kadar tartışılmış ve üçüncü bölümde de ele alınacak zaman kavramı ile ilgili kriz döneminin – ya da/ve de ilgi artışının ortasında zaman üzerine yazdığında, bundan sonra zaman felsefesi ile ilgili tartışmaların doğrudan ya da dolaylı olarak değinecekleri bir alt yapı oluşturmuş oldu. Onun tartışması pek kabul görmese de zaman ile ilgili bazı sorunları ortaya koyuşu ve bu konudaki kavramlaştırmalarının zaman üzerine daha kolay bir tartışmanın imkanını sağlaması ve tartışmaları tetiklemesi bakımından zaman felsefesi disiplininde merkezi bir önem arz eder. Literatürdeki birçok tartışma McTaggart'ın ortaya koyduğu problem üzerinden ya da bu problem üzerine yapılmış başka tartışmalara dayanarak ve bu tartışmadan çıkan terminoloji üzerinden zaman konusunu ele alıyor görünmektedir. McTaggart'ın ortaya koyduğu argüman kısaca ve kaba hali ile kip-zamanların zaman kavramı için zorunlu olduğunu ancak kip-zamanların çelişkili yapılar olmaları sebebiyle zaman diye bir şeyin olmadığını savunur. Bu argüman bahsedildiği üzere genel olarak kabul görmemiştir. Zimmerman bu durumu şöyle ifade eder: “Üzücü bir şekilde, büyük metafizikçi J. McT. E. McTaggart şimdi en çok herhalde kendisinin en kötü argümanı⁹¹ ile hatırlanmaktadır: kötü şöhretli ‘zamanın gerçektışılığı’ argümanı ile”⁹². Ancak yine Zimmerman'ın belirttiği üzere bu “kötü şöhretli” çalışmadaki “yeterli kavrayışa sahip analiz” çağdaş zaman metafizik tartışmalarının “doğal bir başlangıç noktası”nı oluşturmuştur⁹³. Böylece ana akım Çağdaş Zaman Felsefesi tartışmaları McTaggart'ın ortaya koyduğu bazı temel kavramlar ve sorunlar üzerinden ve üzerine gelişmiştir. Bu noktada bu argümanın kendisi, oluşturduğu altyapı ve bu argüman üzerinden kip-zaman tartışmasının rolü ve önemi gösterilebilir.

McTaggart zaman konumları ile ilgili ilk bakışta iki ilişki türünün ortaya çıktığını savunmaktadır: Birinci ilişki türü bir zaman konumunun diğerinden “önce” ya da “sonra” oluşu üzerinden “öncelik-sonralık” ilişkisi, ikinci ilişki türü ise bir zaman konumunun “Geçmiş, Şimdi ya da Gelecek” olarak nitelendirilişi üzerinden tezin konusu olan kip-zamanlılıktır. McTaggart bu iki ilişkinin ikincisine “A dizisi” ilkinde ise “B dizisi” adını vermektedir. B dizisi

⁹⁰ “McTaggart” isminin tekrarı yazım hatası değildir, düşünürün tam adı bu şekildedir ancak tezde genel olarak McTaggart şeklinde ifade edilecektir.

⁹¹ Zimmerman'ın neden bu argümanı McTaggart'ın muhtemelen en kötü argümanı olarak nitelendirdiği üzerine düşünülebilir. Muhtemelen sebep modern zaman felsefesi tartışmalarının iki tarafını oluşturduğu kabul edilen A ve B Teorisyenleri gruplarının her ikisinin de genel olarak McTaggart'ın zamanın gerçek olmadığı fikrini makul görmemeleri olabileceği gibi mantıkçı pozitivism/empirisizm ile gelişen Yeni-Hegelci karşıtlığı içerisinde bu tarz bir eleme aşırı bulunmuş olabilir.

⁹² Zimmerman: 401

⁹³ Zimmerman: 401

değişmez bir ilişkidir: bir şey bir diğerinden zaman olarak önce ise hep öncedir, sonra ise hep sonradır, X Y’den önce ise hep öyledir: Jul Sezar Fatih Sultan Mehmet’ten, Platon Kant’tan, 1987 yılı 2021 yılından zamansal olarak “hep” öncedir, bu örneklerdeki ilişkilerde ikinci sıradakiler de birinci sıradakilerden zamansal olarak “hep” sonradır. Bu ilişkiler tüm varlıkların bir ip üzerinde dizilmesi gibi ya da takvimdeki gün, ay ve yıl zaman birimlerinin dizilimine benzer bir şekilde belirli bir sıraya göre dizilirler ve bu dizilim değişebilir değildir: 1987 yılının 2021 yılından sonra, 2021 yılının da 1987 yılından önce olduğu düşünülemez görülmektedir. Zamanda öncelik-sonralık ilişkileri gösterildiği üzere değişmez olduğundan, bu noktada, herhangi bir şeyin nasıl olup da değişebildiğinin yani değişim kavramının hesabını verebilmek gerekir. McTaggart’a göre her ne kadar ilk bakışta değişmez yapısından ötürü B serisi ilişkiler “daha objektif” olarak “zaman için daha özsel/gerekli” görünse de, A serisi ilişkiler zaman için daha “temel” yapıyı oluşturur. Bunun sebebi temel olarak B dizisinin zaman için gerekli olduğunu düşündüğü değişimi sağlayamamasıdır⁹⁴. McTaggart A dizisinin zihnimizin bir illüzyonu olması durumunda, sadece B dizisinden oluşan bir zamanın mümkünlüğü üzerine düşündüğünde B dizisi ilişkilerinin değişmez yapısının bir olayın başlangıcını ve bitişini mümkün kılmadığından bunun olamayacağını savunur, bu da onu zamanın A ve B dizilerinden oluşuyor olması gerektiği fikrine götürür⁹⁵. Hatta A dizisinin olmadığı yerde B dizisinin olamayacağını savunur, çünkü öncelik-sonralık ilişkisi zamansal bir ilişkidir ancak değişimi sağlayan temel A dizisi olmadıkça zaman olamayacağından dolayı B dizisi A dizisi ile birlikte olmalıdır⁹⁶. Bu anlamda “A ve B dizisi zaman için eşit bir şekilde özsel/gereklidir [...], ancak bu iki dizi [zaman için] eşit bir şekilde temel değildir”⁹⁷: A dizisi temeldir. Bu gereklilik, zaman ve değişim kavramlarının bir şekilde – ontik/ontolojik, fiziksel, tarihsel ya da kültürel-içereliğinden kaynaklanıyor görünüyor: Zamanda/zamansal değişimin hesabını verebilmek gerekliliği, tek başına öncelik-sonralık ilişkilerinin zamanı açıklayamayacağını gösterir. A dizisinde bu aranan değişim gözlemleniyor gibi görünmektedir, neyin geçmiş, şimdi ve gelecek olduğu değişmekte ve bir varlık bu geçmiş, şimdi ve gelecek zaman kiplerinde değişiyor görünmektedir. Bu şekilde de A dizisi belirtildiği üzere zamanı oluşturan temel olur.

⁹⁴ Age. 459

⁹⁵ Age. 458-459

⁹⁶ Age. 461

⁹⁷ Age. 462 McTaggart B dizilerinden zamansal yapıyı çıkardığımızda, zamanla ilgili olmayan, “değişim barındırmayan, sadece bir düzen barındıran” C dizileri oluştuğunu savunmaktadır. Ancak C dizisinde de yön yoktur: McTaggart’ın örneği ile “M, N, O, P” harflerinin belirtildiği şekilde oluşturduğu bir düzen düşünüldüğünde zamansal B serisinden bahsediyorsak M’den P’ye doğru bir öncelik sonralık ilişkisi bulunur: M N’den öncedir, N O’dan ve bu şekilde devam eder, ve uygun bir şekilde N M’den sonradır, O N’den ve bu şekilde devam eder ve A dizisi ile birlikte gelen değişimi içermektedir. Ancak zamansal olmayan C serisinden iki yöne de gidilebilir: İster M, N, O, P harfleri verildiği sıra ile, ister düzeni bozmadan diğer yönden P, O, N, M şeklinde.

⁹⁸ Age. 463

Ancak McTaggart’a göre zamana temel olarak görünen “A dizisi varolamaz, o halde; zaman [da] varolamaz”⁹⁹. McTaggart kip-zamanlılıkla ilgili olarak temel bir problem olduğunu belirtir: Bu bir varlığın birbiriyle örtüşmüyor gözükken kip-zamanlarda nasıl olabileceği meselesidir. “McTaggart Paradoksu” olarak da anılan bu argüman, bir ve aynı şeyin hem geçmiş hem şimdi hem de gelecek olmasının sıkıntılı olduğunu iddia ederek başlar. Bu noktada argümanı daha iyi ifade etmek için açıklama yapmak uygun görünüyor çünkü öyle görünüyor ki ilk bakışta argümanın ne anlattığı ve istediği açık görünmeyebilir: Bir varlığın farklı kip zamanlardaki hallerinden bahsettiğimizde, belirli değişimler geçirse bile bir ve aynı şeyin hem geçmiş hem şimdi hem de gelecek kip-zamanında olduğunu söylemiş bulunuyoruz. Değişmelerle birlikte bir ve aynı kalan bir varlık “şu anda geçmiş ise, şimdi ve gelecek olmuştur. Eğer şu anda gelecek ise, şimdi ve geçmiş olacaktır. Eğer şu anda şimdi ise, gelecek olmuştur ve geçmiş olacaktır” ve bu şekilde “Bu özellikler, o halde, uyumsuzdur”¹⁰⁰. Oysa bir ve aynı şeyin hem geçmiş hem şimdi hem de gelecek olması McTaggart’a göre mümkün değildir çünkü kip-zamanlar birbirlerini dışlayıcı¹⁰¹ formdadırlar: geçmiş, şimdi ve geleceğin birbirleri ile içiçe geçmeleri mümkün görünmemektedir, geçmiş şimdi ve gelecek olmayandır, şimdi geçmiş ve gelecek değildir, gelecek de şimdi ve geçmiş olmayandır. Dışlayıcılık konusunda bir örnek tezin yazıldığı zamanda İkinci Dünya Savaşı olayının geçmiş olup, şimdi ya da geleceğe dahil edilemeyeceği gerçeğidir. Her olay bu kip-zamanlardan sadece biriyle ifade edilebilir görünmektedir. Ancak kip-zamanlılık bir yandan bir varlığın, örneğin İkinci Dünya Savaşının, Birinci Dünya Savaşı sırasında Gelecek, yaşanırken yani Birini Dünya Savaşı sırasında Şimdi, tezin yazıldığı zamanda ise Geçmiş olduğunu söylemektedir: Bu bakımdan İkinci Dünya Savaşının hem Gelecek hem Şimdi hem de Geçmiş olduğunu söylüyoruz.

Buna verilecek bariz görünen cevaplardan biri, İkinci Dünya Savaşı’nın hem geçmiş hem şimdi hem de gelecek olmadığı, Birinci Dünya Savaşı yaşanırken yani şimdi iken gelecek olduğu, İkinci Dünya Savaşı’nda şimdi, tezin yazıldığı zamanda ise geçmiş olduğudur, yani farklı zamanlarda farklı kip-zamanlar ile belirlendiğidir. Şimdi için düşünülürse bu durum, McTaggart’ın ifadesi ile “Fakat şu anda şimdi olan bir olay, gelecekti ve geçmiş olacaktır” şeklinde ifade edilebilir. McTaggart’a göre bu cevap da problemlidir çünkü aslında olaylara yeni, bir üst seviye zaman atfeder ve onları yeni eklenen bir geçmiş, gelecek ve şimdi yapısında tekrar inceler. Ancak bu yapı da, McTaggart’ın değindiği probleme aynı şekilde yatkındır. “Gelecekti” ifadesi yeni eklenen zamanın geçmişinde, “geçmiş olacaktır” ifadesi ise yeni eklenen zamanın geleceğinde olan bir ve aynı varlığı ifade eder. Yani tekrar bir kip-zamanlılık

⁹⁹ Age. 467

¹⁰⁰ Age. 467-468

¹⁰¹ İng. *exhaustive*

ortaya çıkar ve aynı soruna sahiptir. Buna karşılık yine aynı şekilde bu bir ve aynı varlığın farklı zamanlarda bu kip-zamanlarda olduğu söylenebilir ancak yine aynı sorunla yüzleşecek ve yeni eklenen bir zamandan bahsedilecektir. Tartışma bu şekilde sonsuza dek gideceğinden bir “sonsuz gerileme”¹⁰² oluşturur, bu da McTaggart’a verilecek bu tarz bir cevabı etkisiz kılıyor görünmektedir. Bu noktada da, bir varlık birbirini dışlayan özellikleri barındıramayacağı yani çelişkili olamayacağı için, eğer A dizisi olaylara bu tarz bir ilişki atfediyorsa, A dizisi olamaz, o halde; temelinde A dizisi olması gereken “Zaman” da olamaz.

Çağdaş Zaman Felsefesi, belirtildiği üzere, genel olarak McTaggart’ın ortaya koyduğu argüman ve problemler üzerinden bir tartışma geliştirmiştir. Öncelikle, birçok filozof McTaggart’ın varmış olduğu zamanın var olmadığı sonucuna karşı çıkmaktadır. Bu karşı çıkış da genel olarak McTaggart’ın argümanının temel noktalarının kritiği, farklı yorumlamaları üzerinden gelişmektedir. Karşı çıkanların bir kısmı McTaggart’ın A dizisinin çelişkili olduğu sonucuna karşı çıkmaktadırlar. Bu noktada A dizisi üzerinden bir zaman düşüncesi yine benimsenebilir hale gelir. Diğer bir kısmı – pek çok zaman A dizisinin çelişkiliğine katılmak ile birlikte- B dizisinin tek başına zamanı oluşturamayacağı fikrini kabul etmemektedirler. Bu düşünceye göre, B dizileri zamanı anlamak için yeterlidir, yani bu fikri savunulara göre zaman temel olarak öncelik-sonralık ilişkileri ile ilgilidir.

Bu tartışma temelleri üzerinden, Çağdaş Zaman Felsefesinde A dizisinin tek başına ya da temel, birincil olarak zamanı oluşturduğu, ya da A dizisinin gerçekliğini, yani kip-zamanların varlığını savunan fikirler “A-Teorisi”, B dizisi üzerinden zamanı açıklayan, B dizisinin tek başına zamanı oluşturduğunu ya da zaman için temel, birincil olduğunu savunan fikirler “B-Teorisi” olarak anılmaktadır. Bu isimlendirmenin sahibi Gale, McTaggart’ın “zamanın olmadığı şeklindeki absürt sonucu”na karşı “ciddi” üç yol geliştiğini belirtir: Birinci yol “tek başına B-dizisinin yeterli olduğu”, ikinci yol “A-serisinin tek başına yeterli olduğu ancak çelişki içermediği”, üçüncü yol¹⁰³ ise her ikisinin de yeterli olduğu ancak “birbirlerine karıştırılmaması gerektiği, aksi takdirde paradoksların ortaya çıktığı” fikridir¹⁰⁴.

Bu noktada bu fikir ayrımlarının aslında, McTaggart’ın argümanındaki merkezi rolü de göz önünde bulundurularak, bir kip-zamanlar tartışması üzerinden geliştiği gözlemlenebilir: A-Teorisyenleri kip-zamanların, yani şimdi, geçmiş ve geleceğin var olduğunu ve zaman için temel, birincil yapılar olduğunu savunurlarken, B-Teorisyenleri bunu reddederler ve birçok zaman kip-zamanların gerçek olmadığını savunurlar. Bu sebeple A-Teorisi “Kip-

¹⁰² İng. *Infinite Regress*

¹⁰³ Gale, 1968: 69 Gale bu yolu “Either-Way-Will-Work Theory Answer” (Her iki yol da olur/çalışır Teorisi Cevabı) olarak isimlendirmiştir.

¹⁰⁴ Age.

Zamancılık”¹⁰⁵, B-Teorisi de “Anti-Kip-Zamancılık”¹⁰⁶, olarak da anılmaktadır¹⁰⁷ ya da genel olarak A-Teorisinin zaman anlayışına “Kipli/Kip-Zamanlı”, B-Teorisinin zaman anlayışına ise “Kipsiz/Kip-Zamansız” denmektedir¹⁰⁸

Bu noktada bu fikirlerin önemli farklı varyasyonları ve farklı tartışma boyutları olmakla birlikte elimizde zaman üzerine temel olarak kabaca dört fikir var görünüyor: Geçmiş, Şimdi ve Gelecek yapılarının zaman için temel olduğunu düşünen A-Teorisi, öncelik ve sonralık ilişkilerinin zaman için temel olduğunu düşünen ve çoğu zaman kip-zamanların gerçek olmadığını, öncelik-sonralık ilişkilerine indirgeyerek ifade edildiğinde bir şey kaybedilmeyeceğini, yani temelinde öncelik-sonralık ilişkileri olduğunu savunan B-Teorisi, ikisini birden kabul eden “Her iki yol da olur/çalışır Teorisi Cevabı” ve zamanı reddeden “Zamansal Eleyicilik”¹⁰⁹.

Bu durumda öyle görünüyor ki, zamanın ne olduğu ile ilgili tartışma kip-zamanlar üzerinden ilerliyor: Zaman temel olarak şimdi, geçmiş ve gelecek yapıları üzerinden mi anlaşılmalı, yoksa öncelik ve sonralık ilişkileri üzerinden zamanı anlayabilir miyiz? Yoksa zamanın, kip-zamanların çelişkili yapıları ya da var olmamaları ile ilgili olarak, olmadığı mı düşünülmelidir? Ya da hem kip-zamanlar hem de öncelik-sonralık ilişkileri üzerinden zamanı anlamakta bir sorun bulunmuyor mu? Ya da bu konular arasında bir ara, uzlaştırmacı çözüm bulmak mümkün müdür?

Zaman Felsefesinin Zaman ile ilgili temel sorulara yaklaşımları bu temel fikirlerin dallanışı olarak kurgulanabilir: A-Teorisyenleri genel olarak zamanın kip-zamanlara dayandığını, kip-zamanların hepsinin ya da bazılarının gerçek olduğunu, zamanın akış içerisinde bir yöne doğru aktığını savunurlarken, B-Teorisyenleri genel olarak zamanın öncelik-sonralık ilişkisine dayandığını ve bu anlamda A dizisinin temel olmadığını, gerçek olmadığını ya da psikolojik bir yapı olduğunu, zamanın bir akışının olmadığı fikirlerini savunurlar. Ancak tartışmalar çeşitlendikçe bu genel hatların o kadar keskin olmadığı ve bu yapıya da uymayabilecek pek çok pozisyonun olduğu görülebilir. Ancak bu kurguyla başlamak McTaggart’ın argümanı üzerinden düşüncenin gelişimini takip etmek ve tartışmayı ilk aşamada kabaca ortaya koymak açısından klasik ve kolay bir yol olarak görünmektedir.

¹⁰⁵ İng. *Tensism*

¹⁰⁶ İng. *Anti-Tensism*

¹⁰⁷ Koons ve Pickavance, 2017: 432

¹⁰⁸ Loizou, 2000: vii,

¹⁰⁹ İng. *temporal eliminativism*

Tezin zaman felsefesi tarihi anlatımı içerisinde bu fikirleri incelersek, yirminci yüzyılın başlarında açıklanmaya çalışılan zaman kavramındaki tarafları genel bir çerçeveye oturtma fırsatı ortaya çıkar.

A teorisinin en popüler fikri olarak belirtilebilecek şimdilik geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman içerisinde yalnızca şimdiyi var saymakta, diğer zamanların varlığını kabul etmemektedir. “Genişleyen evren teorisi”¹¹⁰ fikri ise geçmiş ve şimdiki zamanı kabul etmekte, ancak gelecek zamanın var olmadığını düşünmektedir. Bu anlamda fikrin iddia edildiği şekilde McTaggart’ın A serisinin A-Özelliklerine bağlılığı düşünülürse “Şimdilik” ve “Genişleyen Evren Teorisi”nin A Teorisini savundukları ya da A Teorisine bağlılıkları nasıl iddia edilebilir? Diğer bir yandan genellikle B Teorisiyle özdeşleştirilen “Ebediyetçilik”, tartışma konusu olan üç zamanı da kabul ediyor gibi görünmektedir.

Başka bir mesele, birbirlerinin rakibi ve, kabaca, karşıtı olarak ortaya konulan şimdilik ve ebediyetçilik zaman zaman birbirlerine çok yaklaşır, iç içe geçer gibi görünmekte, hatta bazıları tarafından aynı şeyi savundukları – farklı görünen birbiriyle aynı şeyler oldukları – düşünülmektedir. Bu, ilk bakışta, şu argüman gibi argümanlar takip edildiğinde savunulabilir gibi görünmektedir: Şimdiliğin temel iddiası olan şimdiki zamanın varlığı ve geçmiş ile gelecek zamanın kabul edilmemesi fikri üzerine düşünüldüğünde, şimdiliğin fiktisel kökenlerinden bir olan Augustinus’un zaman anlayışına benzer şekilde, “sadece şimdinin varlığı” olarak da ifade edilebilir. Bu ifade, şimdiki zamanın varlığı kabul edilirken, geçmiş ile geleceğin kabul edilmemesinden farklı mıdır? Esasen, değil gibi görünmekte, bu fikrin bariz mantıksal çıkarımsal bir sonucu olarak durmaktadır. Ancak, bu noktada ifadenin vurgusu değişmektedir: Bu ifade ile fikrin geçmiş ve geleceğin yokluğundan çok “sadece ama sadece” şimdinin varolduğu temel iddiası daha da parlatılmaktadır. Diğer bir deyişle, şimdinin “şimdi”si bu noktada artık geçmiş ve gelecek ile ilişkili olarak tanımlayabileceğimiz bir varlık değil, onlar tarafından belirlenmeyen bir varlık gibi görünmektedir. Bu “ebedi bir şimdi” fikrini savunma yolunu açmaktadır: Tüm zaman, her olay şimdidir ve her şey şimdidedir. Bu bitmeyen ve başlamayan, bu şekilde ezeli-ebedi olan bir şimdi olarak yorumlanabilir¹¹¹. Ebediyetçiliğin temel iddiasında ise kabaca zaman değişime indirgenmiş ve “şimdi” gibi “ayrıcalıklı” bir bakış açısı noktasından çok, geçmiş şimdi ve gelecek zaman gibi algılama durumunun uzayzamanda herhangi bir özel olmayan konumdan, bakış açısından bakmış olmaktan kaynaklandığını

¹¹⁰ Genişleyen Evren Teorisinin ara bir konumda olduğu fikri ile birlikte gerçekten A Teorisine dahilliği ayrıca tartışmalıdır. Ancak bazı düşünürler bu fikri A Teorisine dahil etmektedirler (Ör. Zimmerman)

¹¹¹ Tez bunların böyle olduğunu iddia etmemekte, hatta alandaki literatür değerlendirildiğinde bu iddiaların fikirlerin eksik ya da yanlış anlaşılmasının ürün olduğunu düşünmektedir. Bu iddialar, alandaki kafa karışıklığını ve tartışmaların karmaşıklık ve içiçeliğini gösterebilmek adına, tespit edilen karmaşaların bazıları üzerine kasıtlı olarak kurulmuş fikirlerdir. Tez bu içiçelik, karışıklık ve karmaşıklığı düzenlemeyi amaçlamaktadır.

savunmaktadır. Esasen geçmiş şimdi ve geleceği varsaymayan ya da indirgeyen bir fikir nasıl şimdiciliğe yaklaşabilir ya da aynı şeyi savunuyormuş gibi düşünülebilir? Ebediyetçiliğin argümanını ters çevirir isek, bir varlığın her durumda uzay-zamansal bir şekilde konumlandığı düşünülürse, ne kadar farklı uzay-zamansal konumlardan bahsedersek bahsedelim, varlığın bulunduğu konum zamansal boyutta hep “şimdi” olarak yorumlanabilecek bir konumdur. Bu “şimdi”ler farklı farklı konumlardır ancak başka bir konumda bulunamamalık açısından hep “şimdi”dir, tüm uzay-zamansal konumlar o konumlarda bulunan varlıklar açısından hep “şimdi”dir, başka bir uzay-zamansal konumda yine “şimdi”dir, şimdi değişmektedir ancak değişen şimdilerin şimdiliği değişmemekte gibi görünmektedir. Dahası, uzay-zaman bir bütün olarak düşünüldüğünde, referans noktamız neresi olacaktır? Diğer bir deyişle, önümüze bütün evreni koyup seyre dalsak, tüm değişim bir referans noktasına göre değişim ise, evrenin değişiminin değerlendirirken sabit alacağımız referans noktamız neresi olabilir? Tüm evrenin değişimi gözlenebilir olsa, bu gözlem o gözlem açısından bu gözlem açısına¹¹² değişebilir değildir, yani tüm evren tek bir “mutlak şimdi”de hareket eder gibi görünmektedir. Bu noktada, ebediyetçilik de ya “sonsuz şimdiler” ya da “ebedi mutlak şimdi” fikrine sürükleniyor gibi görünmektedir.

Bu fikirlerin dışında başka bazı tartışmalar da bulunmaktadır: Örneğin bu fikirlerin birbirlerinin bir boyutu olarak düşünülebildikleri gibi¹¹³, her ne kadar belirli yakınlık ve yakınlıklardan bahsedilebilse de, fikirlerin A ve B’ni temel kabullerine yakınlık ve yakınlıklarına göre uymak zorunda olmadığı iddia edilebilir. Örneğin Zimmerman¹¹⁴ A Teorisi ile yanlış bir şekilde özdeşleştirilen “Kipi Ciddiye Almak” fikrini savunan B Teorisyenleri ile genellikle kesin olarak B teorisine dahil olması düşülmesine rağmen, ebediyetçi B teorisyenlerini karşılaştırmaktadır. Önceki tartışmalara paralel olarak, burada tespit edilebilir ki, “Kipi Ciddiye Almak” gibi doğal olarak, genel anlamda kipler Bu noktada şimdiciilik, ebediyetçilik, genişleyen evren teorisi ya da “kipi ciddiye almak” gibi fikirler zorunlu olarak yatkın ya da yakın olduğu düşünülen A ya da B Teorisi kapsamında ele alınmak zorunda değildir, hatta Zimmerman’ın gösterdiği üzere, belirli durumlarda bu şekilde alınmamalıdır. Ayrıca eklenmelidir ki, bu yatkınlık ve yakınlık, hatta A ve B Teorisi ayrımının kendisi dahi tartışmaya açık olmalıdır.

¹¹² Esasen bunlar “mutlak eşzamanlılık tartışmaları” ile ilgilidir.

¹¹³ Bigelow Ayrıca GB şimdiciiliğin ya da ebediyetçiliğin bir versiyonu gibi kolayca düşünülebilir ve düşünülmektedir.

¹¹⁴ Zimmerman: 453

Aslında Zimmerman'ın¹¹⁵ tarafları daha keskin ve isabetli bir şekilde belirlemek için sınır iki konumu aldığı iddia edilebilir. Ebediyetçi A teorisi ile “Kipi ciddiye alan” B Teorisi klasik ayrım içerisinde bir sınır, hatta içiçe geçiyor gibi gözükten bir durumdur. Zimmerman ise ikisinin arasında farkı ortaya koymaya çalışmakta, bununla birlikte ebediyetçiliği B, “Kipi Ciddiye Almak” fikrini A teorisi olarak kesin bir şekilde konumlandırmaya karşı çıkmaktadır.

Ayrıca “Zaman” kavramının kendisinin bu kadar tartışmalı iken geçmiş, şimdiki ve gelecek “zaman”lardaki “zaman” ifadesi aslında kasıtlı bir şekilde bahsi geçen “zaman”lardaki karmaşayı örtücüdür – ve karmaşanın bir göstergesidir: Bunlar zaman adlı bir bütünün parçaları mıdır yoksa kendi başlarına zaman kumaşından olan farklı zaman türleri midir? Bunlar zamanın kendileri üzerinden tanımlanabileceği/tanımlanacağı, zamanı meydana getiren asil unsurlar mıdır, algımızın zamanla ilgisi içerisinde zorunlu bazı çerçeveler midir, yoksa günlük yaşamımızı örgütleyen zorunlu ya da alelade oluşturulmuş yapılar mıdır? Diğer bir deyişle zaman dediğimiz nedir ki bu zamanlar “falanca şey” olsunlar?

Başka bir sorun Dyke'in belirttiği şekliyle “kip” ifadesinin “karmaşık bir terim” olup, “bir yandan doğal dillerin gramatik bir özelliğini ifade eder. Ancak ayrıca zamansal gerçekliğin tartışmalı bir metafizik özelliğini ifade eder” olmasıdır¹¹⁶. Örneğin, Dyke bu iki özelliğin birbirleri ile ilişkisini anlamaya çalışmaktadır¹¹⁷. Bu iki boyutun nerede bitip nerede başladığı, genel anlamda da varlık ile dil ilişkisi tartışmalı bir meseledir.

Tüm bu soru(n)ları düzenlemek amacıyla ve onlara rağmen bir düşünce çerçevesine ihtiyaç bulunmaktadır. Bu soru(n)ların içerisinde çıkılamadığı durumda dahi, elde bir şey olmadan yola çıkmak mümkün görünmemekte, tartışmanın bu soru(n)lara rağmen yapılabilmesi ve bu soru(n)lara belirli bakış açıları geliştirebilmesi için genel bir çerçeve oluşturmak gerekmektedir. Bu amaç için klasik kabuller, deneyimler bir noktaya kadar değerlidir. Bu amaç ile tez bu bölümde belirli temel tartışma eksenlerinden kısaca bahsettikten sonra, sonraki bölümlerde tarihsel olarak felsefi argümanları inceleyecek ve tartışacaktır.

¹¹⁵ Age.

¹¹⁶ Dyke: 328

¹¹⁷ Dyke: 328

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERKEN DÖNEM ÇAĞDAŞ ZAMAN FELSİFESİNDE KİP-ZAMAN TARTIŞMASI

3.1 Bilimci Gerçekçilik, Analitik Felsefe ve Kip-Zamanlar

Denkel'in genel felsefe tarihi okuması izlenirse, Modern Felsefenin oluşumu ve gelişiminin kuşkucu argümanlar ile bir boğuşma halinde gerçekleştiği söylenebilir¹¹⁸. Bütün bu süreçte felsefi anlamda hangi argümanların kazandığı ya da felsefe tartışmalarının kazanma-kaybetme gibi ilişkiler içerisinde anlaşılıp anlaşılamayacağı tartışmalıdır. Ancak bu argümanların nerede, hangi gruplar ve kurumlar üzerinde, nasıl bir etki sahibi oldukları üzerine bir şeyler söylemek mümkün görünüyor. Bu noktada tezin tespiti, Modern Bilimin sonucu olan teknolojik değişiklikler ile birlikte genel olarak ve bahsi geçen özel tür bir empirizmin güç kazandığıdır. Bu anlayış çoğu zaman iddia edildiğinin aksine aşkını zorunlu olarak dışlamıyor, hatta zaman zaman açık ya da örtük bir şekilde bu tarz yapıları temeline alabiliyor ancak etkin olan, önemli ya da aktif olarak umursanır olanı aşkın olmayan yapılardan kuruyor. Bu tezde önceden bahsedildiği üzere Locke'un empirizminde gözlemlenebildiği gibi, Kant felsefesinin açtığı yollardan biriydi: Etkin olmayan sadece temel oluşturabilecek, bilgi üretimi ile temel oluşturmak dışında bir ilgisi olmayan *noumena* anlayışı ile, bilgi üretimimizde asıl ilgilenebileceğimiz *fenomena*¹¹⁹.

Bahsi geçtiği üzere, bu şekilde yeni aşkın olmayan yapılar ile hakiki sonuçlara ulaşabileceğini savunan bir Aydınlanma yolu hakim görünüyor. Modern Bilim'in özellikle teknoloji aracılığıyla arzulanan bazı hedeflere ulaşmada diğer alanlara göre daha başarılı görünmesi, hesaplamadaki isabetliliği ve bunların sonucunda dünyayı değiştirmedeki gücü, Modern Bilimin ve temelindeki bilimsel metodun dayandığı empirist felsefenin haklılığını ispatlıyormuş gibi görünmesi sebebiyle, belirli alanlarda bilimsel otoritenin güçlü bir hakimiyetinin olduğu söylenebilir. Ancak bu hakimiyet tartışmasız ve rakipsiz değildi. Siyasi bir analogi yapmak uygun olursa, bu empirizm anlayışının tahtı hem eski taht sahipleri (din, felsefe ve aşkına dayalı bazı başka alanlar), hem krallık karşıtı protestocular (kuşkuculuk, rölativizm vb.), hem farklı şekilde güçlenen vasalları (biyolojizm, psikolojizm, antropolojizm vb.), hem yeni taht iddiaları (fenomenoloji, varoluşçuluk, yaşam ve süreç felsefeleri), son olarak, hem de krallığın kendi çocukları (uzlaşımıcılık, pragmatizm) tarafından tehdit altındaydı.

¹¹⁸ Denkel, 2003.

¹¹⁹ Tezin Kant sadece böyle okunmalıdır gibi bir iddiası bulunmamakta, tez sadece böyle bir yolun buradan çıkarılabildiğini göstermektedir.

Bu şüphesiz çok cepheli bir savaş(tı) ancak tezde tezin temel cephelerden biri olduğunu iddia ettiği “zaman” ve bu konudaki en temel hattı “kip-zamanlar” meselesi incelenmektedir.

Ancak tez boyunca bahsedilen bu hakim görüşün adı nedir? Öyle görünüyor ki, bu görüş Mantıkçı Pozitivizm/Empirizm, genel olarak Pozitivizm, Fizikalizm, Viyana Çevresi, Doğrulamacılık, Bilimcilik¹²⁰, İndirgemecilik, Analitik Felsefe ve Modernizm fikirleri ve fikir çevreleri ile ilişkilidir. Ancak şu ana kadar oluşturulmuş felsefe tarihsel haritalarda defalarca tartışılmış bu fikirlerin kapsamı yıllar içerisindeki değişim, çeşit ve yenilenmeleri de göz önünde bulundurulursa oldukça geniş olup, kurulacak herhangi bir bağlantının bu fikirler ile ilgili olarak, bahsedilebilecek her ifade, yorum, kişi, düşünce hattı ya da tanım için geçerli olacağını iddia etmek mümkün değildir.

Tezde, kaba bir şekilde, en azından bu fikirleri birbirine bağlayan sicim, bir şekilde ampirik temellere dayanarak bilimin hakikat konusunda en temel otorite ya da otoritelerden biri olduğunu savunmadır. Bunun en güçlü formu **Bilimcilik** ve **Pozitivizm** denebilir. Bu yaklaşımın tartışılan erken dönemde en belirgin ortaya çıkış yolu/yollarından biri **Fizikalizmdir**: Böylece hakikat fizik, fiziksellik temelinde konumlandırılır, pozitivist bir anlayış benimsenerek, bu hakikatinde bilim yoluyla ortaya çıkarıldığı iddia edilmektedir. Bu iddiada bilimin hakikat ile ilişkisi sorusu empirizm tezine göre ele alındığında ilk bakışta gelişen cevap iddiaların deney ve gözlem yolu ile **doğrulandıklarıdır**. Yani bu noktada bilim deney ve gözlem yolu ile bir iddianın **doğruluğunu** ortaya koyan otoritedir.

Bu noktada, bu iddiaların hemen hemen hepsinin oldukça tartışmalı bulunduğunu ve günümüzde bu formlarıyla hiçbirinin makul argümanlar olarak değerlendirilmediğini belirtmek gerekir. Tezin bir çabası zaman tartışmaları ekseninde ve hakikat ile ilgisinde bu çözülme ve dönüşme sürecinin bir resmini de sunmaktır. Tezin temel tartışması zaman ve kip-zamanlar konusu ile ilgili olarak tezin burada sunmaya ve vurgulamaya çalıştığı iddiası, bahsi geçen empirist görüşün hakikat iddialarını koruma çabalarının adımlarının bir şekilde takip edilebildiği, gözlemlenebildiğidir: Bu görüş bilgi üretme etkinliğini kendine dayanan bilgi üretme etkinliğine indirgemeye çalışmış (bilimcilik), bu etkinliğin hakikati ortaya koyduğunu iddia etmiş (pozitivizm), bu hakikati “fiziksel olan” olarak belirlemiş (fizikalizm), bilim etkinliğinin bu görüşe uygun olarak bilimsel metot ile neyin doğru olduğunu belirleyen otorite olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır (doğrulamacı).

¹²⁰ İng. *Scientism*

Bu görüşe bu noktada Empirist Bilimci Gerçekçilik, kısaca **Bilimci Gerçekçilik**¹²¹ demek uygun olabilir.

Bu noktada bu süreçte bu projenin özellikle başında olmak üzere zaman zaman destekçileri ortaya konulabilecek **Mantıkçı Pozitivizm/Empirizm** ve **Analitik Felsefe** bu görüşten mi ibarettir? Kesinlikle, hayır, özellikle Analitik Felsefe açısından söylenmelidir ki bu bakış açısı alanın ancak küçük bir kısmı olarak ifade edilebileceği gibi bu bakış açısına pek çok açıdan karşı fikri barındırmaktadır. Mantıkçı Pozitivizm/Empirizm özelinde de pek çok farklı tartışma ve ilgi gözlemlenebilir. Bu anlamda ifade edilen görüşü Mantıkçı Pozitivizm/Empirizm veya Analitik Felsefe ile özdeşleştirmek uygun olmayacaktır.

Ancak tarihsel süreç içerisinde bakıldığında, Mantıkçı Pozitivizm/Empirizm anlayışının bilim ile ilişkisinde aldığı rol ve tarzı ile Analitik Felsefedeki kurucu rolü¹²² düşünüldüğünde, erken dönem kök yani temel oluşturan yaklaşımları ve bu yaklaşımların değişimini takip etmek için Bilimci Gerçekçilik tavrını izlemek uygun görünüyor.

Bu tavrı izlemenin asıl avantajı Bilimci Gerçekçiliğin zaman meselesi ile ilgisindeki tavrıdır: Bu tavır mücadelede olduğu Yeni-Hegclilerin “zamanın olmadığı” fikrine karşı, zamanın bir tür gerçekliği olması gerektiği”ni savunmak durumundaydılar, bu noktada izleyebilecekleri iki yol bulunmaktaydı: Ya yeni bir zaman açıklaması yapılacaktı, ya da zaman deneyiminin indirgenebileceği, açıklanabileceği bilimsel bir temel bulunmalıydı. Zamanın ne olduğu ifade edilemez iken, zamanın ne olduğu ile ilgili deneysel bir bulgu hedefi zor görünüyor. Bu seçenek izlendiği vakit bilim insanı “zamanı bulmak” için neyi ölçmeliydi? Nereye bakmalıydı? Bu sebeple birinci yol şaşırtıcı olmayan bir şekilde bu noktada az izlenen bir yoldur. Russell’ın bahsedilecek “geniş şimdi”¹²³ fikri bu tarzdan bir açıklama olarak ele alınabilir. Genel anlamda Bilimci Gerçekçi yaklaşım insanların zaman deneyiminin olduğunu da yadsıyamazdı, o halde ikinci yolu takip ederek, ancak bu deneyimin temelinde bilimin ölçebildiği ya da en azından bilimsel bilgiye ters düşmeyen/uygun olan başka bir şey olduğunu savunabilirdi. Yani “zaman deneyimi” psikolojik, mental ... vb. bir fenomen olarak alınıp, bilimsel olarak fiziksel bir hakikate bağlı bir şekilde gösterilmeliydi. Dönemin biliminin elinde döneminde bilimin kendisi tarafından dahi şüpheli bulunan psikoloji, yeni yeni gelişen bir sinirbilim vardı ve tatmin edici bir şekilde zaman deneyimi konusunda açıklama getirme becerisi gelişmekte idi. Bu deneyimin mental boyutu açıklansa bile, fiziksel olarak nasıl bir

¹²¹ Bu noktada kavramın Bilimsel Gerçekçilik (İng. *Scientific Realism*) olmadığı belirtilmelidir, tez amacı açısından bu tavrın bilimciliğini ve zaman zaman bilimsellikten ayrılığını vurgulamak açısından İng. *Scientistic Realism* denebilecek bu kavramı kullanmaktadır.

¹²² Analitik Felsefe’nin temeli elbette başka yerlere de bağlanabilir ancak bugün Analitik Felsefe dediğimiz yapının daha çok bu şekilde ortaya konmaya başladığını söylemek doğru görünüyor.

¹²³ İng. *spacious present*,

düzen izlediği, fenomenlerin değişiminin objektif bir şekilde nasıl ortaya konacağı tartışması sürmekte olurdu.

Zamanın B-Teorisi işte böyle bir çözüm olarak sunulmaktaydı: Zaman bildiğimiz başka bir deneyime, öncelik-sonralık ilişkisine bağlı bir deneyimdir. Burada dikkat çekilmelidir ki bu yaklaşım köklü bir şekilde analitik idi, çünkü zaman deneyimini önce-sonra an veya olay parçalarına bölerek ve zamanı bu ilişkiye indirgeyerek sorunu çözmeye çalışmaktadır. Bu noktada indirgemeciliğin karşısına çıkan klasik eleştiriden B-teorisi de payını alır: Bir şeyi indirmek, parçalarına ayırmak, bütününe ne olduğu gerçeğini görmezden gelmemize sebep olur. Bu sebeple genel olarak Bilimci Gerçekçiliğin ve özel olarak B-teorisi, Mantıkçı Pozitivizm/Empirizm ve Analitik Felsefe rakiplerini izleyeceği temel yol bu noktayı vurgulamak ve sıklıkla aşkın, deney-üstü, mistik ya da farklı/özel¹²⁴ bir deneyime ait geleneksel ya da yeni bir zaman anlayışı ile birleştirerek sunmak olmuştur.

Bazı zamanlar B-teorisi Yeni-Hegeli McTaggart ve Bradley'in zamanın yokluğu argümanı gibi de ele alınabilmektedir. Bunun sebebi, nereden bakıldığına göre, B-teorisinin zaman ya da kip-zamanlar konusundaki tavrının farklı yorumlanabilmesidir. Sıradan anlamıyla, zaman hemen hemen herkesin kabul ettiği bir fenomendir. Ancak gerçekçilik tartışması içerisinde bakıldığında, analitik olarak, zaman bazen onu oluşturan yapılar üzerinden anlaşılmakta ve “zaman öncelik-sonralık ilişkileridir” şeklinde özetlenebilecek tarzda bir gerçekçi tavır oluşmaktadır ancak başka bir açıdan, zaman eğer zaman deneyimi ile özdeşleştirilirse, zaman deneyimi A-teorisine uygun görüldüğünden, zaman psikolojik, mental, sosyal ... vb. olarak “gerçek olmayan” olarak ele alınmakta, bu gerçek olmayan deneyimin temelinde ise mantığa uygun ve gerçek olan, zamanı oluşturan asıl yapı olarak, öncelik-sonralık ilişkileri konumlandırılmaktadır. Diğer bir yandan, hangi fikirden bakıldığına göre de zamanın gerçekliği ile ilgili B-teoretik yaklaşımı farklı yorumlanabilir: “Zaman öncelik-sonralık ilişkileridir” diyen bir filozof zamanın gerçekliğini savunuyorsa da örneğin zamanın süreç, süreklilik ile ilgili olduğunu savunan bir filozof için diğer filozof zamanın olmadığını söyler görünebilir. Bu sebepler ile zamanın B-teorisi bazen zaman konusunda gerçekçi bazen de karşı-gerçekçi bir tavır olarak görünebilir ya da yorumlanabilir.

¹²⁴ Burada yanlış olmamak adına denmelidir ki bu özel deneyim sıklıkla pek çok kişinin sıradan, olağan olarak ifade edebileceği yaşam deneyimi gibi deneyimler olabilmektedir. Bu noktada yine sıklıkla yapılan aslında bu deneyimin ne kadar özel olduğunun bir şekilde vurgulanması olabileceği gibi bilimsel ifadenin olağan deneyime göre ne kadar içeriksiz ve yavan olduğunu vurgulamak da olabilir, ya da her iki yol da izlenebilir. Kısaca, buradaki özel deneyim sadece özel şartlarda deneyimlenebilir bir şey olabileceği gibi, insan ya da canlı gibi belirli bir gruba özel ya da oldukça sıradan, olağan ama temel olmak ya da diğer deneyimler ile kıyasında belirli bir konuda ya da bilimin ele alışının yetersizliği bakımından özel olabilir.

Bu noktada tezin vurgusu ise zaman ile ilgili, kendisinde ya da temelinde, bir şekilde bilime dayalı ya da uygun bir gerçeklik bulma çabası olduğudur. Diğer bir deyişle, burada bir gerçekçilik kaygısı – bu dönemde halen- vardır. Bu, temel olarak, McTaggart gibi bir filozofun “zaman yoktur” iddiasından ya da kuşkucu ya da rölativist bir filozofun zaman konusundaki karşı-gerçekçi tavrından farklıdır. İlki zaman konusunda özellikle karşı-gerçekçi ilen, başka bir gerçekçilik tavrı gösterip göstermediği konusu ilgisizdir, ikincisi ise global bir karşı-gerçekçi ya da agnostik tavır alıyor olabileceği gibi zaman konusunda karşı-gerçekçi ya da agnostik tavır alıyor da olabilir ve yine başka bir konuda gerçekçi tavır gösterip göstermediği konusu ilgisizdir. Oysa bahsettiğimiz Bilimci Gerçekçi tavrda zamanı bir şekilde bilimsel olarak ya da bilime uygun bir şekilde gerçekçi bir tavra, zaman konusunda karşı-gerçekçi bir tavır almaya karar vermiş olsa bile, bağlama zorunluluğu vardır, çünkü; kısaca, zaman fenomeni bir hakikate bağlanmalıdır ya da bilim hakikat konusunda bir otorite olmada iddiasından vazgeçmeli ya da bu açıklama boşluğunun sıkıntısı ve oluşturduğu tehditlerle boğuşmalıdır.

Çözüm amacıyla birbirini zorunlu olarak dışlamayan üç çözüm grubu olduğu söylenebilir. Birinci grup ana çözüm hattına göre epistemik otorite olma konusunda modern bilim açısından “içeriden” ya da yakın görüşten bazı tehditler ya da rekabet oluşturan “Uzlaşımçılık”, “Pragmatizm” ve fizikalizm dışında diğer “İndirgemecilik” fikirleridir. Tezde kip-zamanlar ile ilgili olarak bunlardan yalnızca ilk ikisi tartışılacaktır. Pragmatizmin tartışılmama sebebi pragmatist filozofların ayrı ayrı neyi savunduklarından çok genel anlamıyla zaman ya da kip-zamanlar konusuna özel olmayarak pragmatist bir tavrın sergilenebileceği fikrinin ayrıntılı tartışma bağlamında tez açısından basitliğidir: “Zaman” yapıp etmelerimizde yararlıysa “var” kabul edilmelidir. İkinci grup, “dışarıdan” yani modern bilim ve bilime uygun felsefeye rakip olduğu düşünülen görüşlerdir. Bunlar tezin ana konusu Analitik Felsefe bakış açısından bir zaman felsefesi tarihi olduğundan dolayı ayrıca ve detaylı bir şekilde ele alınmayacaklardır. Üçüncü ve tezin ana tartıştığı grup zamana karşı analitik felsefi bir tavır içerisindedir. Burada A ve B teorilerinin bazı savunucuları detaylı bir şekilde incelenecektir.

3.2 Bilim İçerisinden Rakipler

3.2.1 Uzlaşımçılık

Özet olarak, zamanın ölçüm amaçlı olarak uzlaşımış, pratik bir yapı olduğunu, bu anlamda zamanın kullanımı dışında bir gerçekliği olmadığını savunurlar. Kip-zamanlara karşı olmamakla birlikte onlar zaman ve kip-zamanlar konusunda genel olarak Anti-Realisttirler, çünkü bunlar yalnızca kullanımımız için oluşturduğumuz yapılardır.

3.2.1.1 Uzlaşıcılık nedir?

Aydınlanma Projesi ve Modern Bilim açısından, birinci bölümde bahsedildiği üzere, zamanın aşkın, anlaşılmaz, gizemli/mistik bir şey olduğunun kabul edilmesi pek mümkün değildir, bu hem zaman konusunda hem de büyük ölçekte Aydınlanma Projesi'nin ve Modern Bilim'in iddialarından vazgeçip teslim bayrağı çekmesi şeklinde yorumlanabilir. Bundan başka bir çözüm temel iddialardan vazgeçmeden zaman konusuna ayrıcalık sağlayarak bir ılımlılaşma tavrı olabilirdi ancak bu da Modern Bilim'in başka alanlardaki bilgi kaynağı olarak otoritesinin sorgulanmasına ve yine, genel olarak insan aklının doğayı anlayıp açıklayabileceği idealini bırakmasına yol açar görünmektedir.

Bu noktada, 19. yüzyılın sonlarından itibaren, en başta fizikteki Öklidyen-olmayan uzay tasarımlarının mümkünatı ile ilgili olarak Uzlaşıcılık çözüm hattı yukarıdaki paragrafta bahsi geçen çözümlere bir alternatif olarak düşünülebilir. Uzlaşıcılık hattının çözümü zamanı deney dışı ya da deney üstü konuma sokmadan ve Modern Bilim'in hakikat iddiasını da sürdürmesine fırsat vererek zamanı uzlaşım sal pratik bir kavram olarak ele alır. Akarsu uzlaşıcılığı “Bütün ilkelerin, kavramların, belitlerin uzlaşım sal olduğunu ileri süren öğreti” olarak tanımlamaktadır¹²⁵. Bir başka tanım ise şu şekildedir:

“Felsefede, özellikle de bilim felsefesinde, tüm varsayımların, ilkelerin, yasaların, ilksavların, kanıtsavların, kuramların, kavramların uzlaşım sal olduğunu; bütün yargılarımızın ya da yargı bildiren önermelerimizin dışsal gerçeklikten (doğa) daha çok insan toplumundaki belirtik ya da örtük ortak kabullere dayandığını öne süren öğreti”¹²⁶.

Rescorla ise “bazı fenomenler konusunda uzlaşıcılık, belki her ne kadar görünüm ler aksini gösteriyorsa da, bu fenomenlerin uzlaşım la ortaya çıktığı ya da belirlendiği doktrinidir” şeklinde ifade edilmiştir¹²⁷.

Bu tanımlar yoluyla zaman konusunda uzlaşıcılık üzerine bir giriş yapılacak olursa, zamanın kullanımımız amacıyla uzlaştığımız bir araç olduğu iddia edilmektedir. O halde, zaman fenomeninin ardında bir “gerçek zaman” aramak boşuna olmalıdır. Rescorla'ya göre “[...] çoğu uzlaşım cı teoride paylaşılan karakteristik bir tez [elimizdeki uzlaşım lara göre] bir anlamda eşit derecede iyi olan *alternatif* uzlaşım ların bulunduğu”¹²⁸, bu noktada, eğer bu karakteristik uzlaşım cı argüman takip edilirse, alternatif zaman fikirleri, bambaşka kip-zamanlar ve hatta zamanın dışında başka yapılar konusunda, bir şekilde kullanım açısından bir o kadar iyi ya da daha iyi uzlaşım larda bulunulabilir. Bu bağlamda, zaman konusunda uzlaşım cı

¹²⁵ Akarsu, 1998: 187.

¹²⁶ Güçlü vd. 2003: 1495

¹²⁷ Rescorla, Michael, "Convention", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/convention/>>.

¹²⁸ Age.

bir düşünür, zaman ve kip-zamanlar konusunda anti-realist bir tutumda olmalıdır ancak, bir uzlaşım olarak, kip-zamanlara karşı çıkmak zorunda değildir.

Bu noktada uzlaşımların nasıl sağlandığı konusu tartışılabilir. Uzlaşımcılığa göre uzlaşımları sağlamak konusunda önemli olan bizim seçimlerimizdir. Bu aynı zamanda empirizme karşı usçuluğun yıllarca hakikat konusunda örnek olarak gösterdiği matematik ve mantık gibi disiplinlere de bir çözüm getirir. Bu öğretiyi “Mantıksal ya da matematiksel doğruluğun bizim seçimlerimiz ya da yeğlemelerimizce yaratıldığını, bu doğruluğun doğanın ya da dünyanın bize zorla kabul ettirmeye, dikte etmeye çalışmasıyla ortaya çıkmadığını ileri sürer”¹²⁹. “Alternatifler arasından bir uzlaşımın seçimi[nde], şeylerin doğası, genel rasyonel değerlendirmeler, ya da insan fizyolojisinin evrensel özellikleri, algı ve ya bilişsellik” yapılarının bizi belirli bir uzlaşımın zorladığı düşünülmemektedir¹³⁰. Bu anlamda, bu seçim keyfi¹³¹ olarak ifade edilebilir. Ancak her ne kadar belirlenimci anlamda zorlayıcı bir yapı bulunmuyorsa da, seçimin bir kriter ya da kriterler göz önünde bulundurularak yapılıyor olması gerekli değil midir? Diğer bir deyişle bu keyfiyetin kaynağı nedir?

Tezde konu edilecek zaman konusunda anlamda uzlaşımsal çözüm, zamanın pratik amaçlarla uzlaşımsal olarak oluşturulduğunu, bir ölçüm aracı olarak kullanıldığını iddia eder. Bu anlamda pragmatist zaman anlayışı grubuna da dahil edilebilir. Burada amaç ölçüm ve konfor üzerinden kullanım ve yarar ile ilgilidir. Ancak zaman konusunda uzlaşımcılığın tavrı özel olarak daha çok Modern Bilim’in ölçüm yapıları ile ilgilidir. Bu noktada pratiklikten bahsedilse dahi, vurgu daha çok ölçüm üzerinedir. Aynı zamanda uzlaşımcılıkta global bir pragmatist tavır alınması gerekmez. Uzlaşımcılık ölçüm konusunda pratik bazı amaçlar ile zaman diye bir yapı üzerine uzlaşıldığını, istenirse başka bir yapı üzerine de uzlaşılabileceğini söylerken, sadece zaman konusunda kısıtlı bir pragmatist yapının yaklaşımı ise onun ölçümsel bir uzlaşım olduğunu savunmaya gerek duymayabilir, pragmatik olarak onun bir hakikat olduğunu da savunabilir. Belki de en temel fark, uzlaşımcılığın zamanın keyfi bir yapı olduğu fikridir: her ne kadar pratik sebeplerden ötürü belirli bir yapı seçilmişse bile, ölçümü sağlayacak herhangi bir yapı uygundur. Bu en temel anlamıyla pragmatizm ile birleştirilebilir ancak pragmatizmin vurgusu keyfiyetten çok araçların pratik olarak başarısıdır. Diğer bir deyişle, uzlaşımcılıkta vurgu zamanın ölçüm için uygun araçlardan herhangi biri oluşudur, pragmatizmde vurgu zamanın pratik amaçlar için en uygun araçlardan biri olduğu, eğer değilse

¹²⁹ Güçlü vd. 2003: 1495-1496

¹³⁰ Rescorla, Michael, "Convention", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/convention/>>.

¹³¹ İng. *arbitrary*

de alternatifi ile değiştirilmesi gerektiğidir. İki fikir, en son noktada, aynı yerde buluşsalar bile, vurguları farklılık gösterdiğinden tezde ayrı yerlerde ele alınmaktadırlar.

Uzlaşımıcılık, ilk bakışta, Aydınlanma Projesi’nin tezde bahse geçen tüm problemlerini, hatta fazlasını çözüyor görünmektedir. Bir yandan zamanın muğlaklığını ortadan kaldırıyor görünmekte, tümdengelimsel bir bilim imkanı adına çağlarca örnek gösterilmiş matematik ve mantık gibi alanları da uzlaşım sal kabul ederek insan deneyim alanına dahil etmekte, böylece projenin hedefi olan aşkın bir otoriteden çok insana dair etkin gücü sağlamış olmakta gibi görünmektedir. Ancak teze göre bu çözüm tarihsel sürecinde diğer tartışmaların yanında sıklıkla göz ardı edilmiş görünmektedir. Bunun sebebi, tezde bahsedilecek pragmatist çözüm ile benzer bir tehdit oluşturmamasından dolayı olabilir: Bu noktada evrenin keşfedilen hakikatleri olarak ele alınan yapılar artık evrende pratik anlamda bir etkinlikte bulunabilmek amacıyla insanların arasında uzlaştığı teoriler olarak ele alınabilir. Uzlaşımıcılık hiçbir aşamada durmak zorunda görünmemektedir: Yapılan ölçümlerin yöntemi, aygıtları, sebepleri ve ortaya konulan teoriler uzlaşım sal ise, Modern Bilim’in tüm aktiviteleri retorik aktiviteler olarak düşünülemez midir? Ayrıca, her şey uzlaşım sal ise, Modern Bilim de uzlaşım sal olduğu bir alternatifi ile değiştirilebilir. Bu fikir, bu anlamda, bilgi konusunda güçlü bir otorite oluşturmuş Modern Bilim’in o dönemki pozitivist kendi aklı ile deneyimini kaynak alarak hakikati keşfeden insan fikrine büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Her ne kadar empirist bilim insanları tarafından geliştirilmiş olup, empirist felsefenin gittiği en önemli noktalardan biriye de, uzlaşım cı iddialara karşı Modern Bilim’in hakikat iddiası zayıfladığı ya da kaybedildiği için bir tehdit oluşturur şekilde düşünülebilir.

O halde, özet olarak uzlaşımıcılık için zaman bir ölçü olarak “vardır” ancak bu “metre” gibi keyfi olarak belirlenmiş, uzlaşım lı bir ölçüdür, bu anlamda da nesnel denebilecek başka bir gerçekliği bulunmamaktadır. Bu bahsi geçen birçok probleme güçlü bir çözümdür: Modern Bilim zamanı doğada nesnel olarak açıklayamamıştır, çünkü zaman insan üretimi uzlaşım sal bir ölçüm aygıtıdır, zamanın kendisinin zamansal olarak ölçülmesi problemidir çünkü zamanın kendisi zaten bir ölçüm aygıtıdır: Bu bir metreyi bir metre ile ölçmeye benzer. Hiçbir kriter kendisinin kriteri olamaz denilebilir. Her ölçü kendisinin kıyaslanacağı başka bir ölçüye gerek duyar.

Bu fikir neden zaman problemini çözmedi? Bu fikir gerçekten Modern Bilim ve Aydınlanma Projesi’nin temelini çürütüyor muydu? Tezin bu konuda en son soracağı ana soru ise şu olabilir: Zaman bir ölçüm aygıtı ise, o halde o neyi ölçüyordu? Bu sorulara Boltzmann’ın düşünceleri tartışılırken cevap bulunmaya çalışılacaktır.

3.2.1.2 Boltzmann'ın Zaman ve Kip-Zamanlar Problemi Konusunda Önemi

Boltzmann tezin konusu açısından iki noktada önemlidir: Birinci olarak, Gibbs ve Maxwell ile birlikte “istatistik mekaniğin erken bir versiyonu olan gazların kinetik teorisi”ne göre “daha genel teoriyi” oluşturmaları¹³² ile ilişkili olarak, özellikle termodinamik alanında gazların incelenmesi hususunda önemli olan “İstatistik Mekanik” yaklaşımının Modern Bilim’e istatistik ve olasılığa bağlı yaklaşımlar getirişinin Modern Bilim-Hakikat ilişkisini sorgulattığı, ikinci olarak ise Boltzmann’ın bu yaklaşımına uygun olarak, istatistik bir ilişki olarak ele aldığı “entropi” kavramının zaman ve kip-zamanlara bir açıklama getirişidir. İlk nokta uzlaşımcı yaklaşımın Modern Bilim’de ortaya konusu ve olasılık-zaman ilişkisi açısından, ikinci nokta ise yine uzlaşımcı yaklaşımın Modern Bilim’de ortaya konusu ve doğrudan kip-zamanlar problemine bir çözüm getirme çabası olması sebebi ile önemlidir. Bu noktada bu iki noktaya uygun olarak, Boltzmann ile ilgili kısımda ilk önce İstatistik Mekanik meselesinin Modern Bilim’de oluşturduğu tartışmalara değinilerek uzlaşımcı tavrın Aydınlanma Projesi açısından nasıl bir tehdit oluşturduğu ortaya konulmaya çalışırken, ikinci olarak Boltzmann’ın entropi kavramı üzerinden zaman ve kip-zaman meselesine nasıl bir uzlaşımcı çözüm getirmeye çalıştığı tartışılacaktır.

3.2.1.2.1 İstatistik Mekanik

İstatistik Mekanik konusunun ortaya çıkışı modern bilimin daha çok pozitivist ve gerçekçi bir anlayış içerisinde sürdürdüğü yapısını değiştirmek zorunda kaldığı ilk alanlardandır. Bilimin hakikat ile ilişkisi, istatistik ya da farazi varlıkları nasıl ele alacağı, bu tarz varlıkların deney ve gözleminden bahsedilip bahsedilemeyeceği ve eğer bahsedilebiliyorsa nasıl bahsedilebileceği konularında varlığı ile tartışma konusu olmuştur. Modern Bilimin zaman konusunda da hakikat ile ilişkisi krizi sorunu gözlemlenmesinin dışında, istatistiğin gelecekte görülebilecek olgular ya da geçmişteki deneyimlenmiş olguların örüntülerini oluşturması istatistik mekanik alanını felsefi anlamda zaman ve kip-zamanlar konusu ile doğrudan ilgili kılar. Bu tartışmayı anlamak için önce istatistik fiziğin ne olduğunu ve ortaya çıkardığı yenilik ve sorunları anlatmak gerekmektedir.

Uffink genel olarak diğer alanlarda gözlemlenenin aksine “İstatistik Fizik”¹³³ alanında “genel olarak kabul edilmiş formal aksiyomlar” yapısının bulunmadığını, çünkü tarihsel sürecinde “her biri kendi program ve teknik aygıtlarına sahip çok sayıda farklı okul” ortaya

¹³² Brush, 1976: 551.

¹³³ “İstatistik Fizik” ile “İstatistik Mekanik” kavramlarının farkı tez kapsamında ele alınmamış olup, ele alınan kaynağa göre farklı kullanımlar sürdürülmüştür ancak bu fark tezin konusu açısından önemli değildir.

çıkıldığını belirtir¹³⁴. İstatistik Fizik alanı ile ilgili detaylı felsefi tartışmalar tezin kapsamında olmadığından dolayı bu çeşitlilik tez için pek bir sıkıntı arz etmemektedir. Uffink'in belirttiği üzere, “Ortak bir paydanın hemen hemen tüm okulların Maxwell, Boltzmann ve Gibbs'in şampiyonları¹³⁵ olduğunu iddia etmesi”¹³⁶, daha çok Boltzmann üzerine değinen tez açısından bahsi geçen çeşitliliğe takılmadan ilgili konulara değinmek açısından başka bir avantaj oluşturur. Diğer bir deyişle, tezin bu aşamada sunduğu bilgiler genel olarak kabul edilen bilgiler olup, Boltzmann ile ilgili tartışmanın zemini de genel olarak kabul edilen ortak noktalar üzerinden gelişmektedir. Ancak, bahsi geçen çeşitlilik bir yandan ortak temel tartışmaların üzerinde bilimsel nihai bir sonuca ulaşılmaması, bu ortak noktaların farklı yorumlanmasından meydana geliyor görünmektedir. Bu noktada tez daha bütünlüklü ve detaylı bir inceleme yerine, tez kapsamı içerisinde, bu temel tartışmalardan ilgili gördüğü noktaları sunmakta ve tartışmaktadır.

Sklar'a göre “İstatistik Mekanik olasılıksal kavram ve olasılıksal açıklamanın temel bir rol oynadığı ilk temel fiziksel teori” olarak ortaya çıkmaktadır¹³⁷. Brush istatistik mekaniği şu şekilde tanımlamaktadır:

“İstatistik Mekanik, genel anlamda, bulk maddenin özelliklerinin, onun çok büyük sayılarda parçacıktan oluştuğu varsayılarak araştırılmasıdır. Her ne kadar her parçacık --klasik, kuantum ya da görelilik uyarınca, hangisi uygun görülüyorsa-- mekanik kanunlarına uyuyorsa da, istatistik yöntemlerin uygulanması her parçacığın hareketinin göz önünde bulundurulması gerekliliğinden kurtulur, ve sistemin bir bütün olarak bazı basit düzenlilikleri olduğunu ileri sürer”¹³⁸

Winsberg ise İstatistik Mekanik çalışmalarını “termal fiziğin makroskobik kanunlarını mikrofizik bakış açısından anlamayı hedef edinen programlar” olarak ifade ediyor¹³⁹. Kısaca istatistik mekanik “Klasik termodinamik”te maddenin özellikleri olarak ortaya konan “basınç, hacim ve sıcaklık gibi makroskobik özellikleri”¹⁴⁰ parçacıklar üzerinden anlamaya çalışır. Ancak bunu yaparken her parçacığın hareketinin hesaba katılması pratik açıdan pek mümkün değildir. İstatistik mekanik de bu noktada, olasılığa dayanan, bahsedildiği üzere, Brush'ın “bir bütün olarak basit düzenlilikler” olarak ifade ettiği, parçacıkların olası konumlarının

¹³⁴ Uffink, 2006: 4.

¹³⁵ Türkçe'de “şampiyon” kelimesinin tezde kullanıldığı şekli ile pek kullanılmamasından ötürü, İng. *champions* ifadesini “şampiyonlar” yerine “destekleyiciler”, “savunucular” olarak çevirmek daha uygun görünebilir ancak “champion” kelime olarak kahramanlık, önde olmak, en iyi olmak gibi bazı anlamları da barındırdığından, “şampiyonlar” denmesi tercih edilmiştir.

¹³⁶ Age.

¹³⁷ Sklar, Lawrence, "Philosophy of Statistical Mechanics", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2015 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/statphys-statmech/>>.

¹³⁸ Brush, 1976: 551.

¹³⁹ Winsberg, 2008: 872.

¹⁴⁰ Köksal ve Köseoğlu, 2013: 5

oluşturduğu mikroskobik¹⁴¹ hallerden makroskobik özellikleri tespit etmeye çalışır. Genel ve birçok alana uygulanmasına uygun olarak kapsamlı bir tanım ise “İstatistik mekaniğin kompleks sistemlerin basit davranışlarını açıkladığı” şeklindedir¹⁴².

Her parçacığın hareketinin hesaba katılamamasının ve bu şekilde istatistik mekaniğe ihtiyaç duyulmasının sebebi “büyük sayılar” ile uğraşılıyor oluşudur: Köksal ve Köseoğlu verdikleri örnekte, “1 kg azot gazı”nda “yaklaşık $2 \cdot 10^{25}$ azot molekülü”olduğu düşünülürse, “ $3 \cdot 10^9$ Hz lik bir bilgisayar”ın “her bilgisayar saat dönüsünde bir molekül sayarsa” “kainatın ömrünün yüzde birkaç kesri” kadar uzun zaman harcamak zorunda olduğunu belirtmektedirler, bu sebeple “termodinamikte ilerlemek için yaklaşıklıklar yapmak gerekir ve moleküllerin istatistiksel özellikleri, yani moleküllerin **ortalama** olarak nasıl davrandıkları incelenir”¹⁴³. Bu noktada, “kinetik teori” ile başladığı söylenebilecek süreçte, “matematik olarak ele alınabilecek basit ve açıkça ifade edilmiş moleküler bir model” sağlanmış olduğu¹⁴⁴ göz önünde bulundurulduğunda, tez açısından önemli nokta, olasılığa dayanan matematik bir modelin “basit ve açıkça” ortaya konması sebebi ile bilimde bir açıklama olarak kabul edildiğidir.

Bugüne kadar olan süreçte her ne kadar termodinamik alanında olasılık ve istatistiğe dayalı bu yaklaşım kabul görmüş ve geliştirilmiş olsa da, bu alanın ilk ortaya çıkışı -özellikle on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başı- noktasında, Modern Bilim’in o dönemdeki hakikat iddiası bakımından sorunlu görünmekteydi. Gözlemlenen, deneyimlenen gerçeklik fikrinin hakim olduğu bir dönemde, gözle görülmeyen, deneyimlenmeyen, teorik atom parçacıklarının hareketlerinin incelenmesi fikri bile kimi çevrelerce kabul edilmiyor iken, bu parçacıkların hareketlerinin olasılık yoluyla incelenmesi ve hareketlerinin “ortalama”ları alınarak ortaya çıkan istatistik bir sonucun bilimde iş görmesi fikri bilim etkinliğinin nasıl sürdürülmesi gerektiği konusunda devrimsel olarak nitelendirilebilir. Dahası, “olasılık” ve “istatistik” yaklaşım temelinde matematiksel olup bu matematiksel yapıların hakikat ile ilişkisinin ne olduğu, bir hakikati temsil edip etmediği soruları ortaya çıkmaktadır. Matematik yapılara uzlaşımsal yaklaşım ise bunların pratik amaçlarla insan zihni tarafından üretilen belirli yapılar, modeller olduğunu iddia eder. Bu durumda, tezin bahsetmiş olduğu hakikat üzerinde bir otorite olarak kendini konumlandırmak isteyen Aydınlanma Projesi açısından, bu uzlaşımcı yaklaşım zaman dahil pek çok konuya makul bazı çözümler getiriyor gözükse de kabul edilebilir değildir çünkü bu yaklaşım Modern Bilim’i hakikat üzerinde bir otoriteden soyut

¹⁴¹ Burada “mikroskopta incelenen” anlamında değil, “çok küçük ölçekte” gibi bir anlamda “makroskobik” ifadesine paralel olarak kullanmak uygun görünüyor.

¹⁴² <http://pages.physics.cornell.edu/~sethna/StatMech/>

¹⁴³ A.g.e.:2

¹⁴⁴ Brush, 1976: 556

tasarımların tasarımcısı ve uygulayıcısı olmaya götürebilir görünüyor. Dahası, ilk bakışta bu durum, uzlaşmanın keyfi ya da insani bazı kriterlere bağlı olması, matematikten dine kadar birçok alanın bu otoriteyi eline alabilmesi anlamına geliyor görünebilir¹⁴⁵. Durumun genel resmediliş tarzına bakılırsa, Brush “gazların kinetik teorisi “ “olasılıksal akıl yürütmenin ilk önemli uygulaması” olarak belirtmekte ve bu tartışmalarda “genelde” “19. Yüzyıl fizikçileri”nin genel inanca göre moleküler hareketler konusunda “deterministik” tavrının karşısında “kuantum fiziğinin olasılıksal karakteri”nin “doğada rastgelelik ya da belirsizlik varsaydığı” şeklinde ele alındığını ifade etmektedir¹⁴⁶. Diğer bir deyişle, İstatistik Mekanikğin ortaya konusu ile birlikte belirli bir doğa düzenini keşfetmeye çalışan bir anlayıştan, kuantum fiziğinde görülen rastgelelik ve belirsizlik fikrini mümkün kılan olasılıksal ve istatistik bakış açısının ortaya çıktığı sıklıkla iddia ediliyor görünüyor. Teze göre bu süreç, hakikati, yani doğanın değişmez kanunlarını bulmayı tasarlayan anlayıştan, günümüzde -süreç içerisinde kuantum fiziğine kadar gelişen- modellere bağlı olarak pratik açıklamalar getiren ve deneyimimizi belirli bir tarzda organize ederek açıklayan ancak hakikat kavramı ile çoğunlukla doğrudan bir ilişki kurmaya gerek duymayan bir anlayışa yerini bırakmış gibi görünüyor. Diğer bir deyişle, Modern Bilim’in serüveninde hakikat ile ilişkisinde ilk iç değişimlerden biri bu uzlaşımsal, olasılığa bağlı açıklamaların bilimsel olarak kabul edilip yararlı bulunmasıdır.

Eklemelidir ki, bilimin günümüzde bir hakikat fikrini temeline almayan, modeller geliştirmeye dayalı, öncekinden farklı bir çalışma tarzını artık genel olarak kabul etmiş olması, bu tartışmaları¹⁴⁷ bugün değersiz kılmıyor. Felsefi olarak, bilimin bu tarz doğrudan deneyimlenmeyen ya da hipotetik ya da teorik varlıklarla nasıl işleyebileceği ya da işlediği, olasılık kavramının anlamı ve bilimde nasıl yer ettiği ya da edebileceği ve bilimin araştırma konularını incelerken geometrik ve istatistik yapılar gibi uzlaşımsal¹⁴⁸ yapıları nasıl ve ne ölçüde kullanması gerektiği gibi tartışmaların bilim felsefesinin önemli konuları olduğu belirtilmelidir. Dahası, bu bahsi geçen yapıların uzlaşımsal olduğu fikri, bilim etkinliğimizin hakikat ile ilişkisini sorgulamaktadır: Herhangi bir şeyi ölçüm konusunda pratiklik ve konfor kriterleri dışında keyfi aygıtlar kullanıyor isek, bilgimizi nerede ve nasıl temellendirebiliriz?

¹⁴⁵ Günümüzde bu bakış açısı daha kabul edilir görünüyor ancak bahsi geçen dönemde bahsi geçen Aydınlanma Projesi tavrı açısından tehdit edici olmalı.

¹⁴⁶ Age.: 553

¹⁴⁷ Bu noktada bu tartışmaların üzerine çalışılan felsefenin bir alanı olarak bir “İstatistik Mekanik Felsefesi” alanının olduğunu belirtmek gerekir. Bknz. Sklar, Lawrence, "Philosophy of Statistical Mechanics", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2015 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/statphys-statmech/>>.

¹⁴⁸ Elbette buna itiraz edilebilir. Burada tüm bilimin bahsi geçen her bir noktayı tamamen kabul ettiği gibi bir şey iddia edilmiyor. Daha çok söylenmek istenen tam da budur: Bu tartışmalar hala yapılmaktadır ve değerlidir.

Aslında, pratik, günlük meselelerde tamamen ölçüme dayanan bir yaklaşım bu pek problem oluşturmuyor hatta oldukça faydalı görünüyor: Örneğin, bir kişinin boyunun 1.87 metre olduğunu söylemek, metre uzlaşımsal bir ölçüm aracı olarak kendi başına bir şey ifade etmese de, yani keyfi şekilde bizim belirlediğimiz yerine istesek başka bir şey seçebileceğimiz bir uzunluk olsa da, anlamlıdır, çünkü en azından insanların boylarını belirli bir sıralamada ifade etmelerine, yani “boy” olarak adlandırdığımız deneyimi organize etmede, yardımcı olabilir, “1.90 metre biri 1.87 metre olan birinden uzundur” gibi. Ancak herhangi bir konuda bazı temel yapılardan -örneğin hakiki, mutlak bir uzam gibi- bahsetmek eğer mümkün ise, bu tarz ölçüme dayanan ifadeler bilgi üretmez, ortaya çıkarmaz ya da ifade etmez. Diğer bir deyişle, bu tarz ifadeler ile, her durumda temel, sarsılmaz, şüphe götürmez bir şekilde “X Y’dir” demek imkanı yoktur. O halde bu ifadeler ile devam etmek istiyorsak, geriye kalan seçenek felsefi anlamda bir göreceliliği ya da şüpheciliği savunmak, hakikat fikrinden vazgeçmektir.

Bu düşünceler ile birlikte tekrar dönemin bazı bakış açılarını da ele aldığımızda, teorik ve hipotetik varlıkların, matematiksel ve istatistik gibi sıklıkla “soyut” olarak ifade edilen yapıların, bir hakikate dayanması gerekmeyen pratik ve konfor amaçlı uzlaşmış araştırma aygıtlarının, hakikat ile ilişkisi felsefi olarak yeterince gerekçelendirilmemiş bir olasılık fikrinin hızla yerleştiği Modern Bilim sahasında, Modern Bilim’in hakikat ile ilişkisi tehlikede görünüyordu. Günümüze kadar bu tartışmaların aynı şekilde sürdüğünü söylemek doğru değildir: Bilim bu tartışmalardaki aldığı pozisyonları birçok şekilde meşrulaştırmış bulunmaktadır ve bahsi geçen birçok fikir ve alan gelişmiş ve kendini güçlü bir şekilde yerleştirmiştir. Ancak yine de, felsefi olarak bu meşrulaştırmanın ne kadar isabetli olduğu tezin konusu değilse de, bahsi geçtiği üzere, hala sorgulandığı belirtilmelidir. Tez için burada önemli olan, geç on dokuzuncu yüzyıl ve erken yirminci yüzyılda bu gelişmeler ortaya çıkardığı durumu serimlemektir. Tezin bakış açısında kullandığı bilimi hakikat konusunda otorite olarak konumlandırmaya çalışan bir Aydınlanma Projesi açısından bu gelişmeler oldukça tehlikelidir.

Burada bahsi geçen Aydınlanma Projesi bakımından altta yatan tehdit, Modern Bilim’in hakikat ilişkisinin tartışmaya açılmasıdır: Modern Bilim’in çalışmaları temel olarak eldeki verilerin matematiksel olarak yorumlanması sonucu ortaya çıkan formüller, ilişkiler olarak anlaşılabilir. Böyle bir anlayış, Modern Bilim’in altta yatan bir hakikat hakkında konuşma olanağını zayıflatır ya da kapatır, bu noktada enformatik anlamda bir kesinlik söz konusu olduğunda dahi, matematiksel ilişkinin dayandığı bir hakikatin olup olmadığı tartışmaya açılır hale gelir. Tespit edilen istatistiksel ilişkiler “kanun benzeri düzenlilikler”¹⁴⁹ olarak ifade

¹⁴⁹ Sklar, Lawrence, "Philosophy of Statistical Mechanics", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2015 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/statphys-statmech/>>.

edilebilir, ancak Sklar'ın sorduğu şekilde, İstatistik mekaniğin olasılığa¹⁵⁰ dayanan “bu işlemin fiziksel gerekçelendirmesi nedir?”¹⁵¹. Böyle bir gerekçelendirme olmaksızın, Aydınlanma Projesi çerçevesinde, Modern Bilim'in bir hakikati ifade eden otorite olma iddiası zayıflar ya da kaybedilir, olsa olsa, Modern Bilim zaman zaman kesinlikle ölçen, ölçücü, biçici, hesaplayıcı yani daha çok elde edilen verileri işleyen, işlemsel, bir otorite, bir hesap makinesi, haline gelir. Bu tarz bir bilim hakikat ile ilgili bir iddiada bulunamaz ya da hakikat ile ilgili bir iddiayı manipüle etme gücü zayıflar, yorum yapabilir değildir çünkü yorum alanı verinin istatistik analizinin arkasında olarak görünmektedir. O halde, ister insana özgü bazı hallerle, ister pratik bazı amaçlar ile, ister hakikatin kendisi ile ilgili olarak açıklamalar yapma gereği ortaya çıkarsa, bu açıklamaları kim yapacaktır? Bilim asli görevini sadece ilgili verileri empirik olarak toplamak, bu veriler arasında istatistik bağlantılar kurmak ve bu veriler ile kurulan bağlantıları sunmak ile kısıtladığında, yani sadece işlemsel bir otorite olarak kendini konumlandığında, ele aldığı herhangi bir işleminin konusunun nedenleri konusunda konuşmayı tüm alanlara serbest bırakmış olur, ayrıca böyle bir nedene gerek duyulmadığı ya da nedenin olmadığı farz edildiğinde bile, başka alanların böyle bir neden varmış gibi konuşma yolu açılır. Örneğin, bir işlemsel otorite olarak Modern Bilim, bir madeni paranın yere atıldığında yazı mı tura mı geleceğine dair bize bir istatistik ve olasılık sunabilir, hatta bu olasılık kesin de olabilir, diyelim ki %50 tura ve %50 yazı gelebilir. Ancak insan, ister mantık gereği ister irrasyonel bir şekilde, “Neden?” diye sorduğunda, bu tarz bir bilim anlayışı bu soruya cevap verebilir değildir: Sadece hesaplanan yazı ve tura olasılığını, ve belirli deneylerde belirli sayıda atışların sonucunda ne kadar yazı ve tura geldiğini tekrarlamaktan ileri gidemez. Ancak “Neden” sorusunun tatmin edici bir cevap bulamamasından ötürü birçok alan – mantıklı ya da değil- iddialarda bulunabilir hale gelir: Örneğin, bir inanç sistemi yazı-turanın %50-%50 olasılığını evrenin adaleti ile ilgili olarak bağdaştırabilir, bir felsefi görüş basit yapıların hep ikili bir şekilde düzenlendiğini ve en temel kozmik yapılara inersek ikili yapılarla karşılaşacağımızı ve yazı-tura gelmesinin de böyle basit bir yapıyı temsil ettiğini söyleyebilir, psikoloji alanından bir görüş insanın ürettiği eserlerin biyolojik yapısında gördüğü simetrik ikiliklerin – iki kulak, iki göz, iki kol, iki bacak vb. gibi- bir uzantısı ve tekrarı olduğunu ve bu bağlamda bir madeni paranın da bu simetrik ikilikte yapıldığı için yarı yarıya olasılıkların ortaya çıktığını, bir sanat görüşü ise bunun ahenk ile ilgili olduğunu, bunun estetik bir tercih ya da evrenin ahenginin bir sonucu olduğunu iddia edebilir. Hatta, Aydınlanma Projesi açısından daha da tehlikeli bulunacak alanlar ya da hurafe olarak görülen yapılar ortaya çıkabilir: Örneğin,

¹⁵⁰ İng. *probability*

¹⁵¹ Sklar, Lawrence, "Philosophy of Statistical Mechanics", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2015 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/statphys-statmech/>>.

yarı yarıya olasılık fikri yanlıştır, doğaüstü falanca varlık isteğine göre madeni paranın inişini kuyruğuyla vurmak suretiyle kontrol eder gibi uç bir iddia da bulunmak daha kolaylaşır. Bu durumda, tüm bu iddialar farklı şekillerde kendi meşruiyetlerini savunabilir ve güçlendirebilir hale gelirken, Modern Bilim ise ya seyirci kalacaktır ya da iddialarda bulunan, diğerleri ile çarpışmaya uğraşan bir uzantı oluşturmaya çalışacaktır.

Tüm bu durum, Aydınlanma Projesi açısından ölümcül görünüyor. Bu tarz bir görüş evreni empirik olarak tespit edilen verilerin istatistiksel düzenlemesi sonucunda ortaya çıkan, düzenlemenin arkasında hiçbir hakikat barındırmayan ya da böyle bir hakikatin bilinemeyeceği ya da ilgisiz olduğu bir enformasyon ağı olarak kabul eder. Bu noktada evren yalnızca işlemsel veri ağlarından, abartılı bir şekilde denebilir ki, soyut matematiksel problem ve ilişkilerden ibarettir. Böylesine bir iddia, bu noktada, Aydınlanma Projesi'nin hakikat iddiasını sürdürmesi açısından kabul edilemezdi, otorite olarak güç kaybı yaşanmasının yanı sıra ortaya çıkan otorite boşluğu başka alanlar tarafından doldurulur olurdu.

Bu gelişmelerde yine kip-zaman tartışmasının merkezde olması ve tartışma konusu olması da bu bağlamda şaşırtıcı değildir. Kısaca şunlara değinilebilir, birinci olarak, olasılık kavramı bir şekilde zaman ile ilgili görünmektedir. Olasılık özellikle gelecek zaman ile ilişkilendirilebilir. Örnek olarak, geçmişte yazı-tura attığınızda tura geldi ise tura gelme olasılığını sormak ya anlamsızdır, ya yazı-tura atmanızdan önceki ana ait – yani atılan anı gelecek olarak alarak- %50 olarak alınabilir, ya da tura geldiği bilgisine sahip olmamızdan dolayı %100 denebilir. Ek olarak bir diğer yaklaşım ise, zamana bağlı olmaksızın, yazı-tura gelme olasılığının, ortaya çıkmış bağımsız sonuçtan da bağımsız olarak, hep %50 olduğunu söylemek olabilir. Teze göre bu her ne kadar evrensel olarak sabit bir olasılık tasarlıyormuş gibi görünse de yapılan son tahlilde yine de ikinci yaklaşımın başka bir tarzıdır: kendini hipotetik bir ilk geçmişe – evrenin en başından bir bakış açısıyla, en geçmişe- ya da her seferinde olaydan önce – sanki yazı-tura atılmamış ve bahsi geçen seferde tura daha gelmemiş gibi- konumlandırıyor görünmektedir. Tez kapsamında bu konu derinlemesine tartışılmayacaksa da, şu söylenmelidir, olasılık bir şekilde geçmiş ve gelecek kip-zamanlar ile ilgili görünüyor, değilse de olasılık ve zaman ilişkisi – ya da ilgisizliği – üzerine bir tartışma yapmayı gerektiriyor. Aynı zamanda burada bahsi geçecek geçmiş-gelecek asimetrisine de dikkat edilmelidir: Bir olayın olasılığı, sağduyusal yaklaşıma göre bakarsak, yaşanmadan önce belirli bir oran iken, örneğin %50, yaşandıktan sonra %100'dür ya da olasılıktan bahsetmek pek anlamlı değildir çünkü kesindir, değiştirilemez, halihazırda gerçekleşmiştir. Zaman konusu ile ilgili olarak ikinci önemli nokta, bahsi geçen istatistik mekanik yaklaşımın belirli bir istatistik ortalama sağlayabilmek için maddenin farklı zamanlardaki hallerine göz önüne alması ve belirli

bir zamandaki hali öngörebilmesi gereğidir. Diğer bir deyişle, matematiksel model, istatistiksel bir ortalama için farklı zamanlardaki verilere gereksinim duyar ve belirli bir zamandaki hal konusunda öngöründe bulunabilmesi beklenir. Bu da bu alanı özellikle zaman konusunda hassas kılar, ancak bu durum tek başına önemli değildir çünkü pek çok başka alan bu konuda zaman hassasiyeti gösterebilir. Ancak birinci ve bahsedilecek üçüncü nokta ile birlikte düşünüldüğünde, zamanın nasıl ele alınacağı daha da önem taşır. Zaman ile ilgili olarak, üçüncü ve belki de en önemli nokta, “entropi” kavramını incelerken görüleceği üzere, geçmiş ve geleceğin asimetrisi, örneğin, geçmiş ile ilgili bilgilerimizin oluşuna karşın gelecek ile ilgili bilginin olmadığını düşünmemiz ile termodinamikte “tersinmez süreçler”, örneğin, “gazın boş bir uzaya kendiliğinden genişlemesi”¹⁵², benzer, ilişkili ya da aynı süreçler gibi görünmektedir. Gaz örneği şu şekilde açıklanabilir: Dışarıdan bir etki olmadıkça, yani kapalı, izole bir sistemde, boş bir uzaya yayılan gaz kendi kendine tekrar bir araya gelmez görünüyor. Süreç kendi kendine bırakıldığında bu durum daha çok yayılmaya doğru tek yönlü olarak anlaşılmaktadır. Sklar “[...] iç yapı bileşenlerinin hareketin yöneten dinamik kanunları, en azından bu kanunları en azından klasik ya da kuantum dinamiğinin olağan kanunları olarak ele alan standart görüşlerde, zaman tersiniminde değişmezdir”^{153,154}. Diğer bir deyişle, diğer birçok fiziksel hareketin aksine, tersinmez süreçlerde ve zaman ile ilgili ifadelerde bir benzer durum ile karşı karşıya kalınıyor izlenimi oluşmaktadır. Bu üç nokta birlikte istatistik mekanik alanını hem zaman konusunda hassas kılmakta hem de alanın bir şekilde zaman problemi ile ilgili olduğunu düşündürmektedir.

Zaman konusunda uzlaşım sal yaklaşım boyutu ile konu incelenirse, zaman uzlaşım sal yani insanların pratik amaçları ile kabul ettikleri bir ölçüm aracı olarak görebilir olur. Ancak zaman neyi ölçmektedir ya da nasıl bir ölçüm ile ilgili olabilir? İnsanların işlerini organize etmeleri, belirli deneyimlerini ifade etmeleri için zaman yararlı görünüyor: “Güneş tepede olunca buluşalım” ifadesi ile “Öğlen 12’de buluşalım” ifadesi birbirinden farklı mıdır? Ancak yine de zamansal görünen şeyler var, zamanın aktığını düşünüyoruz, geçmiş, şimdi ve gelecek durumlardan bahsediyor ve bunları gerçek olarak kabul edip ona göre davranıyoruz. Bunlar, bir şekilde sağduyusal olarak uzlaşım sal görünmüyor. Bunun bir sebebi, geçmiş ile gelecek arasında keyfi ve uzlaşım sal görünmeyen asimetridir: Ben 22 yaşındaydım ancak bir daha 22

¹⁵² Köksal ve Köseoğlu 2013: 81.

¹⁵³ İng. *invariance* Burada “değişmez” ya da “sabit” şeklinde bir çeviri ister istemez cümlelerin yanlış anlaşılmasına sebep verebilir. Burada denmek bahsi geçen dinamik kanunlarının zamanda geri gidip gitmeme ile ilgisiz olduğu, zamanda geriye gidilse de ya da zaman geriye aksa da dinamik kanunlarının geçerli olduğudur. Ancak termodinamik ve istatistik mekanikte durum böyle değildir.

¹⁵⁴ Sklar, Lawrence, "Philosophy of Statistical Mechanics", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2015 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/statphys-statmech/>>.

yaşında olmayacağım, şu an 33'üm ve yaşamımı sürdürür isem 34 olacağım. 33 yaşından 22 yaşına bir geri dönüş yolu görünmüyor: Halbuki ilk bakışta, zaman uzlaşımsal olsaydı, kip-zamanlar olmazdı gibi görünüyor çünkü bizi istediğimiz bir kip zamana gitmek konusunda engelleyen bilinen bir dayatıcı hakikat yokmuş gibi görünüyor¹⁵⁵. Diğer bir deyişle, eğer zamanda istediğimiz gibi hareket edemiyorsak, kip-zamanlar var ve asimetrisini dayatıyorlarsa, o halde, zaman uzlaşımsal olmamalıdır gibi görünüyor. Aynı şekilde, ilk bakışta, paralellik kurulan doğadaki tersinmez süreçlerin tersinmezliğinin sebebi, doğada bir şekilde bunu sağlayan bir hakikat olmalı gibi görünüyor.

Ancak Boltzmann “entropi” kavramını zamanı açıklamak için kullandığında kip-zaman deneyimimize ve bu deneyimdeki asimetriye uzlaşımsal bir açıklama getirmiştir. Bu noktada, Boltzmann’da istatistik mekanikte yolunun açılmış olduğunu gördüğümüz uzlaşımçı fikirlerin kip-zamanlar konusunda nasıl uygulandığının güçlü bir örneği ve kip-zamanlar konusunda önemli bir açıklama olan Boltzmann’ın ele aldığı şekli ile “entropi” kavramını incelemek uygun görünüyor.

3.2.1.2.2 Entropi

Boltzmann’ın çözümü bahsi geçen benzerliği¹⁵⁶ esasen zamanı “entropi” ile açıklamak olmuştur. Ancak Boltzmann’ın “entropi” kavramı üzerinden zamanı nasıl açıkladığını ifade edebilmek için önce entropinin ne olduğunu açıklamak gerekmektedir. Tersinmez süreçlerin tek yönlü hareketi esasen termodinamik kanunlarına bağlıdır. İzole, kapalı bir sistemde termodinamiğin birinci yasası gereğince enerji aynı kalmalıdır, yani dışarı ile etkileşim yoktur. Termodinamiğin ikinci yasası -entropi ile ilişkilendirilen yasa- gereğince ise, Clasius’un ifadesi üzerinden “Tek sonucu, ısının soğuk cisimden daha sıcak cisme aktığı hiçbir süreç yoktur”, ve Kelvin¹⁵⁷’in aynı yasayı ifadesine göre “Isının tam olarak işe dönüşümü için hiçbir süreç yoktur”¹⁵⁸. Drake ise “Clasius formunda” ikinci yasanın ifadesini şöyle belirtir: “İzole bir sistemdeki (yani, çevresiyle sıcaklık ya da iş değişimi yapmayan [bir sistemde]) tersinmez bir

¹⁵⁵ Burada sağduyusal argümanı sürdürüyorum ancak aslında uzlaşımsal olarak “geçmişe geri dönememek” konusunda uzlaştığımız da iddia edilebilir. Bu iddia her ne kadar radikal görünse de, örneğin psikolojik olarak her yaşanan deneyimin aktif, canlı bir şekilde zihnimizde yer almasını tercih etmemiş ya da buna zorunlu kalmış olabiliriz. Diğer bir deyişle, spekülatif olarak denebilir ki, geçmişe ya da geleceğe gidemememiz fikri bir yana, belki de, belirli sebeplerden dolayı, gitmek istemiyoruzdur.

¹⁵⁶ Burada belirtmek gerekir ki Boltzmann bu fikri ortaya atmamış olsaydı “zaman oku” ile “tersinmez süreçler” birbiri ile ilişkilendirilir miydi bilmek mümkün değildir. Tezde burada bir yakınlık önceden hissedilmiş gibi ifade ediliyor ancak son noktada bu iki konuyu birbirine ilk bağlayanlardan biri Boltzmann’dır. Boltzmann döneminde ve öncesinde bu bağın sezinlenip sezinlenmediği ayrı bir araştırma konusudur.

¹⁵⁷ Clasius ile Kelvin’in ifadelerinin özdeşliği için Bkz. Köksal ve Köseoğlu 2013: 96-97

¹⁵⁸ Köksal ve Köseoğlu 2013: 93-94

süreçteki bir spontane değişim her zaman entropiyi arttırmak yönünde ilerler”¹⁵⁹. Diğer bir deyişle, kapalı bir ortamda enerji aynı kalsa da, bu enerjinin bir kısmı, Kelvin’in ifadesine göre anlatılana uygun olarak ele alırsak, işe dönüşmemektedir. O halde, her işte, enerjinin bir kısmı işe dönüşmemektedir, iş açısından kaybolmaktadır. Kabaca bu kayıp enerjiye “entropi” denir. Drake’in ifadesinde entropi “bir sistemin yararlı bir iş yapmaya müsait olmayan birim sıcaklık başına termal enerjisi” olarak tanımlanmaktadır¹⁶⁰. Drake “iş düzenli moleküler hareketten edildiği için entropi miktarının aynı zamanda bir sistemin moleküler düzensizlik, ya da rastgeleliğinin bir ölçüsü” olduğunu belirtir¹⁶¹.

Buradaki “düzensizlik” fikri önemlidir çünkü entropi “düzensizlik” kavramı üzerinden istatistik mekanik alanının dışında da kullanım alanı bulur. Bu şekilde “moleküler düzensizlik” ile kısıtlı kalmayan, herhangi bir yapının düzensizliğini ifade edebilir bir anlam bulur. Sethna ise entropinin üç yorumunu ele alır: Klasik denebilecek yoruma göre “Entropi bir sistemdeki tersinmez değişimleri ölçer”, ikinci olarak, bahsi geçtiği üzere, düzen üzerinden yorumlanması denebilecek yoruma göre, “Entropi bir sistemdeki düzensizliği ölçer” ve son olarak bilgi kavramı üzerinden yapılan yoruma göre, “Entropi bir sistem hakkında bilgisizliğimizi ölçer”¹⁶². Bilgi konusunda Köksal ve Köseoğlu şöyle örnek veriyor: Üç cümle “Newton’un doğum günü yılın belli bir günüdür”, “Newton’un doğum günü yılın ikinci yarısındadır” ve “Newton’un doğum günü ayın 25. günüdür” cümlelerinin “bilgi içeriği” “doğru olma olasılığı” arttıkça azalmaktadır¹⁶³. Bu durum öyle görünüyor ki, önceki konularda da sözü geçen işe yararlılık ile ilgilidir: İşe yarayan, istenilen bilgi bir olasılık olarak ele alınmakta, bütün olasılıkları ele almak kesin bilgi sağlıyorsa da, zayıf bilgi içeriği sağlamaktadır. Birisine altı yüzlü bir zar atarken “kaç gelecek?” diye sorduğunuzda “1’den 6’ya herhangi biri gelebilir” diyen kişi, genel olarak, doğru ama sıradan, bu durumla ilgili hiç bilgisi olmayan kişiye bir kural, durum tanıtlamak dışında hiçbir işlevi olmayan, içi boş bir şey söylemektedir. Merak edilen, kullanışlı bilgi hangisinin geleceğidir. Bu yorum şekli, bilgiyi bir olasılık ve işe yararlık, fayda çerçevesinde ele alır. Örnekteki şekilde ele alınan entropiye “**Shannon entropisi**” denmektedir: “**Shannon entropisi**, belli bir niceliği izlerken ne kadar bilgi kazanıldığını belirler. Başka bir deyişle Shannon entropisi bir niceliği ölçmeden önce, hakkında ne kadar belirsizliğin olduğunu belirler”¹⁶⁴. Farklı bir şekilde ifade edilirse, belirsizlik az ise bilgi içeriği az demektir çünkü bir

¹⁵⁹ Drake, G. W.F. (2021, June 2). entropy. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/science/entropy-physics>

¹⁶⁰ Age.

¹⁶¹ Age.

¹⁶² J. Sethna Statistical Mechanics: Entropy, Order Parameters, and Complexity s.99 <http://pages.physics.cornell.edu/~sethna/StatMech/>

¹⁶³ Köksal ve Köseoğlu 2013: 113.

¹⁶⁴ Age.: 114

şeyin belirli olması onun zaten bilindiği anlamına gelir. Örneğe tekrar bakacak olursak, birinci cümleyi normal koşullar altında herkes bilmektedir, elbette Newton yılın belirli bir günü doğmuştur. Ancak “Newton’un doğum günü nedir?” sorusuna cevap arayan biri için bu cevap yararlı değildir. Kesindir ancak içeriksizdir.

Ben-Naim ise entropi kavramına iki yaklaşımdan bahsediyor ve bahsettiği ilk yaklaşımdaki entropi kavramının kullanımını eleştirerek Shannon entropisi fikrine paralel bir görüş sunuyor; Ben-Naim entropi kavramının kullanımının yerinde olmadığını, kafa karışıklığı oluşturduğunu, bunun yerine “malumat”, ya da ona göre daha da uygunu “eksik malumat”¹⁶⁵ ifade ya da ifadelerinin kullanılmasının daha doğru olacağını savunuyor ve yanlış bulduğu ilk yaklaşımı şu şekilde anlatıyor:

“Entropinin en eski, ve şu günlerde, en yaygın yorumu onu düzensizlik, ya da “organizasyonsuzluk”, “karmakarışık olma”, “enerji dağılımı”, “rastgelelik”, “kaos” ve benzeri gibi ilişkili herhangi bir kavram üzerinden ele almaktır. Entropideki değişimler ile düzensizliğin artışıyla spontane süreçlerin belki de en eski ilişkilendirilmesi halihazırda Boltzmann’ın yazılarında örtük bir şekilde bulunmaktadır”¹⁶⁶.

Ben-Naim ikinci yaklaşımın ise entropiyi, bahsedildiği gibi Shannon entropisine paralel olarak, bilgi üzerinden anlamak olduğunu söylüyor ve bu ikinci yorumu takip ederek entropi kavramının sıkıntılı olduğunu tartışıyor¹⁶⁷. Başka bir noktada, tekrar entropi kavramının “eksik malumat” ve ayrıca bu sefer “belirsizlik”¹⁶⁸ kavramları ile değiştirilmesi gereken bir “yanlış adlandırma” olduğunu belirtiyor¹⁶⁹.

Öyle görünüyor ki, “entropi”nin ne anlama geldiği tartışmalı ve uygun olmayabilir ise de, tezin konusu açısından kısaca iki noktada ele alınabilir: Birincisi, uzlaşımsal bakış açısının zamanı açıklamada bir uygulaması olarak değerlidir. Mooij’e göre Boltzmann zamanı, “termodinamiğin ikinci yasası” üzerinden, “kapalı sistemlerde entropinin (ya da kaosun) artması” olarak ifade eden ilk kişilerdendir, ancak entropi ona göre evrenin ya da doğanın bir hakikatini değil, istatistiksel bir ilişkiyi ifade eder¹⁷⁰. Buna paralel olarak Drake de entropi açıklamasında “entropi fikri, her ne kadar temel bir kanun olan enerjinin korunumunu aşamayacaklarsa da, hangi süreçlerin imkansız olduğu konusunda sezgisel”¹⁷¹ nosyonu

¹⁶⁵ Sırasıyla İng. “information” ve “missing information (MI)” (Ben-Naim, A. (2008) A FAREWELL TO ENTROPY Statistical Thermodynamics Based on Information s.xv). Tez boyunca genel olarak kullanım kolaylığı için hep “bilgi” kelimesi üzerinden tartışma yürütüldüyse de, felsefi açıdan daha derin epistemolojik bir tartışma için “bilgi” ile “malumat” farkı önemlidir. Genel tartışmada tezin kapsamı açısından pek sorun değilse de, bu noktada Ben-Naim’in özel olarak vurgusundan dolayı “information” kelimesini “bilgi” olarak çevirmek uygun görünmedi.

¹⁶⁶ Ben-Naim, 2008: 9

¹⁶⁷ Age.: 9-31

¹⁶⁸ İng. *uncertainty*

¹⁶⁹ Age.: xvii

¹⁷⁰ Mooij, 2005

¹⁷¹ İng. *intuition*

kodlamanın matematik bir yolunu sağlar” demektedir¹⁷². Diğer bir deyişle, tezin konusu ile ilgili olarak, entropi matematik ve istatistik bir yapıdır. İstatistik mekanik üzerine tartışmada bahsedilene uygun olarak, zaman arkada yatan, duran, sabit bir hakikatin, bir neden-sonuç ilişkisinin keşfi değil, verilerin ilişkileri ile kurulabilecek korelasyonlar ile açıklanmaya çalışılır. Bu istatistiksel ilişkilerin arka planda yatan, henüz bilinmeyen bazı sebep-sonuç ilişkilerine işaret edebileceği iddia edilebilir olsa da, Boltzmann’a göre bilimin temel olarak işleyiş yapısı istatistiksektir: Bilim verilere dayanmaktadır ancak belirli hakikatleri ifade eden evren kanunları ile ilgili değildir. İstatistik mekanik konusunda belirtilenlere uygun olarak, matematik bir açıklama olarak entropi işe yarar olmakla birlikte uzlaşımalsdır, yani pratik amaçlarımız konusunda ölçüm sağlar. Bu noktada matematik bir yapı olarak hakikat ile ilgisi tartışmalıdır: Evrende entropinin ima ettiği tarzda bir hakiki yapı mı vardır yoksa entropi sadece gözlemlediğimiz bazı fenomenleri organize etmek için kullandığımız bir araç mıdır? Bir yandan da şu soru tekrar beliriyor: Modern Bilim “hakikat” ile ilgilenen, uğraşan, yani “hakikati konu eden” bir etkinlik midir yoksa “hakikat” gibi bir kavramdan bağımsız ve onunla ilgisiz olarak pratik bazı yararlarımıza mı hizmet etmektedir?¹⁷³ Bir yandan, tanımları tekrar incelersek “yararlı iş” kavramı üzerinde de düşünülebilir: Doğadaki iş süreçlerinde hangileri yararlıdır? Zararlı olanları var mıdır? İlk başta görünen en makul cevap doğanın bu tarz bir tercihi ya da değeri olmadığıdır. Bu noktada bir işin yararlı olup olmadığı insan bakış açısının onu doğrudan kendisi için olmasa da, algısı bakımından, belirli bir “yararlı” formda deneyimleyip tasarlamasına bağlı görünüyor. O halde, “yararlı iş” kavramımız öznel ve insan-merkezli ise “entropi” kavramı da öznel ve insan-merkezli midir? Eğer öyleyse, bilimde bu tarz ifadelerin olması sakıncalı mıdır yoksa normal midir? Burada istatistik mekanik felsefesinin sorularını ve Aydınlanma Projesi açısından oluşturabileceği tehlikeleri tekrar görüyoruz: hakikati bulan, keşfeden, objektif bir bilim anlayışının karşısında öznel, insan-merkezli, insan yararlarına uygun olarak insanlar tarafından tasarlanmış bir bilim olasılığı.

İkinci olarak ise, Boltzmann’ın zaman kavramını entropi ile açıklamasıdır. Öncelikle tezde zamanın asimetrisi ile termodinamik tersinmez süreçlerdeki asimetrisinin benzer oldukları dile getirilmişti. Bu noktada ifade edilmelidir ki Sklar’ın ifadesine göre “Termodinamik prensipler fiziksel süreçlerin zamanda asimetric olduğu bir dünya gerektirmektedir. İzole bir sistemin entropisi geleceğe doğru spontane bir şekilde artar fakat geçmişe doğru artmaz”¹⁷⁴,

¹⁷² Drake, G. W.F. (2021, June 2). entropy. Encyclopedia Britannica. <https://www.britannica.com/science/entropy-physics>

¹⁷³ Ben-Naim’in tartışmasını anımsayarak, entropinin yerinde olmayan bir kavram olduğu da söylenebilir. Ancak böyle bir açıklama yine de uzlaşımalslık tartışması konusunda pek yardımcı olmuyor görünüyor.

¹⁷⁴ Sklar, Lawrence, "Philosophy of Statistical Mechanics", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2015 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/statphys-statmech/>>.

yani termodinamik alanı zaman asimetrisine gereksinim duymaktadır, böylece, eğer bu asimetri kip- zamanlar ile sağlanıyorsa ya da kip-zamanlar bu asimetrenin bir ifadesi ise, kip-zamanlara ihtiyaç duymaktadır. Diğer bir deyişle, geçmişin gündelik tabirle “geçip de geri gelmeyen” doğasına karşın geleceğin “henüz hazır olmayan, gelmekte olan” doğası, termodinamik için, en azından bahis geçen haliyle, gerekli görünüyor¹⁷⁵. Boltzmann termodinamik alanındaki bu özellik üzerinden kozmik bir yorum yapılabileceğini düşünür. Bu yaklaşım evreni açıklamada termodinamiğe indirgemeci bir tavır olarak da tartışılabilir. Boltzmann’a göre bir yandan kip-zamanlar uzlaşımsaldır ve dünyada tayin ettiğimiz yönler gibidir oysa “uzayda aşağı yukarı yoktur” ve bu anlamda zamansal bir “ileri” ya da “geri” “evren açısından birbirinden ayırt edilemez” olmaktadır¹⁷⁶. Ancak bizim gözlediğimiz şekliyle bizim “tekil dünya”ımızda ve özellikle gündelik olarak “olası haller”e göre “olası olmayan haller”in vuku bulması durumu “kavranamayacak kadar çok nadirdir”¹⁷⁷. Diğer bir deyişle, belirli bir zamansal yönün deneyimlendiği bir “tekil dünya” için daha olası olayların vuku bulmaya devam ederken o yapı içerisinde olasılığı bu gidişatta pek hayal bile edilmeyen durumların vuku bulmamasıyla olaylara bir yön tayin edilmiş olur. Örneğin, sıklıkla verilen örnek yinelenecek olursa, bir yumurtanın kırıldığını görmek pek olasıyken kırıkların birleşerek bir yumurta oluşturması genel deyişle “imkansız” olarak ifade edilen derecede olasılığı az bir haldir. Bu durumda hep yumurtaların kırıldığı ve örneğin geçmişte yumurta olduğu, şimdide kırıldığının gözlemlendiği ve gelecekte bu kırıkların dağıldığı ve bir araya gelmediği bir hal gözlemlenir. Bu tarz gözlemlediğimiz “tersinmez” durumlar zamanın tek bir yönünün olduğu ve geri dönülemeyecek halin “geçmiş”, tespit edilen halin “şimdi” ve örneğin olası hallerin “gelecek” olduğu deneyimini oluşturur.

Boltzmann’ın zaman ve kip-zamanlar konusundaki ilk katkısı İstatistik Mekanik alanının öncüsü olarak olasılıksal matematik varlıkların uzlaşımsal olarak pratik amaçlarımıza göre kabul edilebilirliğini global anlamda olmasa da -dar anlamda zaman üzerine özellikle detaylı bir tartışması tespit edilmediğinden dolayı tez kapsamında detaylı bir şekilde ele alınmayan- geometrik anlamda uzlaşımcılığın en önemli temsilcisi ve modern Görelilik Teorisi’nin öncülerinden olduğu söylenebilecek Poincaré’nin felsefî ve bilimsel etkisi üzerinden ve onunla birlikte klasik pozitivist anlayışın modern bilimin hakikatle olan

¹⁷⁵ Elbette başka prensipler oluşturmak, başka teoriler geliştirmek ya da felsefî olarak başka argümanlar ortaya koymak mümkündür ancak burada daha çok bahsi geçen “standart bakış açıları” takip ediliyor. Yine de örneğin “içyapı bileşenlerinin dinamiğinin zaman asimetrisini reddetmek” gibi yollar için Bkz. Sklar, Lawrence, "Philosophy of Statistical Mechanics", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2015 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/statphys-statmech/>>.

¹⁷⁶ Boltzmann, 1995 :402

¹⁷⁷ Age.: 403

kurgusunu bozması, onu tehdit etmesi, yenilenmeye zorlamasıdır. Bir yandan global bir uzlaşıcılık savunulmadığı durumda bile geometri gibi belirli bazı alanların uzlaşımçı olarak ele alınabildiği noktada neden herşeyin uzlaşımçı olarak ele alınamayacağı sorusunu sorma imkanı belirmiştir. Tezde sıkıntılarına değinmek ile birlikte Boltzmann'ın fikri üzerinden gelişen “Entropi” kavramı ile birlikte zaman ve kip-zamanlar bir yandan modern bilimsel olarak açıklanmaya çalışılmış ancak diğer bir yandan uzlaşımçı tavrın ve özellikle olasılık kavramının hakikatle ilişkisinin getirdiği sorunlar ile birlikte dönemin pozitivist ve bilimci anlayışını tehdit eder olmuştur. Gelecekteki araştırmalar açısından ders çıkarmak amacıyla spekülative bir tarih yorumuna izin verilirse, kısmi uzlaşımçılığın ve olasılığın hakikat ile ilişkisinin bilimsel ve felsefi detaylı bir tartışması zaman ve kip-zamanlar konusunda verimli başka çözümler üretebilirdi ve üretebilir. Ancak hem global uzlaşımçılık tehdidi hem de dönemin bilim ve hakikat ilişkisi algısı en azından zaman ve kip-zamanlar konusunda bu tarz bir çözümü zorlaştırmış ya da ertelemiş görünmektedir.

3.2.2 Fizikalizm Dışındaki Bazı Önemli İndirgemeci Hatlar

Özet olarak “Psikoloji” ve “Biyoloji” gibi dönemin popüler disiplinleri üzerinden tüm fenomenlerin eksiksiz bir şekilde açıklanabileceği düşüncesinin zaman ve kip-zamanların ontolojik statüsü konusuna yaklaşımlarına değinilmektedir. Her bir alan kendi indirgeme tarzına göre, kip-zamanları kendi yapısı içerisinde temellendirmektedir.

3.2.2.1 İndirgemeci Çözüm Hattı

Zaman ve kip-zaman meseleleri ile ilgili olarak ortaya çıkan bir çözüm türü de yirminci yüzyılın başında ortaya çıkan ya da kendini daha güçlü bir şekilde tesis eden farklı alanlar üzerinden birçok meselede ortaya konan indirgemeci tavrı zaman konusunda da uygulayarak meseleyi bir alana indirgeme çabasıdır. Bu dönemde farklı alanların zaman zaman belirli gerekçelerle tek ya da en büyük otorite gibi konumlandırılmaya çalışıldığı ve çeşitli şekillerde etkin olduklarını görülebilir. Bu indirgemeler bahsi geçen Aydınlanma Projesi açısından bir yandan alternatif oluştururken, bir yandan kendisi de başka bir indirgemeci yol olan, ana olarak takip edilen fizikalizme ve belirli noktalarda Aydınlanma Projesi'nin bazı yönlerine tehdit de oluşturmaktadır. Dahası, belirli noktalarda bu farklı indirgemeci tavırların projenin kendini savunma şekillerini de kendi aleyhinde kullanabildikleri tespit edilebilir. Tezin ele aldığı ana beş indirgemeci tavır üzerinden gidilirse, fizikalizmin fizik bilimi ve fiziksel olana dayanan hakikat iddiası, biyoloji, psikoloji, sosyoloji ve antropoloji gibi alanlarının güçlenmesi ve indirgemeci bir tavır ile ele alınması sonucunda birbirini temellendirdiğini iddia eden alternatif hakikat iddiaları ile karşılaşmaktadır. Yirminci yüzyılın başında iyice sıkıntı oluşturan hakikat

ve dolayısıyla otorite krizinde Modern anlamda bilimsellik iddialarını koruyan ancak hakikat ile ilişkimizi çok farklı şekillerde konumlandıran bu tavırlar, tek başlarına tüm deneyimlerimizi belirli bir alana indirgeyerek otorite olmaya ya da krizin yarattığı otorite boşluğunu doldurmaya çalışıyorlar gibi görünüyor. Kısaca fizikalizme rakip olarak bahsedilecek dört alandan bahsetmek gerekirse, biyolojizm tüm deneyimlerimizi biyolojik süreçlere veya bunların bir sonucuna, psikolojizm insan zihnine, sosyolojizm toplumsal süreçlere ve antropolojizm ise insana özgü etkinliklere indirgemeye çalışmaktadır. Bu noktada zaman ve kip-zamanlar probleminin, tezde bahsedildiği üzere, ortaya çıkan krizdeki rolü düşünülürse, bir şekilde bu yaklaşımların zaman ve kip-zamanlar problemine açık ya da örtük bir yaklaşım getirmesi beklenmektedir. Otorite olarak yerleşme çabası içerisinde bu alanlara indirgeyici tavırların her birinin zaman kavramı ile bir şekilde yakından ilişkili olması, zaman deneyimini uygun buldukları alana indirgemeleri ve kendi zaman anlayışlarını kurmaları ya da açık veya örtük bir şekilde barındırmaları şaşırtıcı değildir. Bu yaklaşımlar kendi içlerinde ele alınmaya değer olabilecekleri gibi, fizikalizme dayanan gerçekçi tavır ile ilişkilerini anlamak ve bu tavrın neler ile mücadele içerisinde olduğunu anlamak açısından bu yaklaşımlardan bahsetmek oldukça önemli görünüyor.

Bu noktada şu soruları üç aşamada sormak uygun görünüyor: İlk, İndirgemecilik nedir ve bazı indirgemeci tavırlar nelerdir? İkinci olarak, bu tavırlar zaman ve kip-zamanlar meselesine nasıl yaklaşmaktadırlar? Son olarak, bu indirgemeci tavırların genel ve zaman özelinde bir çözüm yolu olarak takip edilememesinin sebepleri nelerdir?

3.2.2.2 İndirgemecilik nedir?

Aslında tezin bir süreç halinde sunduğu kip-zaman kavramına bir çare bulma çabası tamamen bir indirgeme meselesi olarak algılanabilir, bir indirgeme meselesi olarak indirgenebilir. Hatta iddia edilebilir ki, aslında her bir açıklama, bir bakıma, indirgemedir çünkü her açıklama, inceleme konusunu ancak belirli, sınırlı bir bakış açısından ele alarak anlatmaya çalışabilir. Ancak işlemsel, söylemsel ya da eğitim bilimsel amaçlarla bir indirgeme ile tüm varlığı bir boyutta anlamaya çalışmak ya da bunu iddia etmek farklıdır. Bir yandan çok-boyutlu bir hakikatin, son tahlilde tek bir hakikat olarak düşünülmesi de, teorik olarak, böyle bir indirgemedir farklı görünse de, bu çabaların hepsi, konularındaki ikna ediciliğe göre değişmek üzere, pratikte indirgeyici bulunabilirler.

İndirgeme konusunda öncü çalışmaları olan Nagel, geçmişte mekanik alanının başarısı ile birlikte mekaniğin tüm fiziği açıklayabileceği gibi bir inanç oluştuysa da, makalenin

yazıldığı zaman itibariyle yirminci yüzyıl ortalarında, klasik mekaniğe dayanan indirgemeciliğin sonunu şu şekilde ifade eder:

“[...] klasik mekaniğin, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından beri mekaniğin başka daha çeşitli fiziksel araştırma alanlarına uzanımında başa çıkılmaz olduğu kabul edilmiş zorluklarla karşılaşması ve evrensel bir fizik bilimi makamına rakip adaylar önerilmesi sebebiyle, bir zamanlar iddia edildiği gibi fiziksel “evrensel” bilim konumunda artık bulunmamaktadır”¹⁷⁸

Newton fiziği ile taçlanan ve sonrasında sürecinde gelişerek üretim, ulaşım, iletişim, tıp, politika, savaş gibi birçok alanda köklü değişimler ortaya çıkaran ürünleri öylesine etkilidir ki, hakikat fiziksellığe indirgenebilir iddiasında bulunulabilmiştir. Ancak Nagel’in sonunu ifade ettiği tezin tartıştığı dönemin erken safhalarında, her şeyin fiziksele indirgendiğine karşı güven ısrarla savunuluyordu. Her alanı fiziksele indirgemedeki zorluklar karşısında, Nagel’in temel olarak fiziksellik ve bilim çerçevesinde bahsettiğine paralel olarak, bilim içerisinde ve bilim dışında başka alanlarca birçok rakip ortaya çıkarmıştır. Diğer bir deyişle, birçok alan hakikati açıklamak bakımından “tek” otorite olarak görülebilir hale gelmekteydi.

Ancak mekanik ve ona bağlı olarak fizikalizme karşı indirgeyici başka rakipler çıkmasının dışında, belirli bir noktadan sonra indirgemeci tavrın kendisi inanılır bulunmayacak hale gelecektir:

“Ayrıca, bazı istisnalar hariç, hiçbir ciddi öğrenci herhangi bir belirli fiziksel teorinin a priori temelde doğa süreçlerinin evrensel ya da temel teorisi olarak tesis edilebileceğine inanmamaktadırlar ve birçok düşünür için kapsamlı bir teorinin doğa bilimlerinin her alanına derinlemesine entegre olmasının gerçekleştirilebilirliği çözülmemiş bir sorundur”¹⁷⁹.

Teze göre daha genel olarak bu her şeyi temel bir hikaye üzerinden anlamaya ve aktarmaya çalışan yapının, “meta-anlatıların”, yerini böyle bir yapı olamayacağına dair bir inanca bırakması ile ilişkilidir:

“[...] bilim kendini yararlı düzenlilikleri ifade etmekle kısıtlamadığı ve gerçeği aradığı ölçüde kendi oyununun kurallarını meşru kılmakla yükümlüdür. Bu durumda kendi konumu ile ilgili olarak bir meşrulaştırma söylemi, felsefe denen bir söylem, üretir. Ben *Modern* ifadesini kendini bu tür bir, Tinin dialektiği, anlamın hermenötiği, rasyonel ya da çalışan öznenin özgürleşmesi ya da zenginliğin¹⁸⁰ üretimi gibi, meta-söyleme dayanarak meşrulaştıran herhangi bir bilimi belirtmek için kullanacağım [...] Aşırıya kaçan bir şekilde basitleştirilirse ben *postmoderni* meta-anlatılara yönelik inanmazlık olarak tanımlıyorum. Bu inanmazlık şüphesiz bilimlerin gelişiminin bir sonucudur: ancak bu ilerleme de karşılık olarak onu varsaymaktadır. Meşrulaştırmanın meta-anlatı aygıtının¹⁸¹ işlevini yitirmesine, en belirgin olarak, metafizik felsefenin ve geçmişte ona bel bağlayan üniversite kurumunun krizi denk düşmektedir.

¹⁷⁸ Nagel, 1949: 99.

¹⁷⁹ Age.

¹⁸⁰ İng. *wealth*

¹⁸¹ İng. *apparatus*

Anlatısal işlev izleçini, büyük kahramanını, büyük tehlikelerini, büyük yolculuklarını ve büyük amacını kaybetmektedir. [Anlatısal işlev] [a]nlatısal dil elemanları – anlatısal ancak aynı zamanda düz anlamsal, kuralcı, tasvir edici vb.- bulutlarında dağılmaktadır. Her bir bulutta kendine özgü pragmatik birleşme değerleri taşınmaktadır”¹⁸².

Lyotard’ın burada bilim ifadesini daha genel bir anlamda aldığına dikkat ederek, fikrinin tezde bahsedilen projenin de kendini meşrulaştırmak adına belirli bir anlatı geliştirmesi gerektiğini ortaya koymak ile birlikte bu yapılamadığı takdirde ne olacağı ile ilgili ipucu vermektedir. Ortada kalan artık bir anlatı değil, pragmatik amaçlar ile hala sürdürülen ilişki ağlarıdır. Şu noktada tez için önemli olan ise belirli bir tür indirgeyici tavır ile meta-anlatıların örtüşmesidir: Bir bilim kendini meşrulaştırmak için buna gereksinim duymaktadır. Tezin genel vurgularından biri de, bu tespiti paralel olarak, Modern Bilim’i merkezine koyan, aşkın olmayan yapıları temel alarak dünyayı açıklamaya çalışan bir Aydınlanma Projesi’nin özellikle fizikalizm üzerinden kendini hakikat konusunda otorite olarak ortaya koyma çabasında, zaman ve kip-zamanlar meselesinin sıkıntı yaratması idi. Bu noktada Lyotard’ın tespiti ile birlikte düşünüldüğünde, daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmaktadır ki, bu projenin kendini meşrulaştırması için zaman ve kip-zamanlar meselesi çözülmek zorundaydı. Çözümünden durmadan kaçan bir zaman anlayışı, projenin bahsedilen haliyle sürmesine engel teşkil olduğu gibi iddia edilebilir ki belki de bu haliyle devam edememesinin bir sebebidir.

Ancak indirgeme, bahsedildiği üzere, herhangi bir açıklama yapmak için gerekli değil midir? Herhangi bir araştırma konusuna sunulan bir cevap meşruiyetini nereden almaktadır ve her zaman bu meşruiyetin hesabını verebilmekte midir? Öyle görünüyor ki farklı analiz seviyelerinde ve uygun açıklama türlerinde farklı destekler tespit edilebilir. Örneğin tezin yazarına “Şu anda ne yapıyorsun?” diye sorulduğunda her analiz seviyesinde cevap aynı olmayıp, her cevap da her analiz seviyesi için aynı makullükte değildir. Örneğin, “Yazı yazıyorum” cevabı sağduyusal destekle belirli kişileri tatmin edebilecek iken, “Tez yazıyorum”, “Zaman üzerine tez yazıyorum”, “Kip-zamanlar meselesi üzerine yazıyorum” gibi cevaplar ya da “Kendimi gerçekleştiriyorum”, “Geçimimi sağlıyorum”, “Görevimi yapıyorum” gibi cevaplar farklı analiz seviyelerinde görece anlamlı ya da anlamsız, yeterli ya da yetersiz bulunabilirler. Bu noktada bunların birbiri ile uyumsuzluğu analiz seviyelerinin ilişkisine göre pek de önemli olmayabilir. Örneğin yazma sürecinin zorluğu ile ilgili “Çile çekiyorum” cevabı ile “Yazdıkça mutlu oluyorum” cevabı tezin yazarının ve yazma sürecinin farklı boyut ve aşamaları ile ilgili olup, tüm bu cevaplar aynı derece makul olabilir. Ancak tezde ele alınan indirgeme ise en temel, ontolojik denebilecek, analiz seviyesinde belirli bir element yapı ile

¹⁸² Lyotard, 1984: xxiii-xxiv

tüm her şeyi açıklayabileceğini iddia eden bir bakış açısıdır. Bu noktada bir şey “tek” temel olup, diğer başka bir şey de “tek” temel olamaz yani böylesine iki iddia hem aynı analiz seviyesindeki cevaplar olduklarından hem de “tek” olma iddialarının mantıksal sonucu olarak birbirini dışlayıcıdır. Son olarak, neden “tek” olma iddiasının gerektiği sorulabilir. Bunun felsefe tarihinin başından beri gelişen “bir ve çok” tartışması ile ilişkisine derinlemesine bu noktada es geçilerek denilebilir ki tek otorite olma çabası otorite olunan konunun sadece ve sadece kendi tarzında ya da kendine uygun tarzda konu olan birimler ile mümkündür. Çokluk mümkünse de nihai olarak tüm birimler otoriteye göre olmalıdır. Aksi takdirde başka otoritelerin olduğu kabul edilmek zorundadır. Bunun gelişmiş bir versiyonu da başka otoritelerin varlığının kabul edildiği ancak alanlarının temel olmayan, temel olanın bir uzantısı olarak kurulduğu şeklidir.

Bu noktada indirgeme türlerinden bahsetmek uygun görünüyor. Brigandt ve Love’un bildirdiğine göre birbirini dışlamayan en az üç tip indirgeme vardır: Ontolojik İndirgeme, Metodolojik İndirgeme ve Epistemik İndirgeme¹⁸³. Kısaca, ontolojik indirgeme bir analize konu olan varlıkların daha temel bir seviyedeki varlıklardan meydana geldiğini iddia ederken, yöntemsel indirgeme belirli bir analiz konusunun yöntemsel olarak belirli bir analiz seviyesi ve türüne göre incelenmesinin daha etkili olduğunu savunur, epistemik indirgeme ise bir teoriden bir başka teorinin mantıksal olarak çıkarılabilmesi ve açıklama gücü üzerinden bir tespit yapar¹⁸⁴. Bu noktada, tezin konusu olan zaman ve kip-zamanların neliği üzerine bir tartışma için temel olarak önemli görünen indirgeme türü “Ontolojik İndirgeme”dir¹⁸⁵. Diğer bir deyişle, hakikat iddiasının sürdürülmesi ya da hakiki bir zaman ya da kip-zamanların olup olmadığı merkezinde bir tartışmada ya zaman ve kip-zamanların hakikati ortaya konmalıdır ya da bu deneyimler başka bir hakiki yapı ya da yapılara indirgenmelidir. Bu noktada “Zaman Gizemi”ni “kendinde zaman” gibi bir yapıyla ortaya koyarak çözülememesi durumu ile karşılaşıldığında, bu gizemi fiziksel, biyolojik, psikoloji, sosyolojik, antropolojik vb. hakiki görünen temellere indirgemek yoluyla çözmek denenmektedir. Bu aynı zamanda dönemin Analitik Felsefesinin bilime uygun olma tavrı içerisinde, bir konuyu parçalarını tespit ederek anlamaya çalışan tavrı ile de uyumludur. “Zaman nedir?” sorusunda “Zamanın parçaları nelerdir?” sorusunda ne kadar ileri gidebileceğimize göre cevap verilmektedir: Genel olarak, eğer ikinci soruda kip-zamanlarda durup, analizi daha ileri götüremeyeceğimizi iddia ediyorsak A teorisini, eğer daha

¹⁸³ Brigandt, Ingo and Alan Love, "Reductionism in Biology", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2017 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/reduction-biology/>>.

¹⁸⁴ Age.

¹⁸⁵ Bu diğerlerinin konu için önemsiz olduğunu ya da bu eksenlerde tartışılmayacağı anlamına gelmez. Ancak bu aşamada tezin vurgusu ontolojik indirgeme ile ilgilidir.

da ileri gidip ya da başka bir analiz ile öncelik-sonralık temelli bir zaman anlayışı kuruyorsak B teorisini savunuyor oluyoruz. Bu noktada tezde ileride bahsedileceği üzere fizikalizm ile B teorisi bir ortaklık kurmaya çalışmaktadır. Ancak diğer indirgeme türleri de benzer ya da farklı şekillerde zaman ile ilgili iddialarda bulunmaktadırlar, bu kısımda kısaca bu iddiaların ne olabileceği üzerine tartışılmaktadır.

3.2.2.3 Şüpheciliğe bir Çözüm Olarak İndirgeme

Diğer bir yandan Ayer'in "Bilgi Problemi" kitabında belirttiği üzere, indirgeme şüpheciliğe karşı bir çözüm¹⁸⁶ olarak düşünülebilir. Ayer'e göre indirgemeci tavır şüphecinin sonuçların öncüllere dayandığı iddiasını kabul eder ancak bu öncüllerden sonuçların çıkarılamayacağı iddiasını reddeder: Bu noktada empirist anlayışın bakış açısına uygun olarak, "fiziksel nesnelerin duyu-deneyimlerimizin içeriklerinden mantıksal olarak kurulduklarını" ve aynı şekilde "bilimin varlıklarının da etkilerinin üzerinde ya da ötesinde bir şey olmadığını" belirtir¹⁸⁷. Burada Ayer'in indirgemeci tavır ile duyu-deneyimleri ve dolayısıyla empirizm arasında kurduğu ilişkiye dikkat edilmelidir. İndirgemeci tavır, empirizm ile sınırlı olmasa da yirminci yüzyıldaki sürecine ve Ayer'in ele aldığı konuya uygun olarak, aslında tezde bahsedilen hakikati aşkın olmayanlarla temellendirme projesinin en uç versiyonu olarak "üzeri" veya "öte" ilişkileri ile konumlandırılabilir bir şeyin olmadığını savunan bir yaklaşımdan bahsetmektedir. Diğer bir yandan "fiziksel nesneler"in "mantıksal" kurulduğu vurgusu önemlidir. Peki bu indirgemeci tavır ya da en azından indirgemeci bir tavrısa, indirgenen nedir? Bu indirgemenin önemli bir boyutudur çünkü indirgeyici tavır açısından gerçek anlamda temel alınan yapı hariç "başka" olarak tespit edilebilecek bir şey yoktur. Bu "başka"lık olsa olsa indirgeyici tavra uygun idraktan öncesi ile ilgili olarak ifade edilen bir şeydir. Kısaca her şey fiziksel ise, fiziksel olmayan şeylerden bahsetmek ancak her şeyin fiziksel olduğu gerçeğini idrak etmeden önce yanılğı içerisinde başka yapılar attığımız varlıklar ile gösterim alakası kurmak için olabilir. Bu da garip bir sonuç ortaya çıkarır: İndirgemeci bir tavır, kendine göre hiçbir şeyi hiçbir şeye indirgemez çünkü indirgeyecek "başka" bir şey yoktur. "İndirgemeci" ifadesi ancak geçmiş idrak öncesi deneyim ya da konu olan tavırdan farklı bir bakış açısı ile ilgili olarak anlamlı olabilir. Tavrın kendisi açısından bakıldığında, hakikat -eksiksiz bir şekilde- budur: Diğer bir deyişle klasik ontolojik indirgemeci tavır totaliter bir tavır olarak kendini mutlak bir şekilde kurmak zorundadır.

¹⁸⁶ İndirgeme Ayer'in bahsi geçen eserinde bilgi sorununda şüpheciliğe karşı önerdiği tek çözüm değildir, dört çözümden biridir. Diğerleri, "Naif gerçekçilik", "Bilimsel Yaklaşım" ve "Betimsel Analiz"dir (s. 85-87)

¹⁸⁷ Ayer, 1956: 82-86.

Diğer bir yandan, indirgemeci tavır bazılarınca şüpheciliğe karşı başarılı olabilecek tek yöntem olarak da sunulabilir. Böylesi bir argüman, şüpheciliğe karşı tek çarenin deneyimlerimizin tümünü makul tek bir temel yapıya bağlayarak anlamlı kılabileceğimizi iddia ederdi. Ancak bu tavrda da hangi temel yapının neye göre seçileceği ya da keyfi olarak birden çok tek yapının iddia edilip edilemeyeceği ortaya çıkan bazı sorulardır. Ancak bu tavrın bahsi geçen projedeki tavra uygun olması için, adeta bir “soylu yalan” gibi, birilerinin bir kriteri tek kriter olmadığını bile bile öyleymiş gibi, anlamlılığını mümkün kılabilmek adına, savunduğunu söylemek gerekirdi. Bu Lyotard’ın meta-anlatı fikri ile birleştirildiğinde, anlamı kaybetmemek adına son mücadeleyi verip bir noktada kaybeden -ya da belki hala mücadeleyi sürdüren- bir Modern Bilim tasarımı oluşturunurdu. Bu tarz bir tarih okuması dikkat çekici ise de yeterince destekli bulunmadığından¹⁸⁸ tezin kapsamında değildir.

Bu noktada Ayer’in bahsettiği indirgeme çözümünün kip-zamanlar yaklaşımının nasıl olacağına dair bir açıklama getirmesi önemlidir: Ona göre geçmiş ile ilgili “ifadeler” “geçmişin kayıtları” olarak “şimdi ve gelecek ile ilgili ifadeler”dirler¹⁸⁹. Bu açıklamada söylenmek istenen, geçmiş zaman ifadelerinin ortaya çıkardığı gerçeklikleri ile ilgili sıkıntının aslında deneyime bağlı olarak şimdi ve gelecek zaman ifadeleri olarak indirgenmesi yoluyla çözülebileceğidir. Ancak “gelecek” zaman da aynı şekilde problemlili değil midir? Bu durumda, denilebilir ki, çözüm Augustinus’un bahsi geçen çözümünün bir tekrarı olarak, belirli bir şimdiciyi savunarak, geleceği de “şimdiye ait beklentiler” olarak konumlandırabilir ancak bu durumda yine de bir asimetri oluşur: Geçmişin kayıtları elimizde iken, geleceğin beklentileri elimizde olsalar da geleceğin kayıtları şeklinde geçmişin kayıtları gibi belirlenmiş, sabit, halihazırda bulunan halde değildirler. Bu noktada ya Augustinus’a paralel olarak, şimdinin beklentileri şeklinde bir kesinlik sağlanabilir ya da zaman felsefesinde önemli bir konu olan geleceğin varlığı, açıklığı ya da kapalılığı tartışılmalıdır.

Son olarak, hakikat ve şüphecilik ilişkisi düşünüldüğünde, bir sürü karmaşık deneyimin anlaşılır, bilinir bir ya da birkaç deneyime indirgenmesi aslında felsefe tarihinin en erken dönemlerinden itibaren sunulan çözüm değil midir? Bu karmaşa karşısında doğa filozofları türlü temel yapı taşları önermişler, o zamandan bu zamana kadar birçok filozofun genel tavrı

¹⁸⁸ Açıkçası böylesi bir dürtünün indirgemeci bir tarzda tek otorite olma arzusuna yol açtığı düşüncesi makul gelse de, araştırmada bu tek otorite olma arzusu fikrinin “anlamı korumak” gibi bilinçli ve üzerinde düşünülerek olgunlaşmış bir tavır olduğuna destek oluşturacak verilere pek rastlanmamıştır. Ayrıca böyle bir “tekçi soylu yalan”a dayanan yapının başarısı da, kendisini meşrulaştırmak için gittikçe genişleyip etkisini arttıracak düşünüldüğünde oldukça olumsuz, belki de felaket oluşturabilecek sonuçlar oluşturabilirdi: Böylesi bir düşünce bilim kurgu filmlerinde aşırı mekanik ve işlemsel, duygu, sezgi, sanat ve felsefeden bihaber, kabaca “robotlaşmış” insan tasarımlarını hatırlatıyor.

¹⁸⁹ Ayer, 1956: 86.

görünümlerin temelini oluşturan bazı “asıl”, “gerçek”, “temel” yapılar olduğunu ifade etmişlerdir. Bunu yapmalarındaki en önemli sebep ya da sebeplerden biri şüphecilik ya da rölativizmin karşısında belirli bir hakikat ve dolayısıyla anlamın olduğunu tespit etmek ve göstermek değil midir? Bu anlamda, aslında ilk açıklama yapmanın doğası üzerinden yapılan ve indirgeme türleri arasından daha çok epistemik indirgemecilik ile bağdaştırılabilecek indirgemenin, felsefe tarihinde çoğu zaman şüphecilik ve rölativizme karşı ontolojik bir kaygıyla beraber ontolojik bir indirgeme olarak yapıldığını gözlemleyebiliyoruz: Şüphecilik ve rölativizm tarafından tehdit edildiği düşünülen gerçeklik¹⁹⁰, ancak onun gerçekliğini meşru kılan hakiki ve hakiki olduğu için anlamlı – anlamını hakiki oluşundan alan- bir temel yapı gösterilerek fikirsel olarak savunulabilir olduğu düşünülmüştür. Zaman konusunda da, zamanın varlığının McTaggart tarafından reddinin oluşturabileceği şüphecilik açısından bakıldığında, zamanın ve ya kip-zamanların hakikatini göstermenin bir yolu olarak onun hakiki bir temele indirgenmesi yolu denenmiş görünmektedir.

İndirgemeciliğin genel olarak ne olduğu ve türleri ile indirgemenin şüpheciliğe karşı bir çözüm olup olamayacağı tartışıldıktan sonra, bazı ontolojik anlamda indirgemeci tavırların zaman ve kip-zamanlar konusunda doğrudan ya da dolaylı ne ifade ettiklerinden bahsetmek uygun görünüyor.

3.2.2.4 Fizikalizm Dışındaki Bazı İndirgemeci Tavırların Zaman Konusundaki Çözümleri

20. yüzyıl ile birlikte bilgi ve hakikat konusunda otorite olmak isteyen birçok rakip var görünüyor. Eski otoritelerinin bir bakıma zayıflaması ile birlikte, Modern Bilim en güçlü otorite gibi ortaya çıkıyor. Ancak Modern Bilim’in hangi alana indirgenebileceği ya da hangi alanların daha temel olduğu ya da kendini tesis ederken hangi alanların bilimsel olarak kabul edilip hangilerinin bilim dışında bırakılması gerektiği, hatta hangilerine bilimin savaş açması gerektiği tartışmalıydı. Bu noktada hakikat ile ilişkisi ya da hakikati açıklama konusunda temel olduğu iddia edilen bir alandan, sonrasında bu alan çevresinde yerleşen ikinci dereceden temel alanlar, bilimsel olarak kabul edilen alanlar tespit edilmeye çalışılmaktaydı. Bu belirleme çabası bir yandan da bilimsel olmasa da bilimden ayrı olmak ile birlikte bilim ile ilgisizliği kabul edilen alanlar ile tehdit oluşturan, anti-bilimsel tavırları da belirlemeye çalışmaktadır. Bu şekilde, ilgisiz alanlar bir kenara bir kenara bırakılırken tehdit eden bilim dışı alanlar ise aforoz edilecektir. Aslına bakılırsa bu dev bir alanlar ölçeği oluşturma çabası gibi görünüyor. Bilgi

¹⁹⁰ Tezin yazarı “gerçeklik” ve “hakikat” kavramların farklı anlamlarda kullanmayı tercih etmese, vurgu ve akış bakımından hakiki olarak kabul edilen deneyim için “gerçek”, bu deneyime temel oluşturan yapı ya da yapılar için “hakikat” ifadesi geçici olarak kullanılmıştır. Literatür açısından bakılır ise “gerçek” ve “hakikat” kavramları sıklıkla ayrı anlamlarda kullanılabilmektedir, aynı anlamda kullanmak tezin yazarının tercihidir. Kavramların İngilizce karşılıkları genel olarak , bahsedilen sırayla, “*reality*” ve “*truth*” olarak alınabilir.

konusunda hakikatin kendisinden hakikatten uzak ya da hakikate karşı veriler üreten alanlara kadar hiyerarşik bir düzenleme çabası gözlemlenebilir. Bu, Modern Bilim'in sınırlarını belirlemek ve böylece onu ortaya koymak amacıyla işleyen bir süreçti.

Bu kısımda tezin ele aldığı indirgemeci tavırlara alanlar üzerinden bakıldığında ortak özelliklerinin özellikle bahsi geçen erken dönemde bu anlamda bilimselliklerinin tartışmalı olduğu ancak bir yandan da bilimin içerisinde bilimsel olarak kendilerini tesis etmeye çalışmalarıdır. Tezde ele alınan şekliyle bu tavırlara bakıldığında belirli alanlar üzerinden gerçekleştirilen hakikat ile ilişkisi ya da hakikati açıklama konusunda temel alan olma iddiaları gözlemlenebilir. Buna uygun olarak zaman ve kip-zamanlar konusunda da, basitçe, kendi tavırlarına uygun indirgemelerde bulundukları tespit edilebilir.

Bu tavırlar zaman ya da kip-zamanlar konusunu tatmin edici bir şekilde çözseler idi, temel alan olarak kabul edilebilirler miydi? Bu konuda kesin bir yargıda bulunması güçse de, daha isabetli ifade edilebilecek bir tespit zaman ya da kip-zamanlar konusunu çözememelerinin sebebinin kendi içlerindeki diğer birçok açıklama alanında da problem yaratabilecek temel bir problem ile ilgili görünmesidir: Bu alanların hakikat ile ilişki kurma ya da hakikati açıklama biçimleri nesnele değil, öznele bağlı gibi görünmektedir. Burada ifade edilen tartışma Biyoloji, Psikoloji, Sosyoloji ve Antropoloji alanlarının nesnel alanlar olup olmaması değil, nesnel tespitlerini öznelliğe bağlı olarak yapıp yapmadıkları ile ilgilidir. Psikoloji, sosyoloji ve antropolojide sırasıyla kabaca bir şeyin farklı ruh hallerine, farklı toplumsal yapılara ve belirli bir türün kendine has etkinliklerine “göre” bir deneyim nesnel olarak açıklanıyor olsa da, “göre” olması bakımından belirli bir özneye ya da keyfi bir bakış açısına bağlı gibi görünmektedir: Başka bir kişi, başka bir tür, başka bir toplum, başka bir zihin farklı bir şekilde görür, farklı bir şekilde eylerdi. Biyoloji bu noktada nesnellik temelli ya da daha nesnel görünse de, biyolojizm tavrına bakıldığında o da belirli bir türe ya da türlerin ilişkisine göre keyfi¹⁹¹ şekilde seyreden bir evrimsel süreçten bahsetmektedir: Başka bir tür açısından duruma bakılabildiği gibi söz konusu olan türler ya da onların ilişkisi farklı da olabilirdi. Fizikalizmin vurgusu ise genel olarak her şeyin fiziksele dayandığı ve başka bir alternatifin olmadığı üzerinedir.

Ancak burada felsefi olarak değinilebilecek çok problem olsa da biri vurgulanmalıdır: “Nesne” ifadesinden anlaşılan ve bunun üzerinden “nesnellik” denilen şeyin zaten fizikalizm

¹⁹¹ İng. *arbitrary* Tez boyunca “keyfi” ifadesini kullanılan yerlerde söylenmek istenen birinin ya da bir şeylerin keyif alışı ile ilgili değildir. Belirli bir mekanizmanın zorunlu olmadığını belirtmek içindir. Bu noktada bazıları “rastgele” ifadesinin daha uygun olduğunu düşünebilir ancak bu ifade de belirli bir şekilde belirleyen bir mekanizmanın olmadığı anlamı ile alınabilir. “Keyfi” ifadesinde belirtilmek istenen bir mekanizmanın olduğu ve ya olabileceği ancak onun yerine başka bir mekanizmanın da ele alınabileceğidir. Bu örnekte evrim mekanizmasının kendisi keyfi olarak bahsedilmemekte, biyolojizmin indirgemesinde bahsedilecek olan bir indirgeme yolunun keyfiliği ifade edilmeye çalışılmaktadır.

tarafından belirlendiği ve ifade edildiği düşünülebilir. Diğer bir deyişle, diğer alanları “öznel” temelli ve bu şekilde “ikincil” olarak konumlayanın fizikalizm bakış açısı olduğu söylenebilir.

Bu noktada, her alana eşit bir temel olma fırsatı tanımaya çalışırsak, yumurta-tavuk pseudo-problemine benzer bir şekilde bir yapı görüyoruz. Kısaca hikayeleştirilirse, Fizikalizm her şeyin fiziksel temelli olduğunu iddia eder, biyolojizm tüm deneyimin biyolojik türlerin hayatta kalma davranışı ile ilgili olarak ve biyolojik aygıtlar -organlar- yoluyla oluştuğunu ve buna uygun olarak insan türünün de tüm etkinliklerinin –fizik de dahil olmak üzere tüm bilimin evrimsel süreçlerine ve bunun getirdiği biyolojik yapılarına göre gerçekleştiğini söyler. Psikolojizm tüm deneyimin mental fenomenler olduğu ve buna uygun olarak şekillendiği, bu bakımdan -fizik ve biyoloji dahil- tüm alanların gerçekleştirmesinde arkada yatan sebeplerin psikolojik olduğunu söylerken, sosyolojizm ise bunu insanın toplumsallığı üzerinden temellendirecek, antropolojizm ise zorunlu olarak antroposentrik bir şekilde bunların hepsinin insana özgü, insan etkinlikleri olması çerçevesinde tüm deneyimleri açıklayacaktır. Bu noktada tekrar başa dönüp, tüm bu etkinliklerin temelinde fiziksel yapıların olduğunu ve tüm bu fenomenlerin fiziksel temelli olarak ortaya çıktığını söyleyecektir. Bu döngü böylece devam ettirilebilir. Örnek verilirse; buzdolabı atomların belirli bir düzeninden oluşan bir şey olduğu ya da yapılma amacının biyolojik olarak hayatta kalma çabamıza uygun olması ve yapılma yolunun da evrimsel süreçte geliştirdiğimiz beynimiz ile amacımıza uygun bir araç oluşturmamız olduğu, ya da başka aygıtlar yerine yakınımızda güvende tutabileceğimiz buzdolabı gibi bir aygıtın neden seçildiği, imkanı ve üretimi incelendiğinde toplumsal bir varlık olarak insanın örgütlenerek tarih sürecinde gıdalarını depolayabildiği ve sistematik bir şekilde üretebildiği, ya da buzdolabının şeklinden kullanım biçimlerine kadar ne kadar insana özgü olduğu vurgulanabilir. Burada tezin vurgulamak istediği bu ifadelerin doğruluğundan bağımsız olarak bahsi geçen indirgemeci tavırların bu tarz vurgulardan birini diğerlerine temel olarak, “asıl açıklama” olarak konumlandırımlarıdır.

Peki bu indirgemeci tavırlar zaman ve kip-zaman konusunda ne söyleyebilirler?

3.1.1.4.1 Biyolojizm ile Zaman ve Kip-Zaman

Genel olarak alındığında biyolojizm zaman ve kip-zamanlar kavramının evrimsel olarak türün hayatta kalmasındaki rolü ve farklı türlerde nasıl deneyimlendiği üzerine konuşabilir. İlk konuda temel biyolojik gereksinimlerin zamansal olarak düzenlenmesinin hayatta kalma konusunda avantaj sağlayacağı gözlemlenebilir. Ne zaman nelerin olabileceğini tespit edebilmek olacağı tespit edilen şeye uyum sağlamak için daha çok imkan tanır. İkinci konuda ise biyoloji temelli bir psikolojik ya da antropolojik araştırma gerekli görülebileceği gibi,

biyoloji günümüzde gittikçe gelişen nörobilimsel çalışmalar üzerinden zaman deneyimini tespit etmeye çalışabilir. Buradaki sonuçlara göre kip-zamanlar ile ilgili biyolojik temelli farklı tespitler yapmak mümkün olur.

Ancak bu genel tavır dışında özel olarak biyolojizmde -ileride görülebileceği üzere anti-bilimsel denilebilecek başka alanları da besleyen- birkaç yapının zaman ve kip-zamanlar tartışmasında sık sık gözlemlenebildiği söylenebilir. Bu kavramlar temel olarak “Evrim”, “Yaşam” ve “Süreç” kavramlarıdır. Bu kavramlar biyolojizm tavrı ile sınırlı olarak alındığında, biyolojiden beslense de biyolojiden farklı olabilecek şekilde, yaşamın belirli evrimsel süreçler ile belirli koşullar altında yayıldığı ifade edilirken zamansal bir akış ve bütünlük varsayılmaktadır. Diğer bir deyişle zaman bu noktada adeta yaşamın akışı, doğum-ölüm döngüsü içerisinde dönüşümler geçirerek yayılması, sürüklenmesi gibi algılanır. Bu sıklıkla zaman akışı olarak ifade edilen deneyimin aslında “yaşamak” olduğunu söylemek olduğu gibi, “yaşam” olarak ifade edilen büyük aktivitenin her canlının içerisinde, kendi süreçlerinde akış olarak deneyimlenmesi olarak algılanır. Bu tavrı her ne kadar kip-zamana ilgisiz olarak kurmak mümkünse de akış fikrinin gereği olarak zaman bir yerden – geçmişten-, bir yere doğru – geleceğe- akar şeklinde düşünülmektedir. Bu noktada “şimdi” canlılığın, hayatta olmanın deneyimi ile adeta özdeş gibi görünür, canlı olmak şimdide olmak, şimdide yaşamak ile ilgili görünür. Ancak aynı zamanda, yaşam bir süreç olarak algılanırsa, “şimdi” ancak bu yaşama dokunulan yer olabilir, bu açıdan yaşam akışı içerisinde sadece şimdide ait bir yer olarak düşünülemez, ancak bir süreç olarak anlamlıdır.

Burada denilebilir ki aslında kip-zamanı yadsıyan ancak zaman ve zaman akışının ya da hayatın akışı olarak zamanın gerçekliğini savunan bir anlayış çıkarılabilir. Ancak akışın kendisini açıklama çabası sıklıkla kip-zamanı gerektirmiştir. Bir yandan bu tavır genel olarak sadece şimdi üzerinden kurulan bir zaman anlayışına izin veremez görünürken, canlılığı hep şimdide deneyimleme ya da kişinin dev bir hayat akışında kendi yaşamı üzerinden hareket eden bir şimdide hareket etmesi gibi fikirler ile, özellikle psikolojiye de göz kırparak, bu tarz açıklamalar da getirilebilir. Ancak genel tavır olarak denebilir ki biyolojizm yaşamı içerisinde başka yaşam süreçleri olan bir temel süreç olarak kurduğundan dolayı fizikalizme oldukça uygunluk gösteren B-teoretik öncelik-sonralık ilişkileri üzerinden kurulacak akışın reddedildiği, kurulamadığı ya da nasıl kurulacağının tespit edilemediği bir zaman anlayışına genel olarak karşıdır. Kip-zamanlar konusu ise akışı desteklemek amacıyla desteklenebileceği gibi reddedilmesi de mümkündür.

Bu noktada fizikalizm ile karşılaştırıldığında, fizikalizmin evreni açıklayan temel – parça parça- yapı taşları fikrinin karşısında yaşamın kendine has bir doğası olduğunu süreç ve

bunun üzerinden akış fenomeniyle ifade etmeye çalışıldığını görüyoruz. Bunun temel sebebi öyle görünüyor ki yaşam ve canlılık ile ilgili sağduyusal tespitlerimizdir: Bir canlının doğumundan ölümüne kadar sürecinde ara bir noktayı keyfi bir şekilde keserek ayırmak, parçalayarak anlamlı bütünlükler elde edebilmek pek mümkün değildir. Doğadaki biyolojik döngüler de buna eklendiğinde, yani bir şeyin sürekli başka şeylere dönüşerek canlılığın bir şekilde kendini sürdürmesi gözlemlendiğinde arasız ve kopmayan bir süreç vurgusu artar görünmektedir.

Ancak bir yandan sormak gerekir: Mikroorganizmalar, bitkiler ya da hayvanlar bu süreci deneyimlemekte midirler? Deneyimliyorsa ne şekilde deneyimlemektedirler? Bu tarz sorular zaman deneyiminin insana özel koşullarını tartışmaya götürmektedir.

3.1.1.4.2 Psikolojizm ile Zaman ve Kip-Zaman

Zaman deneyiminin insana özel koşullarını incelemek üzere ilk belirgin durak psikoloji alanıdır. Psikoloji basit olarak “zihin ve davranışların araştırılması” olarak ele alınmaktadır¹⁹². Buna paralel olarak da psikolojizme gerçekliğin temel olarak zihinsel ve davranışsal olduğu iddiası denebilir. Bu noktada, zaman ve kip-zamanlar da, diğer her şey gibi zihinsel ve davranışsal olmalıdır. O halde, denebilir ki, deneyimlendiği iddia edilen zaman ve kip-zamanlar deneyimleri bu anlamda gerçektir ve zihinsel ve davranışsal olanın dışında- zamanın ve kip-zamanların gerçekliği dahil- bir gerçeklik yoktur. Bu noktada farklı teoriler arasında bir karar verici olunması gerekse, farklı teorileri oluşturan farklı deneyimleri oluşturan zihinsel ve davranışsal şartlar araştırılmalıdır. Ancak zamanın ve kip-zamanların deneyimlendiği genel olarak gerçekliğini reddeden düşünürler tarafından dahi reddedilen bir şey değildir; bu bağlamda psikolojizm tavrı genel olarak zamanın olduğunu, zamanın aktığını ve kip-zamanların var olduğunu söylemelidir gibi görünür.

Ancak psikolojizmin doğal bir sonucu hiçbir şeyin gerçek olmadığını söyler bir şekilde anlaşılabilir. Bu anlamda nesnel bir gerçeklik yoktur ve eğer gerçeklikten bahsedebiliyorsak öznelidir. Bu yorum hakikat fikrini reddederek öznel şartları incelemeyi önerir. Ancak bir hakikat yoksa böyle bir incelemenin kriteri nedir? İnsan zihninin ve davranışlarının belirli bir yapısı ve kuralları olması bu kriteri sağlıyorsa da neden bu yapıların da arkasında analizi daha da ileriye götürecek bazı yapılar aranmamalıdır? Fizikalizm her şeyi açıklayan temel yapı olarak maddeden bahsederken, psikolojizm her şeyi açıklayan temel yapı olarak zihin ve davranışlarından madde gibi metafizik bir varlık önermeden bahsedemez. Geçmişte savunulan her şeyin ruh, tinsel, zihin, düşünce olduğu gibi fikirlerin reddediliş sebebi bu yapıların ya da

¹⁹² <https://dictionary.apa.org/psychology> (erişim tarihi: 02 Aralık 2022).

bu yapılara ait bir düzenin keyfi olmayan bir şekilde gösterilememesiydi¹⁹³. Fizikalizm en azından tespit edilebilir bir şekilde maddenin en azından cisimler olarak tespit edilebilir, ölçülebilir ve üzerinde işlem yapılabilir olduğunu ifade ederken, psikolojizmin temel olarak alabileceği yapılar özellikle kendini modern bir bilim olarak tesis etmeye çalışan psikoloji alanı ile ilişkisi düşünüldüğünde oldukça risklidir.

Bu noktada belirtilmelidir ki günümüzde psikoloji kendini çok farklı temellerde bilimsel olarak tesis edebilmekte ise de psikolojizm tavrı psikolojiden farklı olarak kendine ait bir yapıyı temel olarak her bir deneyimi açıklama çabasıdır. Bunu da genel olarak her deneyimimizin belirli zihinsel çerçeveler üzerinden biçimlendiğini iddia ederek yapmaya çalışmaktadır. Ancak bu fikirler, özneliği oluşturan bir gözlük olarak her şey böyle görülmek zorunda ise bile arkada başka bir gerçekliğin olduğunu ima eder.

Bu konuda bahsi geçen dönemde tartışmaların üzerinde durduğu temellerden bir olan Kant Felsefesi'nin ileriye götürülmesi uygun bir çözümdür: Ontolojik olarak değil ama, epistemolojik olarak, bilimin imkanının ancak zihni ve davranışları incelemek ile mümkün olduğu iddia edilebilir. Bu noktada psikolojizm ontolojik bir indirgemeden epistemik bir indirgemeye dönüşmüş olur. Bu onu daha makul bir fikir haline getirse de, böylece hakikat iddiasını bırakmış olur.

20. yüzyıl erken dönem psikoloji alanının zamana bakış açısında döneme ait popülerliği ve kurucu rolü açısından Sigmund Freud tarafından zamana bakış açısı incelenip yorumlanabilir. Bu Freud'un düşüncesinin kendisinin zorunlu olarak bir psikolojizme götürdüğü anlamına gelmemektedir ancak onlar üzerine indirgemeci bir yaklaşım geliştirmek ya da bu fikirlerdeki temel indirgeyici bazı tespitleri ele almak psikolojizm örneği olarak verilebilir. Bir yandan da diğer örnek alanlarda olduğu gibi indirgemeciliğin net örneklerini ayıklayarak ortaya koymak zor olabilir çünkü indirgemeci tavırlar genel olarak ilgili oldukları alanların genelde temel bazı iddialarını araştırma konusunun da dışında bazen tüm evreni açıklayacak şekilde ele alırlar. Diğer bir yandan her alanın kendi bakış açısı araştırma alanını aşar ise kolayca indirgemeci bir hale bürünebilir. O halde bu noktada Freud'un psikoloji alanında o dönemin en etkin düşünürü – hatta iddia edilebilir ki psikolojinin ya da modern psikolojinin kurucusu olması- sebebiyle zaman ile ilgili bazı fikirleri üzerinden psikolojizm oluşturacak şekilde örnekler üretilebilir. Psikolojinin ya da alanlarının ve ilgili düşünürlerin zaman konusunda detaylı bir incelemesi ya da ilerleyen yıllarda temel bir kavram olarak ya da incelenen bir deneyim olarak zaman ile ilgili tespitleri ve tartışmaları tezin kapsamında

¹⁹³ Fizik ve fizikalizm bunu madde konusunda başarılı bir şekilde yapmış mıdır? Kısaca teze göre Modern Bilim'in ve özel olarak fizik ve fizikalizmin metafizik kabulleri önemli bir inceleme konusudur.

olmayıp, tezin çabası zaman kavramı ve disiplinlerin bilgi otoritesi olma konusundaki karmaşa içerisinde öncü olma konusunda psikoloji disiplininin bazı fikirlerinin psikolojizm oluşturacak şekilde nasıl sunulabildiğini göstermektir.

3.1.1.4.2.1 Freud'un Düşüncesi Üzerinden Zaman Konusunda Psikolojizm Tavrının Tasarımı

Psikanaliz ile ilgili olarak erken dönem ele alınacağından Freud üzerinden bir örnekleme uygun görünüyor. Öncelikle psikoloji ve psikolojizmdeki bazı temalar alanların ilişkisi de göz önünde bulundurulursa, psikanaliz için de önemlidir. Psikanaliz için de yaşam süreci, doğum ve ölüm ile ilgili yaklaşımlar önemli olduğu gibi zihinsel süreç gelişimsel bir süreç açısından da ele alınır, doğum, çocukluk, ergenlik, gençlik, olgunluk, yaşlılık ve ölüm aşamaları ve bu bağlamda “geçmiş” ve “gelecek” kip-zamanları psikanalizin geçmişteki travmaları ve geleceğe yönelik ilgi ve beklentiler ile ilgisi düşünüldüğünde önemlidir. Ancak genel olarak psikanalizde yaşam sürecinde özellikle erken dönem yani çocukluk ele alınarak geçmiş deneyimler araştırma için merkezi görünmekte iken, geleceğin belirsizliği ve ölüm fikri sıklıkla vurgulanabilir ya da merkezi olarak düşünülebilir bir şekilde yer tutmaktadır. Diğer bir yandan psikanalizde “hafıza”nın rolü “geçmiş” kip-zamanı ile başka bir ilişki kurmaktadır.

Green, Freud'ta “bilinçdışının¹⁹⁴ zamansızlığı” sayesinde rüyalarda “rüyanın saf şimdisinde” hem geçmişe hem geleceğe doğru çift yönlü bir hareketin mümkün olduğunu belirtir¹⁹⁵. Ancak daha sonrasında seksüalite üzerinden getirdiği açıklamada “geleneksel sıralı” çizgisel zaman anlayışı ile “yaşamın gelişim özelliğini” ile bunu birleştirir¹⁹⁶. Bu noktada “bebeklik amnezisi” yani bebekliğimizi pek hatırlamıyor oluşumuz Freud için ilgi çekici bir nokta oluşturur, böylelikle bu dönemdeki “bedensel haller” üzerinden “bastırma” fikri ortaya çıkar¹⁹⁷. Diğer bir deyişle, zihinsel ve davranışsal etkinliklerimiz geçmiş ile nasıl alaka kurduğumuz ya da geçmişi nasıl kurduğumuz üzerinden önemli bir derecede belirleyici bir şekilde şekillenir. Bu noktada Green, Freud'un düşüncesindeki günlük deneyime ait zamansallık ile rüya ilişkisini şu şekilde ifade ediyor:

“Her gece gündelik zamansallıktan çekiliriz <ancak> ondan tamamen kopmayız çünkü rüyaların oluştuğu embriyo aslında bir önceki günden bilinçdışı bir fantezidir. Sonuncusu zaten deneyimin zamansal akışından kopmuş ve ardışık bir şekilde düzenlenmiştir”¹⁹⁸.

¹⁹⁴ İng. *unconscious*

¹⁹⁵ Green, 2002: 11

¹⁹⁶ Age. :13

¹⁹⁷ Age. :13

¹⁹⁸ Age. :14

Burada A ve B teorileri ile genel olarak biyolojizm kısmında da bahsedilen akış fikri ile ilgili yeni bir bakış açısı ortaya çıkıyor: Freud'un bu fikrine göre zaman deneyimi bir boyutuyla akıştadır ve kopuk değildir ancak bilinçdışının zamandışılığında yeniden organize olarak B-teoretik zamana benzer şekilde düzenlenmiştir. Bu noktada sıklıkla B-teoretik öncelik ve sonralık ilişkilerinin zaman akışı deneyimine temel oluşturup oluşturamayacağı sorulduğundan pek sıklıkla dile getirilmese de tam tersi bir yaklaşımın da mümkün olduğunu görüyoruz: deneyimler günlük olarak akışı içerisinde yaşanırken deneyimlerin öncelik ve sonralığının sonradan düzenlendiğini görüyoruz. Buradaki fikre temel olan bilincin akışı, sürekliliği ya da süreci olduğu fikridir, yani bilinç gündelik deneyiminde parça parça ya da kopuk deneyimlere pek sahip değildir ancak ardışık ve bu anlamda kopuk düzenlemeler sonraya aittir. Ancak bu düzenlemeler önemlidir çünkü zihin kendini bu şekilde düzenlemekte ve bunun sonucunda belirli bir halde bulunmakta ve uygun davranış ya da davranışlar üretmektedir. Burada “sıradan deneyimin zamanı [yarılmaktadır]¹⁹⁹” ve psikoanalitik olarak “yorumlandığında gündelik zamana geri çözünür”²⁰⁰. Green'in bu tespitleri ile Freud'un sıklıkla vurgulanan gelişimsel açıklamaları oldukça önemli ise de zamansallığın da Freud'un fikrinde önemli bir yer tuttuğunu belirtmeye çalışmaktadır²⁰¹.

Son olarak, Green, Freud'un zamansallıkla ilgili önemli bir düşüncesini 1914'teki “Remembering, Repeating and Working-Through” makalesinde izlemektedir: Freud tekrarlama eyleminin bazen hafıza yerine geçtiğini tespit etmiş, “hatırlanamayan” “önemli bir psişik olay” durumunda gerçekleşebildiğini ifade etmiştir²⁰². Tekrar ve hafıza arasındaki ilişki geçmişin nasıl kurulduğu ve hakikat soruları ile daha da önemli hale gelir: Green'in yorumuna göre orijinal haliyle hakikat kaybedilmiştir ve bu haliyle tekrar geri getirilebilir değildir. Bu anlamıyla geçmiş geçmiştir ve geri getirilemez. Tekrar tekrar yeniden düzenlenmiştir ve bu yeniden düzenleme ile hafızamızda anılarımız ve geçmişimiz dediğimiz şey oluşur ancak “çarpıtılmış haliyle” hafızanın konusu olan anı gerçekliği taşır, diğer bir deyişle o tekrar tekrar çarpıtılmışlığı ile düşünüldüğünde hakikatliğini sürdürmektedir. Bu noktada Green, Freud'a göre ısrarla tekrar eden “kompulsif” bir yapının “saf fanteziden oluşamayacağını” ve hakiki olması gerektiğini düşündüğünü belirtir çünkü ona göre “saf fantezi” böyle güçlü bir etkiye sahip olamaz²⁰³. Diğer bir deyişle kompulsif bir şekilde ortaya çıkan davranış esasen geçmişteki hakiki bir olay ile ilgilidir. Bu bakış açısı öyle görünüyor ki bir yandan pozitivistik bir şekilde

¹⁹⁹ İng. *rupture*

²⁰⁰ Age. :14

²⁰¹ Age. :15-22

²⁰² Age.: 23

²⁰³ Age.: 28-30

anlayabileceğimiz hakiki bir geçmiş olaya işaret ederek geçmiş kip-zamanını olumlar ancak bir yandan da buradaki hakikat de bizim geçmişini anlama çabamız içerisinde bir yeniden düzenleme olarak da anlaşılabilir: Bu kişi bu kompulsif davranışı yapıyorsa bizim açımızdan tutarlı olarak kurmaya çalıştığımız geçmişte hakiki bir şey yaşamış olmalıdır. İki açıklamada da son tahlilde geçmişin bir yeniden yapılandırılması ile karşı karşıya olup karşılaştığımız tek geçmiş budur. Ancak ilk yoruma göre geçmişte bir şimdi olarak hakiki bir deneyim yaşanmış ve çarpıtılarak taşınırken, ikinci yorumda geçmiş hep kurulan ve tasarlanan bir şeydir. Bu bağlamda ilk yorum fizikalizmin hakikat ile ilişkisine benzer bir tarzda ve şimdiciğe uygun görünen bir şekilde, en azından geçmişte şimdi olarak deneyimlenip hakiki olan ve hakikiliği bir şekilde çarpıtılmasına rağmen taşınan bir yapıyı ifade ederken ikinci yorum böyle bir geçmiş şimdiyi ya da geçmişini tamamen tasarlanan bir şey olarak ele alır, buradaki taşınan hakikat pozitivistik anlamda bir olayın hakikati değil bir durumun, zihinsel halin, zihinsel hal ile ilgili bir gerçeğin taşınmasıdır ve bu tekrar tekrar yeniden kurulmaktadır. Ancak bir yandan hatırlanmalıdır ki bu yeniden kurma da gündelik zamandan farklıdır ve yaşam deneyimi içinde bilincin sürekliliği ve akışı bu tarz bir parçalanma içerisinde değildir. Bu noktada öyle görünüyor ki Freud'un geri dönülmesi mümkün olmayan geçmiş deneyimi fikri gündelik zamanın akışından, sürekliliğinden dolayıdır, belirli bir olayın geçmiş olarak yeniden kurulması ise sonradan, yeniden düzenlemede ortaya çıkan bir şeydir. O halde, bu son tespite uygun bir yorum yapmak gerekirse, bu görüşe göre hakiki olan ya da hakikate daha yakın bir konumda bahsedilen gündelik zaman deneyimi, zaman akışı, gerçek iken ya kip-zamanlar gerçek değildir çünkü öncelik-sonralık ardışıklığı gibi onlar da deneyimin yeniden kurulması sonucudurlar ya da kip-zamanlardan sadece “şimdi” bilincin akışı, sürekliliği ya da kendini doğrudan deneyimlemesi gibi bir olası şekilde gerçek olabilir.

3.1.1.4.3 Sosyolojizm ile Zaman ve Kip-Zaman

“Zaman” ile “Düzen” özellikle Platon'dan beri sıklıkla ilişkilendirilir kavramlardır. Zaman bir takım etkinliklerimizi düzenlemek için kullandığımız bir araç olarak düşünülebilir. Ancak, bir düşünce deneyi olarak tasarlanırsa, tek başına ormanda avlanan bir kişiyi “zaman” kavramına ihtiyaç duymadığı iddia edilebilir: Güneşin doğuda, tepede ya da batıda olması hala önemlidir ancak bu bir akış, bundan ayrı zamansal bir yapı gerektirir görünmemektedir. Ancak farklı insanların farklı etkinlikleri birbirleri ile koordine etmesi için güneşin doğuda, tepede ya da batıda olmasına göre düzenlemeleri önceden etkinlik ile doğrudan bağlantısı olan doğa olayını organizasyon için uzlaşılan bir nokta haline getirir görünmektedir. İlk durumdaki kaygılar daha çok kişinin doğrudan ilgileri ile bağlantılı, barınma, ısınma, avlanma, tehlike vb.,

birçok kişinin bu durumdaki ilgileri ile bağlantılı olarak farklı etkinliklerinin koordinasyonu etkinlikleri ile güneşin hallerini ancak sosyal olarak bağlar. Diğer bir deyişle, artık gözlemlenen güneşin halleri gibi bir doğa durumu ile doğrudan kurulan bir zorunluluğun ya da kişinin keyfi kurduğu bağlantıların dışında, etkinlikleri sosyal olarak, koordinasyon için ilişkilendirme zorunluluğu keyfi ya da zorunlu ancak düzenli bazı yapıları gerektirmekteydi. Bu sosyal yapının gerektirdiği düzenlilik “Zaman” olarak düşünülebilir. Klasik bir ifade söylemek gerekirse “zaman” bir sosyal yapının gerektirdiği bir “soyutlama” olarak anlaşılabilir. X kişisi Y kişisi ile bir ağacın altında saat öğlen 12’de buluşmak istediğinde olan ağacın – diğer fikirlerde de rastlanan doğal, gündelik deneyimdeki şekliyle – ağacın kalmayıp bir “mekana”, güneşin en tepede olma deneyiminin ise bir “zamana”, “öğlen 12’ye” dönüşümüdür. Kabaca, bunlar artık bazı etkinliklerin koordine olması amacıyla seçilmiş keyfi ya da keyfi olmasa da zorunlu işlevinden ayrı düşünülebilen²⁰⁴ yapılardır. Bu noktada bu yorum üzerinden kip-zamanların gerçekliği üzerine düşünüldüğünde, toplumsal hafızanın ya da tarihselliğin “geçmiş” üzerinden kurulması, toplum olmanın önemli bir boyutu olarak planlamanın ise “gelecek” üzerinden kurulduğunu söylemek, ve tarihsellikte bulunulan durumun da “şimdi” olduğunu belirtmek kip-zamanları açıklayan genel bir teori olarak ifade edilebilir. Diğer bir deyişle, toplumsal yaşamda tarihsel süreçler takip edilirse artarak önem arz eden iş bölümü daha da fazla organizasyon talep etmiş, bunun sonucunda gittikçe daha hassas olması gereken zamansal ölçüm cihazları meydana çıkmıştır.

Bu tür bir zaman anlayışında genel olarak zaman ve kip-zamanlar organizasyon amaçlı araçlara indirgenir. Bu tarz bir bakış, örneğin, A ve B Teorisi tartışmasında düzenleme konusu olan varlıklara göre A ve ya B Teorisinin ya da bir başka teorinin avantajlı olabileceğini belirtir. Bu noktada öyle görünüyor ki bu tavrın yaklaşımı ontolojik bir indirgeme olmaktan çok metodolojik bir indirgeme olarak kendini gösterir ancak ontolojik bir indirgeme olarak da bu tür zamansal yapıların toplumsal işlevleri yoluyla aldıkları anlamlarından başka bir gerçekliklerinin olduğunu reddeder²⁰⁵.

²⁰⁴ Buradaki ifadeyi bu kadar zorlamanın gerekçesi zamansal olan bazı yapılar keyfi olmayabilir, hala belirli bir zorunlu işleve bağlı olabilirler örneğin “Güneş sabah göktedir” gibi. Ancak ifadenin tanımsal olarak “Güneş gökte ise sabahdır” formuna rağmen, “sabah” zamansal bir ifade olarak artık zorunlu işlevden bağımsız bir etkinlik sabitleyici olarak çalışır, denebilir ki tanımsal olarak başka türlü de mümkün değil iken zamansal anlamı ile güneşin sabah gökte olmaması sadece bir durumdur. Bu noktada “sabah” artık “Güneş”ten bağımsız olarak da anlaşılan, soyutlanmış bir yapıdır. Başka bir örnek öğlen saat 12’dir. Bunu belirlemek için Güneş’in tepede olmasından yararlanılmış bile olsa, öğlen saat 12 artık Güneş’ten oldukça bağımsızlaşmış, yalnızca zaman ölçücü düzeneklerimiz bozulursa Güneş’i referans olarak alabileceğimiz şekilde oldukça soyutlaşmış zamansal ifadelerdir.

²⁰⁵ Bu noktada tekrar hatırlatmak uygundur ki bu ve diğer indirgemelerde denk düştükleri alan ilişkili olup bazı noktalarda aynı şeyleri savunabilir olsalar da birbirlerinden farklı yaklaşımları ifade ederler. Örneğin bu durumda sosyoloji biliminin bu ifadelerin zorunlu doğruluğunu savunduğunu söylemek mümkün değildir. Böyle bir tespiti

3.1.1.4.4 Antropolojizm ile Zaman ve Kip-Zaman

Antropolojik zaman anlayışının temelleri Aristotelesçilikte bulunabilir. Aristoteles’e göre zamanın fiziki bir temeli, “devinim”, ve bu anlamda bir hakikati vardır, bu boyutuyla günümüzdeki zamana fizikalist yaklaşımla da uyumludur. Ancak Aristoteles’e göre zaman deneyiminin kendi hakikati insanın bu devinimi ölçümü, “sayması” ile ilgilidir. O halde zamanın varlığı insana mı bağlıdır? Aristoteles’in tavrı bu konuda ilginç ve yoruma açıktır: Aristoteles bir yandan bu soruya “Evet” cevabı vererek zamanın göreceli olduğunu iddia etmek istememektedir ancak diğer bir yandan da zamanı insanın “devinimi sayma” etkinliği olarak belirlemektedir. Bu noktada bir yorum zamanın fiziksel temelli ancak insana özgü ve fiziksel temelinden ötürü keyfi ya da göreceli olmayan bir yapı olduğunu ifade etmek olabilir. Ancak burada karşı çıkılan görecelilik türe dayanan bir görecelilikten çok, insanlar tarafından farklı farklı anlaşılabilir, deneyimlenebilecek ya da yorumlanabilecek bir görecelilik gibi görünmektedir. Diğer bir deyişle, insanlar, bir sebepten, zamanı belirli bir şekilde algırlar.

Bu yorum zamana Antropolojistik bir yaklaşımla birleştirilebilir. Zaman insana özgü bazı özelliklerden dolayı deneyimlenen bir şey olarak tasarlanabilir. Antropoloji diğer anılan biyoloji, psikoloji ve sosyoloji alanlarının verilerini de sıklıkla kullanır: İnsan biyolojik türü, kendi zihinsel ve davranışsal özelliklerine uygun olarak ve toplumsal bir varlık olarak zamanı belirli bir şekil ya da şekillerde algılar ya da kurar. Bu algılar ya da kurgular insana has bazı yapıların ortaya çıkarılması için incelenebilir.

O halde, Antropolojizm nasıl bir yaklaşım getirebilir? Zaman ve kip-zamanlar sosyolojiye benzer bir şekilde ancak merkezine toplumu değil insana özgü etkinlikleri alarak, insanın belirli, kendine has özellikleri sebebiyle oluşmuş yapılar olarak ele alabilir. Kant’ın zaman anlayışı, antropolojinin ilk adımlarından biri olarak, antropolojizm tavrı ile bu şekilde yorumlanabilir: Zaman, insan zihninde deneyimi mümkün kılan a priori bir yapı olarak düşünülebilir.

Örneğin Durkheim, Kant’ı takip ederek zamanında içinde bulunduğu “saf kavrama yetisi kategorileri” için şöyle demektedir:

“Onlar düşüncemizi sınırlayan katı çerçeveler gibidirler. Düşünce, zamanda ve mekanda olmayan, sayılamayan vb. nesneleri düşünemiyor görüldüğünden dolayı, kendini yok etmeden onlardan kurtulamıyor görünmektedir²⁰⁶”.

Ontolojik düzlemde Kant ile daha çok epistemolojik düzleme kayan zaman sorusu antropoloji üzerinden en azından teorik olarak genel bir epistemolojik yaklaşımdan çok insana

yapabilmek için tezde sosyolojizm olarak adlandırılan tavır zorunludur. Hatta denebilir ki alan uzmanları bu - izimleri şiddetle reddedebilirler.

²⁰⁶ Durkheim, 1995: 9.

özgü, özel bir davranış, durum ya da etkinlik olarak ifade edilmeye başlanmaktadır. Denilebilir ki, önceden beri bilimin imkanı ya da bilgi dendiğinde de insan ima edilmektedir. Ancak o noktada yine de ana soru bilimin ya da bilginin üzerinden yapılan incelemeler ile, bu kavramlar daha ağırlıklı olarak soyutlanarak yapılan yorumlardır. Antropolojik tavır konuyu bilgiyi zorunlu olarak özel bir yere koyarak değil, temel olarak aldığı anda bile insana özgü etkinliklerden biri olarak nasıl yapıldığı sorusuyla, diğer başka insan etkinlikleri yanında ele alarak inceler. Antropolojizm tavrı da bunu bir boyut olarak değil, temel gerçek olarak ele alarak diğer alanlara ve indirgemeci tavırlara rakip olarak kendini ortaya koyar. Bu bakış açısından insanın fiziksel, biyolojik, zihinsel ve ya toplumsal boyutları temel oldukları kabul edilse bile bir çok boyutundan birkaçıdır. Burada temel olarak alınması gereken bunların insan etkinlikleri olarak ele alınmasıdır.

Bu indirgeme tüm anlamlı deneyim insan-merkezli bir şekilde anlaşılabilir şeklinde ifade edildiğinde epistemik bir indirgemedir ancak bir yandan deneyimin insan-merkezli kurulduğu iddia edilerek ontolojik bir indirgeme olarak tasarlanabilir.

3.2.3 Zamanın B Teorisi

Gale'e göre "felsefeye yaklaşımları matematiksel mantık ve kuramsal²⁰⁷ fizik yönünden olan, çoğu mantıkçı atomist, mantıkçı pozitivist ve rasyonel yeniden yapılandırmacıları içeren, analistler arasında popüler olan" "B-Teori Cevabı" genel olarak dört temel ilkeye dayanır. Bunlardan birincisi "A-belirlenimleri"nin "olaylar arasındaki B-ilişkileri" olarak "analiz edilebilmeleri" üzerinden A-dizisinin B-dizisine indirgenebilirliği, ikincisi "zamansal oluşun" "psikolojik" olarak alınması ya da indirgenmesi, üçüncüsü B-dizisinin "nesnelliği" ve bunun üzerinden "her olayın eşit olarak gerçek olması" ve sonuncu olarak değişim fenomeninin "tamamen bir şeyin farklı niteliksel halleri arasındaki B-ilişkileri" ile "analiz edilebilir" olduğudur²⁰⁸. Kısaca bu ilkeler A-dizisinin zamansal olarak B-dizisine indirgenebilirliği, "A-belirlenimleri"ne bağlı olarak "Zamansal oluş" deneyiminin psikolojik bir deneyime indirgenebilirliği, B-dizisinin nesnelliği ve değişim deneyiminin en azından temel olarak B-ilişkilerine indirgenebilirliği olarak ifade edilebilir. Burada, önceden ifade edildiği gibi gerçekleştirilmeye çalışılan amaç nesnel ve bilime uygun B-dizileri üzerinden zaman karmaşasını çözümlmek, böylece hem zaman fenomenini mistik yaklaşımdan koparmak hem de yeni-Hegeliğin zamanın olmadığı iddiasına karşı zamanın ya da zamansallığın dayandığı temel bir yapının gerçekliğini savunmaktır.

²⁰⁷ İng. *theoretical* Aslında "theoric", "theoretic" ve "theoretical" ifadeleri birbirinden farklı olarak anlaşılabilir ancak tezde bu tartışılmayacaktır. Okuma kolaylığı için "kuramsal" olarak çevirilmiştir.

²⁰⁸ Gale, 1968: 70

Gale'e göre ikinci ilke üzerinden "dilsel" ve "psikolojik" olmak üzere iki indirgeme geliştirilir ve "iki indirgeme de A-dizisinin B-dizisine indirgenebileceğini" ve "A-dizisinin özneliliğini" ortaya koymaya çalışır, burada özne birinde "dil-kullanıcısı" iken diğerinde "algılayıcı"dır: onlara göre "[e]ğer dünyada hiçbir dil-kullanıcısı ya da algılayıcı olmasaydı hala bir B-dizisi olurdu, ancak bir A-dizisi olmazdı"²⁰⁹. Özel olarak "linguistik indirgeme" "A-ifadeleri" "belirteç-dönüşlü"²¹⁰ olarak alınmaktadır. Bu görüşe göre aslında her A-ifadesi bahsedilen olayı cümlelerin belirtildiği zamana göre öncelik ve sonralık ilişkisi içerisinde geçmiş, şimdi ya da gelecek olarak ifade eder ve A-ifadelerinin yani dildeki zamansal kiplerin kullanımının amacı da bundan ibarettir: Cümle belirteci cümlelerin söze gelişini ya da ifade edilmesini belirtirken cümleye kıyasla daha önce gerçekleşen olaylar geçmiş, sonra geçen ya da geçmesi beklenen olaylar ise gelecek olarak nitelendirilirken, ifade edilmenin kendisi ise şimdi olarak belirlenir²¹¹. Örnek vermek gerekirse, "Ben Ankara'ya gideceğim" ifadesindeki gelecek ifade eden zamansal kip aslında "Bu cümleyi ifade ediştikten sonra Ankara'ya gitmem gerçekleşmektedir" gibi bir kipsiz ifadeye indirgenebilir. Pratik ve psikolojik bir açıdan "Ankara'ya gideceğim" ifadesi kullanışlı olabilir ise de, bu görüşe göre kipsiz formu olan "Bu cümleyi ifade ediştikten sonra Ankara'ya gitmem gerçekleşmektedir" ifadesine çeviride "anlam kaybı" olmamakta olup, bu durum pratik ve psikolojik bir kullanım dışında kip-zamanların gerçekliğinin olmadığı anlamına gelmektedir²¹². Başka bir kipsiz ifade yolu ise tarih kullanmadır²¹³: "Tezin yazarı 11 Haziran 1987'de doğmuştur" ifadesi geçmiş zaman kipi kullanmadan öncelik-sonralık alakaları ile doğum olayının zamansal konumunu ifade edebilmekte görünmektedir. Her durumda, eğer A-ifadeleri "anlam kaybı olmadan" "kipsizleştirilebiliyorsa" o halde "A- belirlenimleri olaylara esas teşkil etmemektedir"²¹⁴ ya da diğer bir deyişle, dilde kipsizlik mümkün ise, kipleri korumanın ve bunlara bağlı olarak bazı kip-zamanları varsaymanın temelde ya da en azından bilgi üretimsel anlamda bir değeri yoktur.

B-teorisinin temel iddiası üçüncü ilke olan B-dizisinin nesnelliği olsa da, temel tartışma A-teorisi ile B-teorisi arasında olduğu ve bunun üzerinden zorunlu olmasa da genellikle zamanın akışı ve oluşu ile değişim tartışmalarına geçilmesi sebebiyle aslında birinci ilke olan A-dizisinin B-dizisine indirgenebilirliği iddiasıdır. Bu tezin konusu olan kip-zamanların

²⁰⁹ Age.: 71

²¹⁰ İng. *token-reflexive* Token ifadesi için seçenekler arasından en iyisi belirteç olarak görünse de, Türkçe'de sıklıkla belirteç, zarf ile eş anlamlı olarak kullanılıyor. Buradaki kullanımda ise ifade zarf ile eş anlamlı olmayıp, bir ifadenin özel olarak belirtildiği her seferi anlatmak amacıyla olduğundan dolayı "belirteç" ifadesi uygun bulunmuştur.

²¹¹ Age.: 72

²¹² Age.

²¹³ Age.:73

²¹⁴ Age.

gerçekliği meselesinin ana tartışmalarındandır: A-dizisinin B-dizisine indirgenebilirliği demek A-ilişkileri olan kip-zamanların yani geçmiş, şimdi ve geleceğin kendi başlarına bir gerçekliği olmadığı demektir. Kip-zamanların varlığı ise zaman akışı gibi zamana özgü olduğu düşünülen özelliklere bir dayanak olarak sunulurken, kendi başına akışı sağlayamayan öncelik-sonralık, “B”, ilişkileri genel olarak zaman akışı deneyiminin, psikolojik ya da sosyolojik bir fenomen olma dışında gerçekliğini yadsımış olur.

Gale’in listesi üzerinden erken dönem B-teorisyenleri şu şekilde sunulmuştur:

“B-Teorisinin modern versiyonunun babası Bertrand Russell’dır ve takipçileri şunlardır: R. B. Braithwaite, C. J. Ducasse, A. Grünbaum, A. J. Ayer, W. V. Quine, N. Goodman, D.C. Williams, J.J.C. Smart ve R. D. Bradley”²¹⁵.

Kipçiler²¹⁶ ile kipsizlikçiler²¹⁷ tartışması özellikle erken dönem modern B-teorisi için önemlidir. Kipsizlikçiler kipli dilin kipsiz olarak yeniden ifade edilip “indirgenebileceğini” savunurlarken, kipçiler ise bunun mümkün olmadığını söylerler²¹⁸. Kipçilere göre dildeki kip yapıları vazgeçilemez, yani anlam kaybı olmadan yerine başka bir şey konulamazdır. Bu tartışma teorik olarak aslında farklı olsa da zamanın A-Teorisi ve B-Teorisinin karşı karşıya gelişi ile yakından ilgilidir, öyle ki “B-teorisi genellikle zamanın *kipsiz* bir teorisi olarak alınmakta, A-teorisi ise genellikle zamanın *kipli* bir teorisi olarak alınmaktadır”²¹⁹. Bir yandan B-teorisi tüm kiplerin aynı ya da eşit derecede gerçekliğini kabul eder bir şekilde de yorumlanabilir ya da A-teorisi bazı ya da bütün kiplere karşı çıkar bir şekilde, Rea’nın dediği gibi örneğin “Şimdilik” de “kipi ciddiye alan” bir tavır göstermeksiniz sadece “şimdi” kip-zamanı vardır yerine kip-zamanlar yoktur çünkü sadece “şimdi” bütün zamansallığı içerir bir şekilde vardır, şeklinde de yorumlamak mümkün olabilir²²⁰.

Tezin B-teorisyenlerini kendi sunduğu çerçevede detaylı bir şekilde incelemesi uygun görünüyor. Bu noktada hem A- hem B-teorisyenleri konusunda genel olarak Gale’in sınıflandırılmışı kabul edilmiş olup, tez C. J Ducasse ve A.J. Ayer’in zaman düşüncelerini tezin kapsamı açısından yeterince ayırt edici bulmadığından, A. Grünbaum’un zaman düşüncelerini ise uzlaşmacılık ve özellikle J.J.C Smart ile paylaştığı insan-merkezcilik eleştirisi gibi tezdeki belirli fikirler ile oldukça örtüşüp ayırt edici bir şekilde tezin kapsamı dahilinde ifade etmenin ancak detaylı başka bir araştırmanın konusu olabileceğinden dolayı ele almamıştır.

²¹⁵ Age.: 70

²¹⁶ İng. *tensors*

²¹⁷ İng. *detensors*

²¹⁸ Rea: 252

²¹⁹ Age.: 252

²²⁰ Age.: 252-253

3.2.3.1 Bertrand Russell

Russell’a göre kip-zamanlar psikoloji sayesinde bilincin etkinliği üzerinden anlaşılabilir. “Geçmiş” “geçmiş deneyimlerimizi deneyimin nesnesi” olarak alırken “şimdi” “duyumlarımızın nesnesini” ele almaktadır, böylece “zamansal oluş” bilincin -Augustinus’un tespitine benzer bir şekilde- “beklenti, algı ve hafıza” ile ilgili etkinlikleri şeklinde “bir dizi mental olay” olarak incelenebilir²²¹. Diğer bir deyişle, öncelik-sonralık ilişkileri içerisinde dizilen mental olaylar, zihinde beklentinin, algının ya da hafızanın etkinliği olup olmamalarına göre psikolojik olarak A-belirlenimleri olmakta, ancak bunun dışında kip-zamanlar olarak kendi başlarına bir gerçeklikleri bulunmamaktadır.

“Zamanda değişim” Russell tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

“Değişim, doğruluk ve yanlışlık ile ilgili olarak, bir varlığa ilişkin bir önerme ile bir T zamanı ve aynı varlığa ilişkin bir önerme ile başka bir T’ zamanı, bu iki önermenin sadece T’nin birinde vuku bulurken T’<nin> ise diğerinde vuku bulduğu olgusunda farklılaşmaları kaydıyla, arasındaki farklılıktır”²²².

Bu açıklamada ilk dikkat edilecek şeylerden biri mantıkçı tavra uygun olarak konunun “bir varlığa ilişkin” olmasına rağmen “önergeler”e indirgenip, ortaya çıkabilecek ontolojik sorunların epistemolojik sorunlara indirgenerek atlanmasıdır. Yani sorun artık bir varlığın zamansallığı ile ilgili değil, zamansallığı ile ilgili önermelerinde aranmaktadır. Bu argümanda, aynı varlık ile ilgili önermelerin doğruluk değerinin bir “an”a göre bir diğer anda farklı olmasına “değişim” denmiştir. Örnek olarak, “Tezin yazarı Ankara’dadır” ifadesi ile “Tezin yazarı Antalya’dadır” ifadesi karşılaştırıldığında eğer tezin yazarı aynı kişiden bahsediyor ise, ilki T zamanında yani 2010’da doğru iken, ikincisi T’ zamanında yani 2022’de doğru olup, bu önermelerin aldığı doğruluk ve yanlışlık değeri eğer değişim ile ilgili ise, yalnızca farklı zamanların, 2010 ya da 2022’nin ele alınmasına göre değişmektedir. Kısaca, önerme değişim ile ilgili ise olayın vuku bulduğu zamana göre doğruluk değeri almaktadır. Russell’ın bu hamlesi bir olayı kip-zamanlarla değerlendirmek ve ifade etmeye karşı zamansız olarak varlıkların öncelik-sonralık ilişkilerine göre dizilmiş anlardaki doğruluk değerlerine göre anlatmaya imkan oluşturmaya çabalar. Diğer bir deyişle, eğer T, 2010, T’ zamanı, 2022’den önce olduğu için biz T’de vuku bulan yani “T’de doğru olan” olayın “Tezin yazarı Ankara’dadır” olarak ifadesini geçmiş zamanda yani “Tezin yazarı Ankara’daydı” olarak ifade ederiz ancak bu zorunlu değildir. Bu iddiada zorunluluğun en azından mantıksal olarak ortadan kalkması, kip-zamanların kendi başına bir gerçekliğinin olmadığı iddiasını destekler. Bir yandan da zaman farklı olayların deneyimine, yani empirik bilgiye bağlanmıştır. Deneyimlerin

²²¹ Gale, 1968: 74

²²² Russell, 1903: 476.

öncelik ve sonralığa göre dizilmesi zaman olarak ele alındığında, zamanın kendisi de temelinde deneyime bağlı bir şey olarak belirlenir.

Muhtemelen bu temel argüman Gale'in Russell'ı B-Teorisi'nin “modern versiyonunun babası” olarak nitelendirmesine sebep olmuşsa da Russell'ın birçok düşünür gibi pek çok konuda olduğu gibi zaman konusunda da farklı dönemlerde farklı olarak nitelendirilebilecek fikirleri olmuştur.

3.2.3.2 R. B. Braithwaite

Braithwaite, genel olarak Russell'ın ilk bahsedilen zaman anlayışını takip eder. Braithwaite, Russell'ın zamanda değişim fikrini yorumlayarak değişimi “bir şey (alışlagelen anlamıyla bir töz) ve belirli bir özellik arasındaki zamanlardan birinde bir diğerinden farklı ilişki” durumu olarak ifade eder²²³. Ona göre, zaman anlayışımız kip-zamanlarla ilgili olmayan ve nesnel olan doğrudan deneyimimizin iki tespitine bağlıdır: Birincisi, doğrudan deneyimimizde ardışık görünen “iki ayrı şey”in, ikincisi ise ardışık olmayan, “eşzamanlı” olan “iki ayrı şey”in olduğu – yani “ardışıklık” ve “eşzamanlılık” deneyimlerinin- tespit edilmesidir²²⁴. Bu tartışmaya konu olan sempozyum'da C. D. Broad'a karşı temel eleştirisi, ikisi de bu tespitleri genel olarak kabul etse de, Broad'ın bu deneyimlerden kip-zamanların mantıksal olarak zorunlu bir şekilde çıktığı iddiasına karşı, Braithwaite'in fikrinde “ardışıklık” ve “eşzamanlılık” “içsel”²²⁵dir ve içsel olarak kip-zamanlar yapısına gereksinim duymaz²²⁶. Ancak, Russell'ı takip ederek, “şimdi”nin “geniş şimdi” olarak öznel olduğunu çünkü “birlikte deneyimlenmek” “öznel ilişkisi”nden kaynaklandığını söyler²²⁷.

Braithwaite'in analizinde “geçmiş”, “şimdi” ve “gelecek” ifadeleri üç anlamda kullanılmaktadır: Birincisi, belirli bir zamandan öncelik-sonralık ilişkisini belirtmeleri, ikincisi, iki olayın birbirleri ile olan öncelik-sonralık ve eşzamanlılık ilişkilerini belirtmeleri, üçüncüsü ise sıkıntıların kaynağı olan ikinci anlamın yanlış bir şekilde ilişkisel değil “mutlak” olarak alınarak kip-zamanlardan bahsetmedir²²⁸. Diğer bir deyişle buradaki fikir, ilişkisel olan “Caesar Rubicon'u bu tezin yazılmasından önce geçti” gibi bir ifade “Caesar Rubicon'u geçmişte geçti” veya “Caesar Rubicon'u geçti” gibi ifadelerin Caesar'ın Rubicon'u geçmesi olayına “geçmiş” mutlak özelliğini ekliyor şeklinde yorumlanmasından dolayı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Caesar'ın doğumuna göre konuştuğumuzda bu olayın gelecekliliği, Caesar Rubicon'u geçerken

²²³ Gale, 1968: 75

²²⁴ R. B. Braithwaite, 1928: 163

²²⁵ İng. *intrinsic*

²²⁶ Age.: 164

²²⁷ Age.: 165

²²⁸ Age.: 166

havada bir kuşun süzülmesi olayının şimdiliği gibi mutlak özelliklerden bahsedildiğinde, Braithwaite'in belirttiği üzere²²⁹, McTaggart'taki geçmiş, şimdi ve gelecek A-özelliklerinin çelişkili bir şekilde aynı olayın özellikleri olmasıyla karşı karşıya kalıyoruz. Burada çelişmeleri hepsinin mutlak olarak ele alınmalarındandır. Oysa bu olayları ifade ederken dahi "Caesar'ın doğumuna göre" ya da "Caesar Rubicon'u geçerken" ya da "bu tezin yazılması" gibi olay referans noktalarından bahsetmek zorunda görünüyoruz.

Kısaca Braithwaite'in vurgusu öncelikle zamanın deneyimden "çıkarıldığı"²³⁰ ve çıktığı temel deneyimin "ardışıklık" ve "eşzamanlılık" olduğudur. Bu görüş kip-zamanlar konusunda gerçekçi bir tavrı reddeder. Ancak zaman konusunda hala gerçekçidir²³¹, zaman bir olayın bir diğerinden önce ya da sonra gelmesi ve başka olaylar deneyimlenirken deneyimlenmesi doğal deneyimlerinin tespitidir. Ancak zaman konusunda gerçekçi olmak gereklidir? Sadece "ardışıklık" ve "eşzamanlılık" (ya da daha doğrusu böyle bir durumda "eşdeneyimleme") deneyimlerinden bahsedemez miyiz ya da "zaman" kavramını pek çoklarının yapacağı gibi psikolojik, öznel ya da pratik bir yapı olarak belirleyemez miyiz? Braithwaite için zamanın gerçekliği önemli görünüyor:

"Biz, pek tabii, zamanın gerçekliğini reddeden herhangi bir teoriyi kabul etmeyi reddetmeliyiz fakat bir teoriyi onsuz zamanın gerçekdışı olacağı gerekçesiyle kabul etmeye mecbur olmaya <da> gereksinimimiz yoktur. Felsefeciler zamanı ciddiye almalıdır, ancak çok da ciddiye değil"²³².

Felsefecilerin neden zamanı ciddiye almaları gerektiği ve neden kip-zamanlarda aynı tavrın izlenmediği üzerine düşünülmelidir. Empirist felsefenin iddia edilen zaman deneyimini tümüyle reddetmek konusunda tereddüt etmesi, McTaggart gibi Yeni-Hegelci felsefeler ve şüphecilik gibi diğer felsefi fikirlerde deneyimlenen pek çok şeyin "gerçekdışı" olarak belirlenmesi, bu felsefelerin bazılarında gerçeğin "aşkın" olarak konumlandırılabilmesi, indirgenmiş versiyonun – bu durumda "ardışıklık" ve "eşzamanlılık- deneyimle uyuşmadığının tespiti ya da hissi, bazı muhtemel sebepler olarak düşünülebilir.

Bahsi geçen pek çok filozof gibi Braithwaite de detaylı bir şekilde bilimsel etkinliğin doğası ve özellikle tümevarım üzerine fikir geliştirmiştir. Braithwaite'e göre tümevarım açıklamalarının hepsi genel olarak iki kritere dayanır: Birinci olarak, "tümevarımsal bir hipotez" birçok düşünceye göre farklı uygun görülen sayıda bir deneyim ile desteklenmeli ve hiç çürütülmemiş olmalıdır, ikinci olarak ise, hipotezin çürütülmemiş bir biçimde ayakta kalırken "alternatif hipotezlerin" çürütülüyor olmasıdır²³³. Braithwaite'in tümevarım anlayışı

²²⁹ Age.

²³⁰ Age.: 172

²³¹ Age.: 173

²³² Age.: 174

²³³ R. B. Braithwaite, 1968: 260

genel olarak C. S. Peirce’i izler, ancak ondan farklı olarak tümevarımda taşınan bir hakikat yerine tekrar tekrar deneyim tarafından desteklenmesi ancak “çürütülmemesi” üzerinedir²³⁴. Ancak son tahlilde, bilim insanlarının tümevarım kullanımının sebebi test süreci ile birlikte “doğru ile örtüşen” hipotezler ortaya koymadaki başarısıdır, “İyi tümevarımsal prensipler bizim onlardan istediğimizi yapanlardır; onlar bizim tahmin etmemizi ve böylece kısmen geleceği kontrol etmemizi sağlarlar”²³⁵.

Ancak burada birkaç noktaya ve zaman konusu ile ilgisine dikkat çekmek gerekir. Öncelikle, bahsedildiği üzere, kip-zamanlar problemi geçmişteki deneyimlerin güvenilirliğini ve gelecek tahminlerin isabetliliğini genel olarak tartışmaya açar. Braithwaite’in çözümündeki ilk kriter tümevarımsal bir hipotezin geçmiş başarısını denetler. Ancak Braithwaite’in zaman anlayışı ile birlikte düşünüldüğünde x sayıda başarının belirli bir t zamanından önce ve belirli bir dizi içerisinde birbirlerinden önce ve sonra gelmelerinin niteliksel ne gibi bir önemi olabilir? Diğer bir deyişle, niceliksel bir başarı tekrarlanması, niteliksel anlamda özellikle geçmişe niteliksel özel bir anlam atfetmeden mümkün olmayabilir. Olaylar dizisinin uzunluğu arkada bunu sabit kılan bir yapı varsayılmadan bir başarı kriteri olamaz. Ancak geçmiş kip-zamanının da bunu sağlayabilme imkanı tartışmalıdır. Ayrıca yine paralel olarak bir kip-zamansal bütünlük varsayılmadan bir hipotezin geçmiş deneyimlerce desteklenmesi gelecek tahmini için kullanılamaz, çünkü; bir olaylar dizisinde bu olaylar birbiri ile yalnızca öncelik, sonralık ve eşzamanlılıkla ilişkili olup onları bir süreç olarak birbirine ya da birbiri ile iç içe bağlayacak bir yapı bulunmaz. Diğer bir nokta, Braithwaite’in tümevarım ile ilgili argümanı bazılarına göre döngüsel görünmekte²³⁶²³⁷, yani argümanın kendisinin de tümevarımsal bir yol izlediği düşünülmektedir. Bir tümevarımsal hipotezin geçmiş deneyimler tarafından desteklenmesine, çürütülmemesine ve alternatiflerinin çürütülmesine göre ölçtüğümüzde, aslında yaptığımız her desteklenme, çürütülme/test edilme ve alternatiflerinin çürütülmesi olayını tümevarımsal akıl yürütmemizi oluşturacak listeye eklemektir. Tek tek kuğuların deneyimlenmesinden sonra bir noktada “Tüm kuğular beyazdır” tümevarımsal akıl yürütmesi gibi, tek tek hipotezimiz ile ilgili bahsi geçen durumların gerçekleşmesinden sonra bir noktada “Tüm falanca deneyimler hipotezimizi destekler/başarılı olduğunu gösterir” de tümevarımsal bir akıl yürütme olur. Bu durumun zaman ve kip-zamanlar konusu ile ilgisi, bilimin tümevarım ile ilgili sıkıntısını çözme konusunda B-teoretik zaman anlayışının uygunluğu ve yeterliliğidir. B-zamanı tümevarım

²³⁴ Age.: 266

²³⁵ R. B. Braithwaite, 1968: 264

²³⁶ Ör. Shimony, 1954, Braithwaite on Scientific Method: 653-658 ve Coburn, 1961, Braithwaite's Inductive Justification of Induction: 65-71

²³⁷ Braithwaite’in argümanının döngüsel olduğuna karşı itirazı tezin kapsamında tartışılmayacaktır.

sorunu çözmesene bile en azından halihazırdaki pratiği ifade edebilecek dili oluştururken, kip-zamanlar tümevarım sorununu özellikle geçmiş ve gelecek ile ilgili tespitlerin geçerliliğini sorgulatarak ön plana çıkarır. Bu noktada, tezin vurgusu, B-zamanının, tartışılacak olan Rölativite ile uygunluğu tartışmasından önce, özellikle tümevarım konusunda daha “uysal” görünürken, A-zamanının açıklama ve gerekçelendirmeye zorlayıcılığıdır. Son olarak, önceki noktaya bağlı olarak, aslında bilimin başarısının bu tümevarımsal hipotezlerin etkililiğine bağlı oluşudur ancak bu etkililiğin ne olduğu muğlak gibidir. Braithwaite’de, bahsedilen ifadeler üzerinden bakarsak, bu “geleceği kontrol etme”dir, bu da anlaşılan o ki, “doğru” ya da “isabetli” tahminler yapmak ile mümkün olmaktadır. Ancak her yeterince desteklenen tümevarımsal hipotez gelecek ile ilgili bu tür tahminler yapmayı mümkün kılmakta mıdır? Her yeterince desteklenen tümevarımsal akıl yürütme bilimsel hipotez olarak kabul edilebilir mi? Burada “doğruluk” ya da “isabetlilik” derken ne kastedilmekte ve bilimsel hipotezler kendi aralarında ve başka alternatif açıklama türleri ile başarıları kıyaslanarak ölçülebilmekte midirler? Bu soruların hepsi zaman ve ya kip-zamanlar ile doğrudan ilgili değildir. Ancak zaman ve kip-zamanlar meselesi bu soruları atlatmayı zorlaştırır görünmektedir: Bir tahminin “doğru” ya da “isabetli” olması, “Tahmini tutturmak”, hem gelecek kip-zamanının bir hakikati ya da bazı olasılıkları taşıması ile hem de geçmiş kip-zamanının geçmiş tahminler ve geleceğe bağlantısı üzerinden mümkün görülebilir; ayrıca bir sürekliliğin ya da teleolojik bir yaklaşımın hesabını verebilir görünmektedir. B-dizisi ise tahmin konusunda nötr gibidir, kısaca olayların amaçsızca sıralanışından ibaret olarak görülebilir.

3.2.3.3 Nelson Goodman

Goodman’ın zaman konusundaki doğrudan yaklaşımı dilseldir. Ona göre zaman ile ilgili “‘şimdi”, “dün”, “gelecek hafta”, “geçmiş”, “sonra” ya da bir fiilin kip hali’ dilsel ifadeleri kullanan standart ifadeler açık değil “kapalı ifadeler” olup, doğru ya da yanlış doğruluk değerinden birini alabilir olmakta, ancak ifade edilişi ile tekrarlanışları birbirinden farklı değerler alabilmektedir²³⁸. Ancak ona göre sıklıkla karıştırılan şey farklı ifade edilişlerin aslında aynı ifade olmamasıdır: Zaman ile ilgili bu ifadeler “kelime” olarak genel olsalar da, kullanışları bakımından, yani bir “dile getirme” ya da “ibare” olarak belirlidirler²³⁹. “Şimdi okula gideceğim” ifadesi dilsel anlamda başka bir zamanki “Şimdi okula gideceğim” ifadesi ile aynı cümledir, ancak aynı “dile getirme” değildir; eldeki bilgilerimize göre bu tekrar ikinci bir dile getirmeyi ifade eder. Goodman’ın örneğiyle, bazı kişiler için “Paris” ifadesi “Fransa’daki bir

²³⁸ Goodman, 1964: 356

²³⁹ Age.: 356-357

şehir” başkaları için ise “Maine’deki bir kasaba” olarak deneyimlenecek olup, burada “içerik” yani “çevreleyen kelimeler ve bazı eşlik eden durumlar” önemlidir²⁴⁰. Dildeki göstergeler incelendiğinde kişi (“ben”, “siz”, “onların”, “bizimkiler” gibi) ve yer (“burada”, “o yerde”, “sağında” gibi) göstergelerinde olduğu gibi, zaman (“şimdi”, “dün”, “yarın”, “yakında” gibi) göstergelerinde de farklı içeriklerde farklı anlamlara geldikleri gözlemlenebilir²⁴¹. Bu noktada çıkarılabilecek bir sonuç nasıl ki evrensel bir “ben” ya da “burası” kastedilmiyorsa, evrensel bir “şimdi” ya da “dün” de pek anlamlı görünmemektedir. Zaman kipleri dahil zaman göstergeleri ifadeleri dile getiriş ya da ibare koyuşa göre, bir olaylar dizisinde farklı konum ve süreçleri ifade edebilirler. Diğer bir deyişle, olayların ifade edilişi olayına göreli bir şekilde anlamları değişir. Örneğin “Şu anda araba sürüyorum” ifadesi belirli bir “araba sürme” olayı ile belirli bir “araba sürüş olayının ifade ediliş olayı” ile beraber yürütüldüğü anlamına gelir. “Dün okula gittim” ifadesi ise belirli bir “okula gitme” olayının belirli bir “okula gitme olayının ifade ediliş olayı”ndan önce – spesifik olmak gerekirse ifade ediliş olayının yer aldığı saat zamanına bağlı günden önceki günde – olduğunu söyler. Basit bir dille, bu görüşe göre, zamansal göstergeler sözün ağızdan çıkışı ya da kaleme alınması gibi ifade eylemleri ile bahsedilen olay arasındaki ilişkiyi belirtir, mutlak bir zamansal yapıyı değil. Goodman, zaman kiplerinin kip-zamanlar olarak özellikle sıkıntılı ya da kötü bir şekilde kullanıldığını belirtir:

“Bu olgu, bir kere geçmiş olanın bundan sonra hep geçmiş oluşu (ve bir kere gelecek olanın hep gelecekte olmuşluğu) bir sabitlik ilüzyonu yaratmakta ve “geçmiş”in (ya da “gelecek” hatta “şimdi”nin) [...] aynı şeyi isimlendirirmiş gibi ele alınmasına yol açmaktadır. Metafizikçiler bu kafa karışıklığını Geçmiş, Şimdi ve Gelecek üzerine epey cilalayıcı²⁴² yazı bölümleri <oluşturmak> için kullanmışlardır”²⁴³.

Bu aslında basitçe bir kavram realizmi eleştirisi gibi görünüyor. Bir göreliliği anlatan, farklı durumlarda farklı gösterim alakaları kuran zamansal ifadelerin kip-zamanlar konusunda gerçekçi bir tavır almaya götüremeyeceği vurgulanıyor. Bu argümanda “şimdi” gibi bu zamansal ifadelerin farklı ifadelerde farklı gösterim alakaları kurduğu yerinde bir tespittir. Ancak, varlıklar arasındaki bu zamansal ilişkinin kendinde belirli bir anlamı yok ise, pratik olarak nasıl yararlı olabilmektedir? Tezin kapsamı içerisinde değil ise de felsefe tarihinde sadece “nesne”lerin ve bu durumda – aslında bu duruma eleştirel bir bakış açısıyla ortaya konsa da- “olay”ların ontolojik olarak kabul edilip “ilişki”lerin ontolojik statülerinin yadsınması

²⁴⁰ Age.: 358

²⁴¹ Age.: 359-360

²⁴² İng. *purple passages* Bu deyim “cilalayıcı yazı bölümleri” olarak çevirdim. Bu deyim, basitçe, Türkçe’de olumsuz anlamıyla “cılananmış” ya da “cilalayıcı” diyebileceğimiz bir şekilde, bir eseri olduğundan farklı, daha canlı, etkileyici ya da önemli kılan kısımlar için kullanılır. Goodman burada metafizikçilerin zaman konusundaki bu karmaşayı fikirlerini değerli ve anlamlı göstermek adına kullandıklarını ve böylece fikirlerini süsleyerek öne çıkarttıklarını söylüyor.

²⁴³ Age.: 360

tartışması önemlidir. Burada da zaman ile ilgili yapılar ilişkisel olarak belirlendikten sonra, zamanın kendisi ile ilgili bir söz söyleme imkanı kalmamıştır.

Ancak bu eleştiriye karşı B-teoretik önce-sonra ilişkisi sunulabilir. Eğer zamansal ifadeler ilişkiseller ise ve bu ilişkisellik sadece ve sadece dile getiriş ya da ibare koyuş olayına göre belirlenen bir öncelik-sonralık ilişkisi ise, apayrı bir zamandan bahsetmek anlamlı değildir. Goodman'ın çözümü de budur: Zaman kipli yapılar “iki-unsurlu yüklemeler” olarak kipsiz “...’dan önce”, “...’da <aynı esnada>” ve “...dan sonra” ifadelerine dönüştürülebilirler²⁴⁴ ya da Gale'in Goodman'ın fikrini ifade edişi ile kipler gramatik olarak “olay ifadelerini argümanları olarak alan kipsiz iki-unsurlu yüklemeler”e indirgenebilirler²⁴⁵. “Ben okula gittim” ifadesindeki geçmiş zamanlı fiil aracılığıyla bahsedilen “geçmiş”, bahsedildiği üzere, “Ben okula gittim” ifadesini dile getirişimin “okula gitme” eylemimden sonra olduğunu söylemekten başka bir anlama gelmiyor şekilde ele alınır. Son tahlilde bu görüşe göre kendinde zamansal kiplerden yani tezin diliyle “kip-zamanlardan” bahsedilemez. Goodman’a göre zamansallıkla ilgili bir şeylerin eksik kaldığı hissini ifade çabalarının çoğu ise “muğlak şiir ya da zamansal göstergeler üzerine ümitsiz bir kafa karışıklığı” olarak kendini göstermektedir²⁴⁶.

Ancak Goodman bir yandan Hume'un eleştirisi altındaki tümevarımın bilim için önemini tartışırken zaman ile ilişkisine işaret etmesi de tezin okuması açısından oldukça önemlidir. Goodman tümevarım ile ilgisi içerisinde “Karşıolgusallar²⁴⁷ problemi”ni tartışır. “Karşıolgusallar problemi” temel olarak keyfi olarak istenilen şekilde kurgulanabilecek olan karşıolgusal ifadelerin hangi kriter ya da kriterlere göre doğru, uygun ya da anlamlı olabileceğini tartışır. Ampirik açıdan bakıldığında “Bu kıyafeti giymemiş olsaydım, çok üşümüştüm” gibi bir ifadede, apaçık bir şekilde “bu kıyafeti giydiğim” olgusuna rağmen “bu kıyafeti giymediğim” bir durumun nasıl ele alınabildiği, varolmayan bir durum üzerine nasıl konuşulabildiği ve dahası varolmayan bir durumun varsayılarak “o halde çok üşürdüm” gibi bir sonuca nasıl ulaşılabildiği problemlidir. Bu problem ilk başta göze batmıyor ise, buradaki şartlı önermenin keyfi bir şekilde kurulduğunda ortaya çıkabilecek bazı sonuçlar üzerine düşünülmelidir: “Bu kıyafeti giymemiş olsaydım, okyanuslar taşardı” gibi bir ifade neden absürt görünüyor da önceki örnek cümle mantıklı olarak tespit edilebilmektedir? Sonuçta kıyafet

²⁴⁴ Age.: 363

²⁴⁵ Gale, 1968: 71

²⁴⁶ Nelson Goodman, 1964: 367.

²⁴⁷ İng. *counterfactuals* Kabaca alternatif olgular üzerine ifadelerdir, ancak buradaki problemin temeli halihazırdaki olguların alternatiflerinin, yani belirli koşullarda doğru olabilecek durumların nasıl “olgu” olarak ele alınabilecekleri ile ilgilidir. Bir örnek; “Dünkü ameliyat yapılmasaydı, onun sağlık durumu şu an çok farklı olurdu”. Burada ameliyat yapılmış ve sağlık durumu bir şekilde belirlenmiştir ancak farklı bir durumda ne olabileceği irdelenmektedir. Bu tarz ifadeler bilim için bahsedilecekleri üzere önemli olmalarının dışında zaman ile ilgileri açısından özellikle önemlidir.

giyilmiş ve çok üşüme de okyanusların taşması da gerçekleşmemiştir: O halde neden sıklıkla gerçekleşmeyen çok üşüme konusunda rahatken, okyanusların taşmasına tepki gösterilmesi beklenir? Neden gerçekleşmeyen bir olaya göre bir sonuç ötekinden daha “olası” olarak görünür? Diğer bir deyişle, hangi kritere göre, bahsi geçen cümlelerden biri diğerinden farklıdır – ya da farklı mıdır?

İlk bakışta, bu meseledeki problem, kip-zamanların gerçekliği problemine oldukça benzer görünür: Geçmişten ya da gelecekte bahsederken ne üzerine konuştuğumuzun tartışmalı olması gibi Karşıolgusallar üzerine konuşurken de bu yaşanmamış olgular – ki vuku bulmayan olayların olgu olmasının imkanı sorgulanmalıdır- üzerine nasıl konuşabildiğimiz tartışmalıdır.

Ancak benzerlikten de öte, Karşıolgusallar tartışması kip-zamanlar meselesi ile doğrudan bağlantılıdır, çünkü Goodman’a göre tümevarım problemi temelinde zamanla ilgilidir. Bu noktada Goodman’ın tümevarım problemini ele alışından bahsetmek gerekir.

“Karşıolgusallar problemi”ni ele alırken, Goodman “karşıolgusallar” ifadesinin yanıltıcı olduğunu söyler çünkü “olgusal koşul” önermeleri için de aynı problem mevcuttur; Goodman’ın örneğiyle, “O yağ erimeğine göre, 150°F’ta ısıtılmamıştır”²⁴⁸ ifadesinde de problem tekrarlar. Problem alternatif olguları nasıl ve neye göre ele alabildiğimiz ile ilgilidir. Bilimin hipotez oluşturma ve hipotezi test etme sürecine bakılırsa, temel olarak bu tarz ifadeler üzerine kurulduğu görülebilir.

Bilimin tümevarımsal işleyişi de “Karşıolgusallar problemi” ile ilgili olarak sıkıntı ortaya çıkarmaktadır. Goodman, Hume’un ortaya koyduğu “eski tümevarım problemi”ni tartışırken Karşıolgusallar üzerinden “yeni tümevarım problemi”ni ortaya koyar. Hume’a göre, gelecekteki olanaklar ve olasılıklar üzerine düşünürken geçmiş deneyimlerimize dayanarak karar veririz. Geçmişteki gözlemlediklerimizin sıklıklarına uygun bir düzende gelecekte de bulunacaklarını ya da bulunabileceklerini varsayırız²⁴⁹. Oysa:

“Akıl, deneyim ve onların tüm geçmiş durumlardaki sürekli bağlaşıklığının gözlemi ile desteklense bile, bir nesnenin bir diğeri ile bağlantısını asla gösteremez. Zihin, bu yüzden, bir nesnenin fikri ya da izleniminden bir diğerinin fikri ya da izlenimine geçer; akıl tarafından değil bu nesnelerin fikirlerini birbiri ile ilişkilendiren ve onları imgelemde birleştiren belirli ilkeler tarafından belirlenir”²⁵⁰.

Bunun sebebi geçmişte varlıkların bu düzende olmasının deneyimlenmesinden gelecekte de öyle olacağının mantıksal olarak çıkarılamamasıdır. Bu ancak altta yatan bir nedenin tespiti ile mümkün olabilir ki, bu sıklıkla deneyimle sağlanmadığı gibi “nihai” anlamda

²⁴⁸ Goodman, 1983: 4

²⁴⁹ Hume, 2007: 91-92

²⁵⁰ Age.: 64

tüm sebep-sonuç yapısını ortaya koyacak böyle bir deneyim elde bulunmuyor gözükmektedir. Böylesi bir durumda ancak bu tekrarlayan bağlaşıkların, şablonların devam edeceği varsayılabilir, ancak mantıksal ya da deneyimsel açıdan bunu zorunlu kılan bir yapı tespit edilmemektedir:

“Bu yüzden aklımız sadece bizi sebepler ve sonuçların nihai bağlantısını keşfetmekte başarısızlığa uğratmakla kalmaz, ayrıca deneyim bize onların *sürekli bağlaşıklığı* konusunda haber verse dahi, o deneyimi neden gözlem alanımız içerisinde bulunan o belirli anların ötesine geçirmemiz gerektiği konusunda aklımız ile kendimizi tatmin etmemiz imkansızdır. Deneyimine sahip olmuş olduğumuz ile keşfimizin erişiminin ötesinde yatan nesneler arasında bir benzeşim olmak zorunda olduğunu varsayarsanız, ancak hiçbir zaman ispatlayamayız²⁵¹”.

Bu “eski tümevarım problemi”ni Goodman ise şu şekilde açıklar:

“Gelecek ya da bilinmeyen durumlar hakkındaki yargıların geçerliliği problemi ortaya çıkar çünkü, Hume’un belirttiği üzere, bu tarz yargılar ne deneyimin ne de onun mantıksal sonuçlarının bildirdiği yargılardır. Tahminler, elbette, henüz gözlenmemiş ile ilgilidir, onlar, *olmuş* olanın *olacak* olana hiçbir mantıksal zorlama dayatmamasından ötürü, gözlemlenmiş olandan mantıksal olarak çıkarılamazlar”²⁵².

Bu noktada sadece geçmiş deneyimlerin gelecek tahminler için nasıl kullanıldığını görmüyoruz, bugünün bir parçası olarak tahmin ile ilgili yargılarımızın nasıl oluştuğunu ve bilimin pratik bir hedefi olarak tutarlı tahmin etmenin gerçekleşme imkanlarını tespit ediyor oluyoruz. Goodman bu noktada Hume’un cevabının modern düşünürler tarafından ıskalandığını ve bu yüzden “çözülmemiş” bir “Hume Problemi” olarak probleminden hala bahsedildiğini belirtir; ona göre Hume “Bir tahmin yerinde bir diğerini” neden tercih ettiğimizi “bir alışkanlık” oluşturmuş “geçmiş bir düzenlilik” ile uygunluk ile açıklar²⁵³. Bu noktadan hareketle Goodman’a göre “tümevarım problemi” aslında tümevarımın geçerli bir akıl yürütme olduğunun “ispatı” değil, “geçerli ve geçersiz tahminler arasındaki farkın tanımlanması” üzerinedir²⁵⁴. Goodman bu noktada “Onay Teorisi”²⁵⁵ olarak ifade ettiği fikri benimser: Bu fikirde tümevarım “bir ifade”nin “standart kullanımlarının kabulü” ve standart olmayan kullanımlarının reddi üzerinden “tanım” ve “kullanımın” “iki-yönlü” olarak birbirlerini düzenlediği bir yapı olarak tasarlanmaktadır²⁵⁶.

Bu noktada Goodman “tümevarımın yeni bilmece”ni ortaya koyar: Goodman’ın örnekleri ile, bakır bir parçanın elektrik iletmesi, “Tüm bakırlar elektrik iletir” tümevarımsal ifadesini onaylar ancak odadaki birinin “3. Oğul” olması “Tüm adamlar 3. Oğuldur” gibi bir

²⁵¹ Age.: 64

²⁵² Goodman, 1983: 59

²⁵³ Age.: 60

²⁵⁴ Age.: 65

²⁵⁵ İng. *confirmation theory*

²⁵⁶ Age.: 66

tümevarımsal ifadeyi onaylamaz²⁵⁷ ancak bu iki ifadenin birbirinden farkı nedir? İki durumda da bir tespit ilgili bir tümevarımsal ifadeyi onaylamak için kullanılmaktadır ancak ikincisinin deneyimsel olarak absürd olduğu açıkken, bilim sıklıkla ilk ifade tarzındaki ifadeleri kullanır. Buradaki fark ilk ifadenin “kanun-benzeri”²⁵⁸ iken ikinci ifadenin “ilineksel” olmasıdır; ancak bu ayrımın nasıl yapıldığı tartışılmalıdır²⁵⁹.

Goodman bu ayrımın nasıl yapıldığını açıklayabilmek için bir düşünce deneyi tasarlar. Bu düşünce deneyinde “belirli bir t zamanı öncesinde” deneyimlenen tüm yakutların yeşildir, buna uygun olarak, t zamanındaki “Tüm yakutlar yeşildir” şeklindeki tümevarımsal bir ifade geçmiş deneyimlerimizce desteklenmektedir. Buna ek olarak yine belirli bir t zamanı öncesinde deneyimlenen şeylerin yeşil fakat diğer tüm şeylerin mavi olmasının “grue”²⁶⁰ olarak ifade edildiğini kabul edelim. Yine, buna uygun olarak, t zamanındaki “Tüm yakutlar gruedur” şeklinde tümevarımsal bir ifade geçmiş deneyimlerimizce desteklenmiş olur, çünkü t zamanından önce deneyimlenen yeşil yakutlar “grue” tanımına uygundurlar. Bu duruma göre, gelecek üzerine tüm yakutların yeşil olarak gözlemleneceği ile tüm yakutların grue olarak gözlemleneceği tahminlerinin ikisi de destekleniyor görünmektedir, ancak bu birinde yakutların yeşil olacağını öngörürken, diğerinde mavi olacağını öngörüyor olacaktır²⁶¹. Goodman’a göre burada halihazırda bulunan bir “kanun-benzeri” yapı da olmadığından dolayı, “Yine kabul edilemez herşeyin herşeyi onaylaması sonucu ile başbaşa kalındığını” söyler²⁶².

Goodman’ın çözümü Hume eleştirisi üzerinden gelişir. Ona göre Hume’un alışkanlıklarımız üzerine tespiti yerindedir ancak Goodman’a göre “Hume bazı düzenliliklerin bu şekilde alışkanlık oluştururken bazılarının oluşturmadığı; bazı düzenlilikler temelindeki tahminlerin geçerli iken diğer düzenlilikler temelindeki tahminlerin geçerli olmadığı olgusunu gözden kaçırmıştır”²⁶³. Goodman’ın çözümü ise geliştirdiği “Projeksiyon²⁶⁴ Teorisi”dir.

²⁵⁷ Age.: 73

²⁵⁸ İng. *lawlike*

²⁵⁹ Age.: 73

²⁶⁰ “Grue” burada “Yeşil”in İngilizcesi “Green” ve “Mavi”nin İngilizcesi “Blue” kelimelerinden türetilmiş bir ifade olarak görünüyor.

²⁶¹ Tezin bu paragrafının buraya kadarki tüm cümleler için Goodman, Fact, Fiction and Forecast s.74

²⁶² Age.:75

²⁶³ Age.:82

²⁶⁴ İng. *Projection* Farklı çağrışımları değerli bulduğumdan “Projeksiyon” olarak çevirmeyi uygun buldum. “Tahmin” kelimesinin bu konuda uygun değildir. Örneğin, özellikle Goodman ile ilgili tartışmanın yürütüldüğü yerlerde kullanılan “tahmin” İng. *prediction* anlamı ile ilgiliydi ve örneğin Age.: 90-91’de *Prediction* olan *Projection* ile olmayan arasında ayrım yapılmaktadır: Kısaca geleceğe yönelikse *prediction*, geçmişe yönelikse değildir. Ayrıca, *Projection* ise bir uzanım çağrıştırır ve “izdüşüm”, “tasarım” ve “yansıtma” gibi çağrışım anlamlarını da barındırır. Burada tezin temel tartışması ile de ilgili olarak, gelecekteki bir noktayı bağımsız bir tespit olarak tahmin ile, geçmişten geleceğe bir süreç, uzanım olarak tahmin iması da tespit etmek mümkün gibi görünüyor.

Buraya kadar olan tartışmada zamansallığın bir şekilde önemli olduğu daha dolaylı olarak gözlemlenebilir: Bilim tümevarımı kullanarak gelecek deneyimler ile ilgili tahminler yürütür, tümevarım ise geçmiş deneyimlerde gözlemlenen belirli tür deneyimler üzerinden temellendirilir, ancak bu deneyimler hangi türden deneyimlerdir? Goodman “Projeksiyon Teorisi”nde bu sorunu cevaplandırmaya çalışır, ayrıca sorunun zamansallıkla ve kip-zamanlarla doğrudan ilişkili olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Goodman’a göre geçmiş tahminlerimizin başarısı bu sorunu çözmez çünkü bu iddia da aynı sorundan muzdariptir: Bu iddia, belirli bir tarz geçmiş tahminlerimizin başarılı deneyimleri üzerinden “Tüm falanca tarzında tahminlerimiz başarılıdır” şeklinde bir tümevarımsal ifade kurulmasıyla temellenir²⁶⁵. Bu sebeple neyin “projekte edildiği” değil neyin “projekte edilebilir olduğu” belirlenmelidir²⁶⁶. Bunun için de Goodman “Aktüel Projeksiyonlar” kavramını geliştirir. “Aktüel Projeksiyonlar” bazı durumlarda “doğru” olduğu tespit edilmiş fakat tüm durumların daha tespit edilmemiş bulunduğu projeksiyonlardır²⁶⁷. Yanlış olduğu tespit edilmiş “İhlal edilmiş” projeksiyonlar ile tüm durumların tespit edilerek tespit edilmemiş durumların kalmadığı “tükenmiş” projeksiyonlar “projekte edilebilir” değildirler fakat bu yalnızca yanlışlığın tespiti ve tükenmenin yaşandığı zaman için geçerlidir; yanlışın daha tespit edilmediği ya da daha tükenilmediği bir zaman için “projekte edilebilirlik” hala söz konusudur²⁶⁸. “Grue” örneğindeki tarzda birbiriyle uyuşmayan iki tümevarımsal iddia arasında seçim ise tespit edilmemiş durumlar arasındaki bir uzlaşmazlık olarak Goodman’ın teorisinde yeniden tasarlanır ve “hipotezlerden ve onlar için delillerden” başlamak yerine “geçmiş aktüel projeksiyonların kaydı” üzerinden yapılmaya çalışılır: “Tüm falanca şeyler yeşildir” ile “Tüm falanca şeyler gruedur” hipotezlerinin ikisi de “desteklenmiş, ihlal edilmemiş ve tüketilmemiş” olmaları bakımından aynı olmalarına rağmen “ne zaman aktüel olarak projekte edildikleri” konusunda farklıdır²⁶⁹. Ona göre bazı önermeler diğerlerinden daha iyi “yerleşmiş”²⁷⁰ olup, daha az yerleşik önermelere göre tercih edilmelidirler²⁷¹. Bu yerleşiklik “projeksiyon sıklığı”na bağlı olup, doğruluk ile ilgili değildir: Projeksiyonların doğruluğunu bilemeyiz, ancak yeni hipotezleri ve önermeleri de üzerinden değerlendirebileceğimiz bazı önermelerin daha

²⁶⁵ Age.:85

²⁶⁶ Age.:86

²⁶⁷ Age.: 87

²⁶⁸ Age.: 93

²⁶⁹ Age.:94-95

²⁷⁰ İng. *entrenched Entrenchment* ifadesi yerine “sağlamlaştırılmış” ya da “emniyete alınmış” gibi ifadeler de kullanmak mümkün olabilir. Çoğu kişi için zamanla “sağlamlaştırılmış” ya da daha “sağlam” ifadeleri daha uygun olabilir. Tezin “Yerleştirilmiş” ve “yerleşik” olarak kullanım tercihinin sebebi çağrışımsal olarak deneyimimize ne kadar uygun ve gömülü olduğunu da ifade etmek içindir.

²⁷¹ Age.: 96

“yerleşik” olduğunu tespit edebiliriz²⁷². Hipotezleri karşılaştırırken de öncelinin ya da ardılının birinin daha “yerleşik” olurken diğerinin daha az yerleşik olmadığı durumda hipotezlerin eşit olarak yerleşik olmadıkları söylenmelidir; biri diğerinden çıkarılmıyorsa, ikisi de aktüel projeksiyonlarsa ve yalnızca birinin geçerli olabileceği önermeler barındırıyorsa “çatışık” hipotezler olurlar²⁷³. Bir hipotez tüm çatışık olduğu hipotezler elenirse “projekte edilebilir”, çatışık halde olduğu hipotezler bulunuyorsa “projekte edilmemiş”, kendisi elenmişse “projekte edilemez” olarak ifade edilir²⁷⁴.

Teze göre Goodman’ın “yerleşiklik” kavramı temel tanıma dayalı bir kavramsal tartışma bakımından muğlak görünüyor. Ancak deneyimsel açıdan bakıldığında denilebilir ki “yerleşiklik” diğer deneyimlerimiz ve kendi yerleşiklik dereceleri bulunan önermelerimiz ile desteklenme ilişkisi içerisinde belirleniyor. Goodman’ın amacı burada tümevarımsal akıl yürütmelerimizin geçerliliğini de deneyime bağlamaktır. Bu akıl yürütmelerimizin değerlendirilmesi ise değerlendirme zamanına bağlıdır. Goodman burada A teorisyenlerinin doğruluk değerlerinde gösterdikleri yaklaşıma benzer bir şekilde tümevarım konusunda zamana göre tümevarımsal yürütmelerimizin daha “projekte edilebilir” olup olmadığını değerlendirmekle kalmaz, aslında öncelik-sonralık ilişkisini aşan bir şekilde niteliksel olarak farklı sonuçlar oluşturabilecek bir değerlendirmeden bahsetmesi sebebiyle kip-zamanları destekler şekilde de bir adım daha ileri gidererek yorumlanabilir. “Yerleşiklik” kavramı da deneyimimizde farklı kip-zamanlara denk düşen varlıkların gerçekliğini göstermekte kullanılabilir. Kısaca burada kip-zamanları destekleyecek bazı yapılar bulunabilir. Ancak Goodman önceden belirtildiği üzere bu yapıları bu şekilde bağlamamakta ve kip-zamanların olmadığını savunuyor görünmektedir.

3.2.3.4 W. V. Quine

Quine öncelikle zamanın dilimizde diğer “konum, ağırlık ve renk” gibi ilişkilerden farklı bir gramatik vurguya sahip olduğunu ve bir yandan da fiillerin zaman kiplerini gösterecek şekilde çekimleri bulunduğunu, ancak bunun “kuramsal yalınlık” açısından sıkıntılı olduğunu belirtir²⁷⁵. Zaman çekimleri özellikle Quine’a göre zamanı düşünmezken bile zamanı dile getirmeye zorlayarak “gereksiz güçlükler” oluşturmaktadır²⁷⁶. Buradaki gereksiz güçlüklerin en temeli şudur: Quine’ın “ontolojik bağlılık” fikri üzerine kurduğu “ontolojik rölativite” fikrinde”

²⁷² Age.: 97-99

²⁷³ Age.: 99

²⁷⁴ Age.: 101

²⁷⁵ Quine, 1960: 154-155

²⁷⁶ Age.: 154-155

Quine'ın örneği ile “Pegasus yok” diyen kişinin bu cümlede “Pegasus” a değinmesine rağmen Pegasus varlığını ontolojik olarak var kabul etmemesi, kişinin “Pegasus” varlığını bir bağlı değişkenin değeri olarak kabul etmemesi yani “ontolojik bağlılık” kurmaması ile açıklanıyordu²⁷⁷. Quine burada zaman ile ilgili kavramların dilde “Pegasus var/yok” ifadesi kullanılırken Pegasus’a değinilmesi zorunluluğuna benzer bir şekilde, ancak belirtildiği üzere ondan daha vurgulu bir tarzda bahsedildiğini, bunun da ontolojik bağlılıklarımız – yani ne konuda gerçekçi bir tavır alacağımız- konusunda bir kafa karışıklığı oluşturduğunu belirtmek istemektedir.

Bu duruma Quine'ın önerdiği bir çözüm şimdiki zamanın “zamansız” bir şekilde “mekansal bilgi” gibi alınarak diğer kip-zamanlara gereksinimi ortadan kaldırmaya çalışmaktır. Bu durumda Quine'ın örneği ile “Ben onu tekrar yapmayacağım” ifadesi “Ben bunu şimdiden sonra yapmam” gibi bir B-dizisi ifadesine dönüştürülür, böylece ifadeler mantıksal analize daha uygun hale gelir²⁷⁸.

Quine'ın bu çözümü ile rölativite ve uzay-zaman fikrinin uyumu, Gale'e göre Quine tarafından ortaya konur: Quine'a göre varlık niceleyicisinin²⁷⁹ kipsiz bir şekilde kullanımı rölativitedeki Minkowskiyan geometride yine kipsiz bir şekilde kullanılan uzay-zaman ifadesi ile uyumludur²⁸⁰. Quine, uzay-zaman fikri ile “zamanın uzay ile uyumlaştırılması”nın zaman ile ilgili karmaşıklıkları çözmede etkili olduğunu belirtir; bahsettiği “Zenon Paradoksları” ve “Heraklitos Problemi” – yani “Genç Heraklitos” ile “Yaşlı Heraklitos”un kişi olarak özdeşliği ya da “aynı nehirde iki kere yıkanılıp yıkanılmaması” tartışmaları- gibi problemlerde artık kişiyi “teşkil etmek için değişmeyen bir çekirdeğe ihtiyaç yoktur”²⁸¹. Ona göre, varlıklar dört-boyutlu uzay zaman anlayışında “şeyler” olarak ele alınmaktan çok “olaylar” ya da “süreçler” olarak ele alındığında, önceden ayrı olarak şeylerin zamansal olarak değişirken nasıl olup da aynı kaldıkları problemi ortadan kalkar²⁸². Quine'ın bu tespitler sonucunda vardığı “ekonomik” çözüm gramatik zaman kipleri yerine “zamansal niteleyiciler” “şimdi”²⁸³, “akabinde”²⁸⁴, “t'den önce”, “t'de” ve “t'den sonra” ifadelerinin kullanılmasıdır²⁸⁵. Bu durumda, dildeki gramatik

²⁷⁷ Quine, 2004a

²⁷⁸ Paragrafta buraya kadarki kısım için Quine, 1960: 155

²⁷⁹ İng. *existentials quantifier* Literatürde varoluşsal ya da varlıksal niceleyici olarak da geçmekte ise de, varlık niceleyicisi ifadesi uygun görüldü.

²⁸⁰ Gale, 1968: 73

²⁸¹ Quine, 1960: 156

²⁸² Age.

²⁸³ İng. *now*

²⁸⁴ İng. *then* “sonra” da kullanılabilir ancak “sonra” çift taraflı bir şekilde “önce”yi de ima ediyor iken, “akabinde” mantıksal olarak çift taraflılık çıkarılabiliyorsa da tek taraflı bir şekilde “sonra” olmayı daha iyi ifade ediyor gibidir.

²⁸⁵ Age.:157

zaman kiplerinden kurtulma ile birlikte onların gösterim alakası kurduğu iddia edilerek ontolojik olarak bir bağıllık kurmamız konusunda dayatılan kip-zamanların gereği de ortadan kalkmış görünmektedir. Quine’ın bunu yapabilmesinin olanağı Lacey’nin belirttiği Quine’ın “mantıksal teorisinin sadece, fiziksel nesneler olan, cümlelere ve cümle sınıflarına bağıllık göstermesi”²⁸⁶dir, çünkü; bu şekilde gramatik kiplerin her dile getirilişi ya da ibaresi değil, bir varoluşsal niceleyicinin değeri olarak, yani ontolojik anlamda bağıllık ile, kullanılıp kullanılmaması önemli olur, Quine’ın da çözümü ve bağıllığı bu şekilde kullanılmamasıdır.

Bu argümandaki birkaç soruna değinmek gerekir. Öncelikle dildeki zamansal ifadelerin ya da var ise kip-zamanlar yapılarının bilimsel ve bilimsel olmayan kullanımlarındaki anlamlarının ya da gerçekliklerinin Quine’ın önerdiği ekonomik çözümdeki gibi B tarzı ilişkiler ile tamamen ya da kapsamlı bir şekilde karşılanıp karşılanamayacağı konusudur. Quine’ın incelediği bilimsel kullanım açısından bu noktada olumsuz olarak cevaplanan dildeki zamansal ifadelerin ya da kip-zamanların varlığının bilime bir katkı sunup sunmadığı sorusu tartışmalıdır. Bu tartışmanın bir noktası, argümandaki daha spesifik bir sorunla ilgilidir. Quine ile birlikte birçok B-teorisyeninin paylaştığı bu sorun rölativite ve Minkowskiyan geometrinin benimsenmesinin felsefi gerekçelerinin sağlanmayışı ya da zayıf bir şekilde sağlanmasıdır. Bunun basit bir sebebi, tez boyunca bahsi geçen empirist yaklaşımda bilimin zaten ana bilgi otoritesi olarak bilgi üreticisi ya da sağlayıcısı olarak belirlenmiş olmasıdır. Bu noktada, kendini bilimsel anlamda güçlü bir şekilde ortaya koymuş rölativite, Minkowskiyan geometrinin ya da dört-boyutluluğun felsefi olarak gerekçelendirilmesini istemek anlamsızdır, çünkü bilimsel etkinlik epistemolojik olarak tek otorite ya da bir hiyerarşide daha yüksek bir seviyede bulunur. Diğer bir deyişle, bilimin felsefeye hesap vermesi gerekmez, olsa olsa felsefe bilime hesap vermeli ya da uymalıdır. Quine’ın natüralizmi de bu temel üzerine kuruludur: “[natüralizm] gerçekliğin bilimin kendi içerisinde, bazı önsel felsefelerde değil, tanımlandığı ve tarif edildiğinin kabulüdür”²⁸⁷. Ancak bu iddiada bu noktadaki problem, iddia kabul edilse bile, bilimsel tespitlerin felsefi argüman ve öncüller olarak kullanıldıklarında yaşadıkları dönüşümü incelememesidir: Bilimsel bir teori olarak rölativite ve dört-boyutluluğun gerçekliği tanımlaması ve tarif etmesi ile felsefi bir fikir olarak rölativite ve dört-boyutluluğun ne söylediği aynı olmayabilir. Bilimdeki teknik, işlevsel kullanımı ile felsefedeki -bilim felsefesi durumunda da geçerli olmak üzere- ilişkili olunan deneyim ve kavramlar ile yöntemler farklı görünmektedir.

²⁸⁶ Lacey, 1971: 53

²⁸⁷ Quine, 1982: 21

Ancak buradaki B tarzı ilişkiler ile uyum nereden kaynaklanmaktadır? Yoksa konu daha çok A tarzı ilişkilerin bilimsel kabul ya da bulgularla uyumsuzluğu mudur? Lacey'e göre gramatik kip kullanımı bir "töz ontolojisi"ni ima eder ve "değişime tabi üç-boyutlu nesneler" ile doludur; ayrıca zaman felsefesindeki 3D-4D²⁸⁸ (üç boyutluluk-dört boyutluluk) tartışmasını izleyerek 3D anlayışta "zamanın mekandan farklı olması" ve "şimdi" kip-zamanına "özel ontolojik statü" sağlanmasından bahseder ki bu Quine'ın 4D evren ve 4D değişmeyen nesne anlayışından farklıdır²⁸⁹. Bu anlayışta nesneler değişmez çünkü öncelikle değişimi ölçebilecek mutlak bir dış referans varsayılmaz, ikinci olarak 4D nesne zamansallığa atfettiğimiz tüm olayları bünyesinde barındıran tek bir yapı olarak ortaya konur. Bu anlamda, bir andaki bir nesne deneyimi bu tek bir yapının sadece bir parçasıdır. Bu tek yapının her anda süren aynı yapının bütünlüğü mü yoksa birbirinden farklı parçaların toplamı ya da bütünlüğü mü olduğu tezin konusu ile ilgili ancak tezde detaylıca yer almayan başka bir tartışma konusudur²⁹⁰.

Buradaki sorunlar, Quine'ın felsefesinden hareketle kip-zamanlar ile ilgili yapılabilecek başka bir tartışma ile bir yere kadar ele alınabilir. Kip-zamanlar konusunda ontolojik bir bağlılık kurulması gerekip gerekmediği sorusu Quine'ın felsefesinde bahsedildiği üzere "Hayır" olarak cevaplanıyorsa da, bu cevap verildiği zamanın güncel bilimi üzerinden cevaplanmaktaydı. Quine'a göre bir ontolojik varlıklar listesi bir diğeri ile "açıkça birebir ilintili ve empirik olarak aynı düzeyde ise, birini diğeri yerine seçmemiz konusunda empirik bir temel bulunmamaktadır"²⁹¹. Ona göre hangi ontolojinin benimseneceği tartışmaya açıktır²⁹² ancak bazı amaçlarımıza ve kabullerimize uygun bazı kriterlerden bahsetmek gerekliliği de bulunuyor görünmektedir. Quine'a bu tartışma tekrar bizi bilimsel açıklama ve işlevine götürür:

Bir empirist olarak bilimin kavramsal çerçevesini son tahlilde geçmiş deneyimin ışığında gelecek deneyimi tahmin etmeye yarayan bir araç olarak düşünmeye devam ediyorum. Fiziksel nesneler elverişli araçlar olarak – deneyim üzerinden tanım ile değil fakat basit bir şekilde, epistemolojik olarak Homer'in tanrıları ile kıyaslanabilir, indirgenemez önermeler olarak- kavramsal bir şekilde duruma ithal edilirler. Arada şunu söylememe izin verin, benim açımdan, alaylı bir fizikçi olarak fiziksel nesnelerin varlığına inanıyorum ve Homer'in

²⁸⁸ "D" burada ve literatürde sıklıkla ing. dimension kelimesinin kısaltması olarak kullanılır.

²⁸⁹ Lacey, 1971: 53

²⁹⁰ İng. *Endurantism v. Perdurantism discussion* Bu tartışmayı basitçe örneklemek gerekir ise "Endurantism"de Heraklitos varlığı yaşamı boyunca sürüyor iken, "Perdurantism"de "Genç Heraklitos" ve "Yaşlı Heraklitos" farklı zamansal parçalar olarak düşünülür. "Endurantism"de nesneler sürerler, adeta bir varlığın macerasından bahsedilebilir, ancak "Perdurantism"de nesneler zaten bulunurlar ve uzay-zamana yayılmış haldedirler. Bu sebeple sıklıkla "Endurantism" 3D, "Perdurantism" ise 4D anlayışla eş anlamlı kullanılabilmektedir. Çevirmek gerekse idi, şimdilik, ilki için "Sürercilik", ikincisi için ise "Yayılmışçılık" derdim, ancak pratiğe uygun ya da kulağa hoş geldiğinden pek emin değilim.

²⁹¹ Quine, 2004b: 116

²⁹² Quine, 1948: 38

tanrılarına inanmıyorum ve tersi olsaydı bunu bir bilimsel hata sayardım. Fakat epistemolojik bir esas bakımından, fiziksel nesneler ve tanrılar sadece derece olarak farklıdır, tür olarak değil. İki türden varlık da kavrayışımıza kültürel önermeler olarak girerler. Fiziksel nesneler miti, deneyim akışında idare edilebilir bir yapı oluşturma konusunda bir araç olarak diğer mitlere göre daha etkili çıkması bakımından epistemolojik olarak çoğundan üstündür²⁹³.

Burada iki noktaya değinmelidir: Birinci nokta, Quine'ın fikri üzerinden yorumlanırsa, kip-zamanlar ile öncelik-sonralık temelli bir zaman açıklaması arasında epistemolojik esas bakımından türsel bir fark yoktur. Burada önemli olan asıl amaç olan gelecek deneyimleri tahmin konusundaki başarılarıdır. Quine, kip-zamanları bilimsel işlev açısından ilgili bulmuyordu. Ancak bu geleceğin bilimde ilgili olmayacağı anlamına gelmediği gibi, bu kapı açık kalmalıdır. Quine, denebilir ki, böyle bir yararlılığı tespit ettiği noktada yani kip-zamanların bilimsel anlamda yani geleceği tahmin etmede işlevli olduğu bir ontolojide kip-zamanlar konusunda ontolojik bir bağlılığı savunur olurdu. Ancak bilimin işlevi konusundaki sıkıntı, Braithwaite ve birçoğunda belirtildiği üzere, geçmiş deneyimlerden gelecek üzerine tahmin yürüten tümevarımsal temele dayalı bilimin başarı ölçütünün ve özel olarak Quine'da "deneyim akışında idare edilebilir bir yapı oluşturma konusunda bir araç olarak diğer mitlere göre daha etkili [çıkmanın]"²⁹⁴ yine tümevarımsal olmasıdır: Bu durumda, bilimin döngüsel bir şekilde kendi kendini tasdiklerken bağımsız bir gerekçesinin olmadığı söylenebilir. Bu, tezde geçtiği üzere Goodman'ın da tartıştığı yeni bir hipotezin nasıl bilimsel olarak kabul edilebileceği ve farklı zamanlardan bakıldığında başarısının değiştiği düşünüldüğünde nasıl bir diğer hipoteze göre tercih edilebileceği tartışmalarını ortaya çıkarır. Quine'ın ontolojik rölâtif yaklaşımı ikinci sorunu bir yere kadar bertaraf etse de, birinci sorun onun için de geçerlidir. Bu soruna karşı tümevarımsal bir yapının tümevarımsal başarı ölçütü döngüsel olmayıp aksine tutarlı görüldüğü iddia edilebilir. Deneyim temele alındığında, bilimsel bir hipotezin deneyimle oluşturulup, deneyimle ölçülüp, deneyimle doğrulanması ya da yanlışlanması doğal bir sonuç olarak görünmektedir. Ancak buradaki sıkıntı aslında bilimin kendini deneyime bağlı olarak onaylıyor olmasından daha fazlasıdır: Tümevarımsal yöntemin deneyimler ile örtüşmesi ya da örtüşmemesinin bir başarı sayılması ile bu örtüşme ya da örtüşmeme deneyimlerinin tümevarımsal olarak açıklama başarısının tespiti olması başka şeylerdir. Tüm açıklamaların tümevarımsal bir değerlendirmesinin tümevarıma dayanan bilimi kayırması göz ardı edildiğinde bile, ayrı ayrı deneyimlerin örtüşmesinin başarıllığı ile bu ayrı ayrı deneyimlerin tümevarımsal olarak ele alınıp bir başarı hipotezi olarak bağımsız bir gerekçe olmadan

²⁹³ Quine, 1951: 41

²⁹⁴ Age.

sunulması sorunlu görünmektedir. Bu sorun, en çok kendini aslında bu “başarı hipotezi”nin bilimsel olmamasında gösterir: Günümüz biliminde tüm açıklamaların başarısını bilimsel olarak ölçen bilimsel bir hipotez ve yine “başarılı” bir teoriden bahsetmek güçtür. Kısaca, bilim her etkinliğinde kendi kendini deneyime uygunluğunda kutluyor olsa bile, bu tarz deneyimlerin salt tekrarı bir bütün olarak bilimin ya da özel olarak bir hipotez ya da teorinin başarısını destekleyen deneyimler olarak -başka bir deneyim ya da gerekçelendirme sağlanmadan- gösterilemez. Quine’in naturalizmi bunu mümkün kılıyordu ancak naturalizmin de aynı ya da ilgili tartışmalardan etkilenip etkilenmediği başka bir tartışma konusu olabilir. Ancak Hylton ve Kemp’e göre Quine’in bu ve ilgili tartışmalar ile ilgili cevabı, gerekirse döngüsellliği kabul ederek, karar mercinin yine doğa bilimleri olması gerektiğidir: “İşte bu devrimsel adımdır: natüralizm kendi kendine uygulanır. Quine’in natüralizm’inin bir temeli yoktur: Kendinden başka bir şey ile temellendirilmiş değildir”²⁹⁵

Bu noktada kısaca Quine için kip-zamanların varlığı meta-ontolojik olarak açık ancak ontolojik bağlılık kurmadığı bir durumdur ama bilimsel gelişmelerin kip-zamanları destekleyici ya da bilimsel olarak işlevli kılıcı olması durumunda Quine’in natüralizminin sonucu olarak kip-zamanları destekler olacağını söylemek sınırını aşmayan bir spekülasyon olacaktır. Ancak burada Quine’in genel, meta-ontolojik gerçekçiliğine ve ontolojik seçiciliğine dikkat etmek gerekir. Quine’a göre sıradan anlamıyla “Her şey vardır”²⁹⁶, ancak epistemolojik süreçlerimiz için her varlığın ontolojik kabulü eşit derecede faydalı değildir. Deng günümüz uzay-zaman felsefesi açısından Quine’in ne diyebileceği üzerine düşündüğü makalesinde bu anlamıyla, Quine’in her kip-zamanın olduğu konusuna “olumlu” cevap vereceğini iddia etmekte ancak günümüzdeki, özellikle Sider ile karşılaştırarak, uzay-zaman felsefecilerinin “bu metafizik ciddiyetin ilerisine giderek” “gerçekliğin temel yapısını” araştırdıklarını iddia etmektedir²⁹⁷. Ancak Deng’in Quine’in olumlu cevap vereceği tespiti sıradan anlamı ile doğru olsa bile ontoloji ve epistemoloji açısından ontolojik bağlılık kurmak isteyeceği anlamına gelmediğinin önemi de hatırlanmalıdır. Quine’in kip-zamanı meta-ontolojik olarak var sayması ile ontolojik olarak var sayması farklı şeylerdir. Bu noktada Quine’in elimizde başka bir veri ya da gerekçelendirme olmadan benimseyeceğini kip-zamanları söylemek zayıf bir argüman olurdu. Ancak bir yandan da Quine’in gerçekçilik tartışması ekseninde pozisyonunun arada kalmış gibi görünen durumu ile Deng’in belirttiği “gerçekliğin temel yapısını” araştırma çabası zaman ve kip-zamanlar konusunda temel bir rol oynuyor gibi görünmektedir. Quine’in sıradan bir anlama

²⁹⁵ Hylton, Peter and Kemp, Gary "Willard Van Orman Quine", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2022 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/quine/>>.

²⁹⁶ Quine, 2004a: 177

²⁹⁷ Deng: 8

her şeyi kabulü sonrasında epistemolojik bir vurgu üzerinden ontolojik kararlar verebilmesine yol açıyordu. Bu anlamda bir yandan Quine’da ontoloji merkezi bir öneme sahipken bir yandan da epistemolojide eriyip gittiği ya da by-pass edildiği iddia edilebilir. Zaman ve kip-zamanlar konusunda da onların ontolojik statüsü ile ilgilenen soruların dönemin B-teorisyenleri tarafından genel olarak epistemolojik vurguya dayanan bir indirgeme çabası gözlemlenmektedir. Dahası, bahsedildiği üzere, bilimsel ve ya felsefi çevrelerde, epistemoloji ile sınırlandırıldığı düşünülen tespitler, sıklıkla bu ve başka alanlarda ontolojik kabuller olarak kendini gösterebilmektedir. Burada genel olarak ve zaman ile kip-zamanlar konusundaki Deng’in ifadesi ile “metafizik ciddiyet”in ne olması gerektiği ve Quine’ın kendi kriterlerinin uygun olup olmadığı tartışmalıdır.

İkinci nokta ise, Quine da bilimin işlevi konusunda diğer birçok B-teorisyen gibi zamansallık üzerinden “geçmiş yolu ile geleceği tahmin ve kontrol” şeklinde bir açıklama ile tartışmayı zamansal bağlamda ister istemez yine tümevarıma götüren bir açıklama yapmaktadır. Bilimsel açıklamanın temel kriteri ya da temel kriterlerinde biri “tahmin gücü” olarak belirlendiğinde, tümevarımsal akıl yürütmenin zamansal olarak geçerliliği²⁹⁸ tartışılmalıdır. Kip-zamanlar konusunda -biri, birkaçı ya da hepsini ilgilendiren- gerçekçi bir tavır ise, sıklıkla kip-zamanlardaki deneyimlerin geçerliliği ile ilgili bir yargı oluşturur. Geçmiş yok ise geçmiş deneyimler ne anlama gelebilir? Gelecek yok ise hangi gelecek tahmin edilmektedir? Braithwaite tartışılırken özellikle bahsedilen, tezde zaman zaman değinilen bir şekilde temel nedensiz, amaçsız ya da amacı bilinmeyen bir şekilde dizilmiş, Hume’un nedensellik ilişkisine eleştirisine takılan öncelik-sonralık alakaları tahmini nasıl mümkün kılabilmektedir? Yoksa bu görünümdeki düzenlilikler hiçbir temele bağlı olmayan ve yalnızca belirli bir süre için rastgele bir şekilde desteklenen yapılar mıdır?

3.2.3.5 D.C. Williams

Williams kip-zamanlar probleminin bilim üzerinde yarattığı sıkıntının farkındaydı. Bilimin dayandığı temel yapılardan biri olan tümevarım, “deneyimliliği” yani “geçmiş deneyimleri” gerçek olarak kabul ederek hareket etmek durumunda olup, bahsedildiği üzere, bir tür gerçekçiliği kabul etmek zorunda gibi görünmektedir. Ona göre “Anlık solipsizm”²⁹⁹ dışında her tümevarım *şimdiki deneyimim* ile *şimdiki deneyimim* olmayan arasında analogi kurmanın içerilmesi zorunda olunması durumunun yadsınmasına bağlıdır”³⁰⁰. Bu yadsımanın

²⁹⁸ Tümevarımın geçerliliği üzerine tartışmalar sıklıkla zaman ve kip-zamanlar ile ilgili ise de burada doğrudan zaman ve kip-zamanlar açısından geçerliliğini kastediyorum.

²⁹⁹ İng. *instantaneous solipsism*

³⁰⁰ Williams: 185

dayanağı, kendi ifadesiyle “geçmiş”in ve “tecrübeliliğin” bu konuda “ilgisizliği” “apaçıklığından” değil, bilimin bu şekilde ilgisiz bir şekilde “yargıları”nın başarıya ulaşmış olmasındandır. Diğer bir deyişle, bilimin tümevarım kullandığında geçmiş deneyimlerin gerçekliğini varsayarak gerçekçi bir tavır alması başarılıdır, buradaki başarıyı bu başarıya temel oluşturan bir gerçeklik varsayılmaksızın açıklamak pek makul görünmemektedir:

“Deneyimimizin özellikleri bir miktar devamlılık ve korelasyon – olayların gerçekleşişinin her birinin³⁰¹ ya da olayların devamlılığı ve cinsler ya da tümellerin korelasyonu – sergilerler. Bu olgudan bir dizi deneyimden bir diğerini tahmin etmedeki ilgimiz ve başarımız ortaya çıkar. Bu olgudan az ya da çok bölük pörçük deneyimlerin diğer deneyimler tarafından daha az bölük pörçük ve daha iyi bir şekilde süreklilik ve korelasyon içinde, bir sistem gibi bir şey içerisinde görünecekleri şekilde belirli şartlar altında sistematik olarak geliştirilebilirler, biz <bu yüzden> dış dünya hipotezini geliştiriyoruz: Hipotez şudur ki; tüm deneyim çoğunun deneyimlenmemiş olduğu sistematik bir gerçeklik temeli³⁰² içerisine yerleşmektedir³⁰³. Bu temel, içerisinde gizemli bir dinamizmin içkin olmasından değil, deneyimin görünüşteki kestirilemezliğini anlaşılabilir bir süreklilik içerisinde yerleştirmesi sebebiyle deneyimi açıklar. Sadece özelliklerin bir kişinin deneyiminin hiçbir şekilde sunamayacağı kadar daha bütünlüklü ve tutarlı bir korelasyonunu oluşturmakta değil, aynı zamanda uzay ve zaman boyutlarında bir sonrakine daha yakın bir süreklilik sağlamakta muhtemelen üstün gelir. İkinci özellik bitişik nedensellik temel ilkesini yerine getirir [...]”³⁰⁴.

Burada Williams tümevarım karşısında kip-zamanlar konusunda gerçekçi tavrın makullüğünü savunurken, bir yandan da bilimsel açıdan kip-zamanların ontolojik statüsü meselesini bir noktada bilgi üretimi açısından gerekli bir tartışma olarak görmez. Diğer bir deyişle, dış dünyanın varlığı ve kip-zamanların gerçekliği bir hipotez olarak temel bir yapı olan sürekliliği kurmak açısından yararlıdır ancak bunun dışında pek bir önemi yoktur. Şeyler arasında, zamansal, mekânsal ve nedensel bir boşluk olması da bilgi üretimini sıkıntılı hale getirirdi. Bu noktada dış dünyanın varlığı mekânsal sürekliliği sağlarken, geçmişten bugüne ve ihtimal olarak yarına bir sürekliliğin varsayılması nedensel ilişki ağını kurmak için gerekli görünmektedir. Böyle bir ağda da söylenebilir ki asıl önemli olan nedenselliği sağlayacak şekilde şeylerin ve olayların dizilmesidir. Öncelik-sonralık alakaları bunu zaten tek başına sağlar. O halde, kip-zamanlarda vuku bulan olayların ve şeylerin gerçekliği sıradan, ilgisiz bir tartışmaya indirgenir.

³⁰¹ İng. *instances*

³⁰² İng. *matrix* Tezde “temel” olarak çevrildi ise de “anayapı”, “kalıp”, “rahim”, “dizey” gibi anlamları da vardır ve belki de popüler kültürde “Matrix nedir?” sorusunu sormak burada bahsedilen konu ve tezin genel olarak tartıştığı gerçekliği kurtarma projesi için de pek anlamlı olabilir.

³⁰³ İng. *embedded*

³⁰⁴ Williams, 1938: 187

Williams bu noktada kip-zamanların olduğunu ancak bilimsel üretim ile ilgisiz olduğunu, bilimsel üretimdeki temel yapının B-dizisi olduğunu iddia eder görünmektedir yani Williams kip-zamanların varlığını ama epistemolojik anlamda ilgisizliğini savunan bir B-teorisyenidir. Ona göre “Olaylar arasındaki B-ilişkileri ile ilgili zamansız bir şekilde doğru ve yanlış önermeler formüle edebilmemizden dolayı mantıksal bir gereklilik sebebiyle geçmiş, şimdi ve gelecek eşit bir şekilde gerçektir ve belirlidir”. Diğer bir deyişle, olaylar öncelik ve sonralık ilişkilerine göre düzenlendiklerinde, bir bilgi hatası ya da eksikliği olmadığı sürece, değişmez bir şekilde kalırlar: İstanbul’un 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethi mantıksal zorunlulukla tezin yazılıyor olduğu 2022 yılından öncedir. Bu olayların öncelik-sonralık ilişkileri değişebilir değildir. Günümüze göre İstanbul’un fethi geçmiştir ve tez, bu yazı itibarıyla, şimdi yazılmaktadır. Sağduyuya uygun bir şekilde, ikisi de gerçek olaylardır. Ancak bu gerçekliği sağlayan B-dizisinin oluşturduğu sürekliliktir: B-dizisinin sunduğu öncelik-sonralığa göre zamansal ifadelerin doğruluğu ya da yanlışlığı yargılanır, gerçeklikleri de buna göre yani epistemolojik, mantıksal temel ile kabul edilir. Bu noktada kip-zamanların ontolojik anlamda varlıkları ilgisizdir. O halde denebilir ki, Williams’a göre kip-zamanlar epistemik sebeplerle var kabul edilirler ancak ontolojik olarak varolup olmadıkları epistemik amaçlar doğrultusunda ilgisiz kalmaktadır.

Bu Quine’in varlık sorununu çözme ve en iyi bilimi tercih etme çabasındaki önerisi ile paralellik gösterir. Quine tartışılırken bahsedildiği üzere varlık tartışmasını bilimsel bir mesele haline getirir ve bir şeyin varolup varolmamasından çok var ya da yok olarak ele alınmasının bilimsel avantajı önemlidir. Gale’e göre hem Quine hem de Williams için “varsayım fizik için iyi olanın mantık ve metafizik için de iyi olduğudur”³⁰⁵.

3.2.3.6 R. D. Bradley

R. D. Bradley’nin zaman felsefesi konusundaki katkısı ana olarak 1959 yılındaki “Must the Future Be What It Is Going to Be” (Gelecek nasıl olacaksa öyle mi olmalıdır?) adlı genel olarak zamanda fatalizm (kadercilik) problemini tartışan makalesi ile gerçekleşmiştir. Zaman felsefesi için önemli bir tartışma olan kadercilik meselesi tezin kapsamında yer almasa da Bradley’in bu makaledeki kip-zaman tartışmasına bazı katkılarına değinmek gerekir.

Bradley’in bu makaledeki temel derdi mantıksal belirlenimcilik³⁰⁶ ve kadercilik³⁰⁷ kavramlarının aynı anlama gelmediğini göstermektir. Bu tartışmayı sürdürürken yaklaşımların kip-zamansal farklılıklarını ortaya koyar. Ona göre mantıksal belirlenimciliğin belirlenimi

³⁰⁵ Gale, 1968: 73

³⁰⁶ İng. *logical determinism*

³⁰⁷ İng. *fatalism*

herhangi bir şeyin tüm kip-zamanlarda ne ise o olduğunu ve “mantıksal olarak başka türlü olamayacağını” belirtir: “Tanrı bile mantıksal zorunluluğun karşısında güçsüzdür. Geçmişin olmuş olduğundan başka türlü yapamayacağınız kadar geleceği [de] olacak olduğundan başka türlü yapamazsınız”³⁰⁸. Bu fikir ilk bakışta özellikle Ebediyetçilik ile uyumlu bir şekilde tüm kip-zamanları ontolojik olarak varsayan ve değişmezlik öneren bir zaman anlayışı gibi görünür. Tüm olaylar kip-zamanlarında belirlenmiş bir şekilde bulunmaktadır: On gün önce sinemaya gidişim de, bir yıl sonra yazacağım metin de “orada” öylece kalmaktadır. Bu anlamda ne geçmiş ne de gelecek değiştirilebilir. Ancak Bradley’nin itiraz ettiği tam da bu tarz bir düşüncedir. Ona göre totolojik olarak bir şeyin ne ise ya da geçmişte ne idi ise ya da gelecekte ne olacak ise öyle olmaya devam edeceği mantıksal ifadesi, herhangi bir etkinliğin bir şeyi değiştirmede anlamsız ya da etkisiz olacağı anlamına gelmez³⁰⁹; böyle olduğunu iddia edenler gelecek varlıkların mantıksal olarak zorunsuz³¹⁰ olmalarıyla “belirsiz” olduklarından dolayı “özdeşlik”, “çelişmezlik” ve “üçüncü halin imkansızlığı” ilkelerinden muaf olduğunu savunmaktadırlar: Gelecek varlıkların olup olmayacağı belli değildir ve onlar hakkındaki ifadelerin de doğru ya da yanlış olup olmadığı, “iki-değerli mantık” topyekun ya da sadece gelecek zamandaki varlıklar gibi özel durumlarda reddedilerek, söylenemez kabul edilir³¹¹.

Tartışmanın bu noktasında durum kip-zamanları ciddiye alan bir tutum için destekleyici görünür. Bir yandan, bahsedildiği üzere, kaderci anlamda olmak zorunda olan bir gelecek ve zaten olmuş olan bir geçmiş fikri kip-zamanları destekleyebilirken, karşı fikir olarak ortaya çıkan, geçmiş ve şimdiye ait varlıklarda görülmeyen bir şekilde gelecek varlıkların belirsiz olması asimetrikliği B-teorisinin homojen olarak öncelik-sonralık alakalarına göre dizilen zaman anlayışına karşı olup, özel bir gelecek kip-zamanın olduğunu yine destekler. Bradley birçok filozofun kadercilikten kurtulmak için bu belirsizlik değerini de mantık sistemine ekleyen “üç-değerli mantık” sistemlerini savunduğunu, bazılarının ise geleceğe özel bir belirsizlik statüsü atadığını belirtir³¹².

Bu noktada Bradley’in iddia ettiği şekilde zaman konusunun mantığın değişimi ile ilgili tartışmalarda önemli bir rol oynaması dikkate değerdir. İlk bakışta zaman kavramıyla alakasız ya da dolaylı alakalı görünen, tümevarım, olasılık, olanak, iki-değerlilik/üç-değerlilik, özdeşlik,

³⁰⁸ R. D. Bradley, 1959: 193

³⁰⁹ Age.: 194

³¹⁰ İng. *contingent* Öyle görünüyor ki bu Türkçe’de “olumsal” olarak yer etmiş ancak “olumsal” kavramı yine kararlaştırılmamış “olmak”, “olum”, “oluş”, “olumlamak” gibi kavramların ve ilişkili İngilizce kullanımlarıyla “being”, “existence”, “posit”, “affirm”, “assume” gibi kavramların alakası konusunda karmaşa yaratıyor gibi gözüktüğünden, anlamının özünü yakaladığı düşünülen “zorunsuz” kavramının kullanılması şimdilik uygun görülmüştür.

³¹¹ Age.: 195

³¹² Age.: 196

üçüncü halin imkansızlığı gibi -ancak bunlar ile sınırlı kalmayan – birçok kavramın derinden ve doğrudan zaman tartışmasına bağlı olduğu tezin tartışmasında yer yer kendini göstermektedir. Mantık tartışmalarının temel sebebinin ya da temel sebeplerinden birinin bilime uygun bir felsefe yapma derdi olduğu ve özel olarak bilimci bakış açısından bilimsel pratik içerisinde olmasa da³¹³ bilimin felsefeye ya da kamuoyunda sıkıntılı bulunan ya da bulunabilecek bazı kısımlarını açıklamak ya da yamamak olduğu düşünülürse bilim ve mantık arasındaki tek- ya da çift-yönlü bu ilişkinin zaman ve kip-zamanlar konusu ile ilgili sıkıntısının boyutlarının derinliği ve genişliği daha iyi anlaşılabilir.

Bradley’e göre mantıksal belirlenimcilik ve kadercilik konusundaki karışıklığın bir sebebi gelecek zamanlardaki varlıklara atfedilen belirsizliğin mantıksal mı yoksa epistemolojik mi olduğunun belirlenmemesi ile ilgilidir. Mantıksal olarak bir önermenin “doğru” ya da “yanlış” değerlerinin hangisi alacağının belirsiz olması ile, bizim bir önermenin mantıksal olarak “doğru” ya da “yanlış” değerlerinin hangisini alacağını bilmememizden kaynaklanan belirsizlik başka bir şeydir ve ikincisi durumunda mantıksal anlamda bir sıkıntı yoktur³¹⁴. Diğer bir deyişle, önermenin alacağı doğruluk değeri ile ilgili bilgiye erişimimizin olmaması onun iki-değerli, yani “doğru” ya da “yanlış” değeri alırlığını değiştirmemektedir. Bu noktada kip-zamanlar tartışması açısından geçmiş ve kip-zamanları arasında neden epistemolojik bir asimetri olduğunu tartışmak gerekirdi.

Bradley’e göre karışıklığın başka bir sebebi “O şu anda doğrudur” ve “O başka türlü olamaz” gibi ifadeler ile ilgilidir. Bu tartışma mantıksal determinizmde bir önermenin “doğru” ya da “yanlış” olarak bir doğruluk değeri aldığı anda bunun “her zaman”³¹⁵ geçerli olduğu iddiasındaki “her zaman” birçokları için bir kaderciliği ifade etmektedir³¹⁶. Ancak Bradley’e göre buradaki “her zaman”³¹⁷ ifadesi mantıksal anlamıyla zamansal ve kip-zamansal

³¹³ Bu tavır bu ifadede örneğin natüralizmde olduğu gibi, bilimci perspektiften bilimin kendisinin hatalarının değerlendirilmesi değil -çünkü bu görüşe göre bu yetki felsefede ya da kamuoyunda değildir- “yanlış anlaşılması” düzeltmek ya da daha iyi bir iletişim kurmak amacıyla ilgili olarak görüşün perspektifinden anlatılmaktadır.

³¹⁴ Age.: 197

³¹⁵ İng. *always* Türkçe’de bu kavram zaman felsefesi açısından daha da sıkıntılıdır çünkü “her zaman” ifadesinin “zaman” kavramına ontolojik bağlılık iması daha kuvvetli görünür.

³¹⁶ Age.: 198-199

³¹⁷ Önceden dipnotta bahsedildiği üzere Türkçe “her zaman” ifadesinin İngilizce “always” ifadesinden daha sıkıntılı olduğu bu tartışmada gözlemlenebilir. Türkçe kullanımda “her zaman” ifadesinin zamansızlığı ifade ettiğini söylemek çok daha zor olurdu. Bir deneme tüm zamanlar için geçerli olanın zamandan bağımsız olduğunu söylemek olabilir: Gerçekten “Seni her zaman seveceğim” ifadesi “Sana olan sevgim zamandan bağımsız” ifadesi ile aynı anlama sahip gibi görünüyor, bu da zamansızlığı ifade etmek için “her zaman” ifadesini kullandığımız ilginç sonucunu destekliyor. Ancak “Her zaman sinemaya giderim” gibi bir ifadenin “Sinemaya gitmem zamandan bağımsız” gibi bir ifadeye çevrilemediğini ve burada tüm zamanlara (“Uygun bulduğum her an”) ya da kip-zamanlara (“Geçmişte sinemaya gittim, şu anda gidiyorum, gelecekte de gideceğim”) bir ima ile muhtemelen toplumsal sinemaya gitme aralığı standardı düşünülerek “sıklıkla” anlamının bulunduğu söylenebilir.

farklılıkları değil “doğruluğun” ve “yanlışlığın” zamansızlığı ile ilgilidir³¹⁸. Gündelik dil perspektifinden bakıldığında bir önermenin doğruluk değerinin zamanla değiştiği iddiası da Bradley’e göre sorunludur çünkü gramatik yapıları ile ilgili olarak aynı görünen önermeler farklı yer, zaman ya da kişiler için kullanılabilir olup doğruluk değeri alabilen ifadeler gramatik ifadeler değil bu farklı yer, zaman ya da kişiler için kullanılan anlamlarını ifade eden mantıksal önermelerdir³¹⁹.

Bradley diğer bir sıkıntının önermelerin zamansallığı hakkında yine zamansal bir şekilde konuşmanın zorluğundan dolayı gelecek ile ilgili önermelerin belirsizliğinin şimdi olunca belirleneceği gibi çelişik görünen ifadeler kullanmak olduğunu söyler³²⁰. Bu sorun aslında McTaggart’ın belirttiği temel sorunun yani kip-zamanların çelişik ifadeler oluşturduğu iddiasının bir tekrarı olup bir yandan da bahsedilen “her zaman” sorunu ile ilgilidir. Soruna yönelik Bradley’nin formülasyonu şu şekildedir:

“[...] gelecek hakkında bir önermenin doğru olduğunu söylediğimizde onun belki başka bir zamanda doğru olmadığı ya da olmayacağını herhangi bir anlamda ima eder bir şekilde ‘şimdi’ doğru olduğunu söylemek istemeyiz: daha çok eğer doğru ise, *şimdi ve her zaman* doğru olduğunu ve benzer bir şekilde, yanlış ise, *şimdi ve her zaman* yanlış olduğunu söylemek isteriz”³²¹.

Bradley’nin argümanı kısaca mantık kurallarının her durumda geçerli olduğunu ve zamansallığın ya da özel olarak gelecek kip-zamanının bir istisna olmadığını ifade etmektedir. Daha isabetli belirtmek gerekirse, mantık alanının doğruluk konusundaki tavrı ona göre zaman konusu ile ilgisiz olup sıklıkla yanlış bir şekilde ilişkilendirilmiştir. Gelecek ile ilgili mantıksal bir önerme gelecekteki belirli bir deneyim ile ilgili belirli bir yargının kesin olarak gerçekleşeceği gibi bir iddiada bulunmaz, sadece gelecekte her ne olarsa o şekilde olacağı ve buna bağlı olarak önermenin doğru ise doğru yanlış ise yanlış olacağı gibi totolojik ifadelerde bulunur. Bu totolojik ifadelerin dayattığı mantıksal zorunluluk belirli bir olayın deneyimlenmesi gerektiğini söylemez belirlenmiş yani halihazırda doğruluk değeri ortaya çıkmış bir olayın ne ise o olduğunu belirtir:

“Katı bir anlamda, gelecekte bizi nelerin beklediği değiştirilemezdir çünkü aksi takdirde geleceğin bir parçası olmazdı. Fakat bu geleceğin kader olduğu ve çaba ve etkinliklerimize hiçbir şey borçlu olmadığı anlamına mı gelir? Fakat geçmiş değiştirilemeyeceği için onun kader olduğunu düşünmüyoruz”³²². O halde

³¹⁸ Age.: 200

³¹⁹ Age.: 200-201

³²⁰ Age.: 202

³²¹ Age.: 203

³²² Kadercilik tüm olup bitenin bir şekilde yapıp etmelerimize bağlı olmayarak belirlendiğini iddia ediyorsa bu Bradley’nin sunmaya çalıştığı gibi sadece gelecek ile ilgili olamaz. Ancak yapıp etmelerimiz ya da genel ifade ile “Özgür İrade”ye açık alan daha belirlenmemiş bir alan gerektiğinden geleceğe yönelir ve bu noktada Bradley’in analizinin yönü de gelecek ile ilgilidir. Bu noktada durumu McTaggart Paradoksu’na daha da sokup geçmişin daha uzak bir geçmiş şimdi iken gelecekte belirlenmişliği üzerine tartışılabilir. Bu ifade karmaşık bir ifade gibi

neden bunun gelecek için geçerli olması gerektiğini düşünüyoruz? Kesinlikle, gelecek ne ise o olduğu şeyden (bu bir totoloji değil midir?) değiştirilemez, fakat aynı zamanda, kesinlikle, almış olduğumuz eylemleri almadığımız *takdirde*³²³ *olabilir olan*³²⁴ şeyden değiştirilebilir³²⁵.

Diğer bir deyişle, mantıksal zorunluluk olayların başka şekillerde gelişimine engel değildir. Zamansız bir şekilde “Yarın şu olay gerçekleşmek zorundadır” gibi bir kehanet de değildir. Ancak sorun mantıksal zorunluluğu bir şekilde ifade etme gerekliliğidir. Genel anlamda bir olayı bir olasılık olarak değerlendirebilirken, bir yandan da gerçekleşmesindeki ya da gerçekleşmemesindeki kesinliği ifade etmek gereklidir:

“Şeylerin “başka türlü olamayacakları” anlamı açıktır çünkü onların ne ise o olmaları başka şeylerin onları ne ise o olmalarına *zorlaması* anlamında “başka türlü olamayacakları” anlamından farklıdır: İlkinde *hiçbir şey* başka türlü olamazken sonrakinde en azından *bazı* şeyler apaçıkça <başka türlü> olabilir³²⁶.

Bradley mantıksal belirlenimcilik ile kadercilik arasındaki sınırı da daha net bir şekilde çizer:

“[...] <Kadercilik> dünyamızda şimdinin gelecek ile nedensel olarak süresiz olduğunu öne sürer ve eylemlerimizin geleceği etkileyebilecek hiçbir şey yapamamamız sebebiyle tamamen beyhude olduğu sonucuna varır. Fakat mantıksal belirlenimcilik, bir grup totolojiden başka bir şey öne sürmediğinden, *hiçbir şey* söylemez – bu dünyayı bir diğerinden ayırt etmemizi sağlayacak hiçbir şey söylemez çünkü basitçe dünyanın ne olduğunu ve mümkün her dünyanın nasıl *olması gerektiğinin*, yani geleceğinin (eğer bir geleceği varsa) nasıl olacaksa öyle olacağını ve mantıksal olarak başka türlü olamayacağını söyler. Kadercilik şunun ya da bunun kesin³²⁷ bir şekilde olacağı şeklinde bir olgusal iddiada bulunurken, mantıksal belirlenimcilik sadece *her ne* kesin bir şekilde³²⁸ ise onun kesin bir şekilde olacağı mantıksal truizmini öne sürer, ve açıkça öncekinden <kadercilik> sonrakine <mantıksal belirlenimcilik> bir geçiş yoktur³²⁹.

Burada Bradley’nin argümanındaki iki sorundan bahsetmek gerekir. Birincisi, argümanda mantıksal belirlenimciliğin deneyim-sonrası bakış açısına karşı kaderciliğin

görülebilirse de söylemek istediği şey basittir: Bir zamanlar geçmişe ait olaylar da geleceği oluşturuyordu. Bu tezin heyet karşısında savunulması bu yazının yazılması itibarı ile gelecek ise de, okuyucu açısından eğer tez başarılı bulunmuş ve yayınlanmış ise geçmiştir. Tezin yazarı için tezin başarılı bulunup bulunmayacağı belirsizdir ancak yayınlanmış tezin okuyucusu için çoktan belirlenmiştir.

³²³ İng. *if* Aslında basitçe koşul belirtse de cümleinin gidişatında “ise” ya da “-se, -sa” ekleri kullanılmadı. Normalde çeviride bu dipnot gerekli olmasa da Bradley bu ve sonraki dipnotta bahsedilen kelimeleri özellikle vurgulamak için italik yazı (Ör. *İtalik*) kullandığından gerekli görülmüştür.

³²⁴ İng. *might* Bu kullanım sebebiyle koşullu olarak “geçmişte olabilir olan” ifadesinin daha doğru olduğunu ancak çeviride cümlede anlam karışıklığı yaratabileceği düşüncesi ile kullanılmadığını belirtmek gerekir. Normalde çeviride bu dipnot gerekli olmasa da Bradley bu ve sonraki dipnotta bahsedilen kelimeleri özellikle vurgulamak için italik yazı (Ör. *İtalik*) kullandığından gerekli görülmüştür.

³²⁵ Age.: 204

³²⁶ Age.: 207

³²⁷ İng. *case* Bradley’in kullanımı ile “durum” anlamıyla ilgili ama farklı olarak ve yine “olgu” anlamına çok yakın ama daha çok Türkçe’deki “Durum/vaziyet budur” anlamı gibi kesinliği ifade etmek için kullanıldığından burada “kesin bir şekilde” diye kullanmak uygun görüldü.

³²⁸ Age.: 208

³²⁹ Age.: 208

deneyim-öncesi bakış açısının yeterince vurgulanmamasıdır. Tüm argümanın dayandığı temel nokta mantığın deneyim-sonrası doğruluğu belirlenmiş bir şeyi ele alır gibi davranırken, kaderciliğin deneyim-öncesi daha belirlenmemiş gibi görünen bir şeyin belirlenmiş olduğunu iddia etmesi gibi görünmektedir. Bu anlamda mantıksal belirlenimciliğin “tüm zamanlar” için geçerliliği de sıkıntılıdır çünkü aslında ancak tüm şeylere geçmiş varlıklar gibi davranarak yani geçmişini biliyor olmamız olgusunu kullanarak bir kesinlik iddiasında bulunuyor gibidir. Kadercilik ise geçmişe bile bir anlamda “bunların hepsi baştan ya da bağımsız bir noktadan belirlidir/belirliydi” gibi bir tavır ile gelecekteki gibi davranır, her şey bir zamanlar belirsiz gibi görünürken aslında belirli olduğu söylenir. Buradaki geçmiş ya da gelecek gibi davranmak yaklaşımın kendisi ile ilgili olup kip-zamanlar tespitleri değildir yani örneğin kaderci geçmişin gelecek olduğunu ya da bir zamanlar gelecek olduğunu söylemez ancak bakış açısı hep deneyim-öncesi görünür belirsizliğin aslında belirli olduğu üzerinedir. İkinci sorun ise totolojik ifadelerin mantıklılığı ya da lüzumu üzerinedir. Bir şeyin “ne ise o olduğu” bir yandan apaçık bir ifade gibi görünürken, bir yandan da ne anlama geldiği üzerine düşünülmelidir. Bu özdeşlik ilkesinin tartışılmasına da götürebilir. Ancak tezin kapsamında şu argüman izlenmektedir: Bir şey söz konusu açısından belirli iken onun “ne ise o olduğu” ifadesi anlamsızken, bir konuda belirsiz ise anlamlı görünmektedir. Bir örnekle açıklamak gerekirse, “Araba kırmızıdır” ifadesi için “Araba ne renk ise odur” ifadesi mantıksal olarak doğru kabul edilmek ile birlikte dil kullanılış pratiği açısından anlamlı görünmez iken, arabanın rengi bilinmiyor ama bahsedilmek isteniyorsa, örneğin, “Araba her ne renk ise o renkte boya almak lazım” gibi bir ifadede pratik anlamda da anlamlı görünmektedir. Bradley’nin ısrarla savunduğu mantıksal belirlilik temelinde ilk anlamıyla kullanılıyorken, kadercilik ile farkı ortaya konmak istendiğinde ise ikinci anlamıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Temelde, özellikle özdeşlik ilkesine bağlı olarak, mantığın zamansızlığı bu ilk anlamla temellendirilmektedir. Buna uygun olarak da bahsedildiği üzere Bradley totolojik ifadelerin “hiçbir şey” söylemediğini söyler ancak kadercilik ile farkı ortaya konarken “gelecek her ne olayı getiriyorsa” anlamıyla pratik bir şekilde anlaşılır olarak kullanır. Bu durum Bradley’nin mantıksal deneyimciliğinin tezde deneyim-sonrası olduğu iddia edilen bakış açısıyla birleştirildiğinde çözmeye çalıştığı karışıklığı sürdürdüğü söylenebilir. Konunun özünü sunmak gerekirse, ilk anlam ile bir şeyin “ne ise o olduğu” ifadesi görüldüğü kadar anlamlı olmayabilir. Böyle bir durumda da zaman ve kip-zamanlar açısından bakılırsa, özetle, birinci olarak, Bradley tarafından sunulan mantıksal bakışın deneyim-sonrası ya da gelecekteki geçmişe bir açısı olduğu ve bunun mantığın zamansal olarak yüklü olduğu anlamına gelebileceği söylenebilir. İkinci olarak, bu mantıksal bakışın bir şeyin “ne ise o olduğu” ifadesi mantığın deneyim-sonrası ya da gelecekteki geçmişe bakış açısı

ile birleştirildiğinde, kadercilik olmasa bile Bradley'in iddia ettiğinden daha fazlası olan zamansal bir belirlenimcilik oluşturuyor görünmektedir. Tezin kapsamında bu tartışmayı geliştirmeden şunu söylemek yeterli görülmektedir: Bu zamansal olarak “önce” ya da “geçmiş”e yönelir tarzda geleceği ele alarak gelecek hakkında değil ama geçmiş gibi ele aldığı her şey hakkında kehanette bulunma gibidir. Bu kehanetin “anlamsızlığı” onun gelecek kehanetlerine kıyasla uysallığına ve dolayısıyla meşruluğuna yorulmakta ise de aynı “anlamsızlık” sürekli “haklı” olmak için kullanılarak mantık alanına bir meşruiyet sağlamak için kullanıldığı gözlemlenebilir.

Son olarak, bu fikir zorunlu olmasa da doğal olarak B-teorisini destekler çünkü zamansız bir şekilde dizilen mantık önermelerine denk gelen olaylar da aynı şekilde dizilerek anlaşılır. Hiçbir kip-zamanın doğruluk değerleri açısından özel bir durumu olmaması, kip-zamanların temel olmadığını, olsa olsa gündelik bir kullanımda bir öneminin olduğunu ima eder. Ancak mantıksal olmasa da geçmiş ve geleceğin epistemolojik asimetrisi, mantıksal bakış açısı hepsini geçmiş ve epistemolojik olarak bilinirmiş gibi ele alıyorsa da, kip-zamanların varlığı konusunda önemli bir işaret olarak kabul edilebilir.

3.2.3.7 J.J.C. Smart

J.J.C. Smart'ın zaman anlayışını tartışmadan önce bilime bakış açısında bazı önemli farklılıklar olduğunu belirtmek gerekir. Smart da ampirik bilimi ana bilgi otoritesi olarak tanıyor görünmekle birlikte, felsefenin görevinin sadece “saçma” ifadeleri ortaya çıkarma işlevi ile kısıtlı olduğunu kabul etmez; onun önerdiği “sinoptik felsefe” anlayışı hipotezlerin makullüğünü tartışıp aralarında seçim yapabilir³³⁰. Quine'a paralel ancak daha sınırlı olarak bilimin kendi içerisinde yani “deney ve gözlem” aracılığıyla bazı hipotezler arasında seçim yapabilme kriteri olmadığı durumlarda felsefenin işlevli olabileceğini savunur ve bunun için “Evrenin 10 dakika önce oluştuğu” örneğini verir: Bu örnekte evrenin milyarlarca yıl önce oluştuğu hipotezine karşı evrenin 10 dakika önce oluştuğu hipotezini ele alındığında, elimizdeki deney ve gözlem araçlarıyla iki hipotez arasında seçim yapılamayacağını söyler çünkü ikinci hipotezde geçmişe ait bütün delillerimizin ve anılarımızın da 10 dakika önce oluştuğu iddia edilebilir³³¹. Smart bu noktada “inanılabilirlik” ile “anamlılık” arasında bir ayrım yaparak felsefenin devreye girip inanılması güç olsa da yine de anlamlı olan ikinci hipotezin neden makul olmadığını gösterebileceğini savunur: Örneğin, Smart'a göre “Ockham'ın Usturası” felsefeye özgü ve bilimle de paylaşılan böyle bir kriterdir³³². Smart bu görüşü “kavramsal

³³⁰ Smart, 1963: 8-13

³³¹ Age.: 9-10

³³² Age.: 12

çerçevemizin rasyonel bir yeniden yapılandırılması” olarak özetler³³³. Bu görüş bahsedilmiş bulunulan Quine’ın ontolojik olarak birbirinden farksız ancak “epistemolojik yararlılık” bakımından birbirinden farklı ontolojik varlık listelerine benzerdir yalnızca Smart’ta seçim daha çok deney ve gözlem ile desteklenemeyen hipotezler üzerine yoğunlaşır ve çözüm için felsefe pratiğinde kendini gösterdiği iddia edilen makullük kriteri önerilir.

Bu noktada Smart’ın “Evrenin 10 dakika önce oluştuğu” örneğinin tezin temel tartışması açısından önemi bulunmaktadır. Bahsedildiği üzere pek çok filozofta bilimin hipotezler arası seçim kriteri geçmiş deneyimler üzerinden gelecek deneyimleri tahmin becerisine bağlanmış ve gelecek zaman üzerinden dolaylı görünse de bir kip-zamanlar tartışmasına girmişken, Smart bu hipotezlerin geçmiş ile ilgili deneyimlerimizi nasıl organize ve ifade ettiğine bakarak makullüklerini tespit etmeye çalışmaktadır. “Evrenin 10 dakika önce oluştuğu” örneğinin temelinde zamansal bir örnek ve tartışma olduğuna dikkat etmelidir: Esasında bu milyarlarca yıl ile 10 dakika öncesi arasında empirik anlamda bir ayrım yapılamaması çünkü bilimin geçmişin ontolojik statüsü hakkında bir şey söyleyememesi ile ilgilidir. Diğer bir deyişle, bu iki hipotez arasında deney ve gözleme dayalı bir seçim yapamamamızın sebebi, geçmiş kip-zamanının gerçekliğini ya da gerçekdışılığını ortaya koymadaki sıkıntısıdır.

İlk olarak, Smart’ın kip-zamanlar tartışmasına en önemli katkısının kip-zamanları insan-merkezli bir anlayışın ürünü olarak ele alması olduğu söylenebilir. Ona göre, kip-zamanların “objektif bir şekilde” evren için de geçerli olduğu fikri insanın tarihsel olarak – bilimsel olarak gittikçe azalan bir şekilde – kendini evrenin merkezine koyma isteği ile ilgili olup, kip-zamanlar “sadece insan düşüncesi ve dile getirişi” konusunda önem arz eder; ancak farklı olarak, “ ‘daha önce’, ‘eş-zamanlı’ ve ‘sonra’ kusursuz bir biçimde insan-merkezli değildir”³³⁴. Smart da pek çok B-teorisyeni gibi dört-boyutlu uzay-zaman yapısını savunur ve zamanın aktığı fikrine karşıdır³³⁵. Temel iddiası en standart B-teorisi argümanının tekrarı olarak gramatik zaman kiplerinin ifadenin “dile getirişi” ile “öncelik”, “sonralık”, ya da “eş-zamanlılık” ilişkisine göre kipsizleştirildiğinde genel olarak bir anlam kaybı olmayacağıdır³³⁶.

Smart’ın argümanındaki farklı bir nokta bazı fiillerin “geçişlilik” durumlarının zaman ve kip-zamanlar ile ilgili kafa karışıklığı yarattığı iddiasıdır. Ona göre, “Zaman Nehri” gibi eskiden kalma metaforların metafor olduğu unutulup bir olgu gibi ele alınması ile zaman ve kip-zamanlar ile ilgili sorunlar çıkmakta, cevaplanması mümkün görünmeyen sıkıntılı sorular türemektedir:

³³³ Age.: 13

³³⁴ Age.: 132

³³⁵ Age.

³³⁶ Age.: 134

““Zaman bir nehir!” diyoruz kendi kendimize, “ne garip bir tür nehir. Ne tür bir sıvı bulunduruyor? Zaman bir sıvı mıdır? Gerçekten de çok tuhaf bir sıvı!”. Dahası, bu sorunlarımızın sadece başlangıcı. Kendimize bu nehrin ne kadar hızlı aktığını sorduğumuzda daha da çok endişeleniyoruz. Eğer zaman akan bir nehirse zaman alan olayları bu akıntıda aşağı akar olarak düşünmemiz gerekiyor ve eğer “zaman bugün dün aktığından daha hızlı” diyorsak akıntının dün aynı zaman aralığında <aktığından> daha büyük bir mesafe <boyunca> aktığını söylüyoruz. Yani, ilk zaman-boyutundaki olayların akışının ona kıyasla ölçüldüğü ikinci bir zaman-ölçeği öne sürüyoruz. “Bugün”, “yarın”, “dün” sistematik olarak muğlak hale geliyor”³³⁷.

Zamanın akışının kabulü zamanın akışının bir yönü ve hızı olduğunu savunmayı gerektirir. Bu tartışma zaman felsefesinin önemli tartışmalarından biri olup tezin kapsamında değildir. Burada kip-zamanlar tartışması için önemli olan, Smart’ın bu tarz zamansal metaforların kullanımlarının dilde zamanla ilgili olarak yanlış kullanımlara yol açtığı fikridir. Smart’a göre “*şeyler* değişir, *olaylar* ise vuku bulur³³⁸”, bu sebeple olaylar için ısrarla “değişim” ifadesinin kullanılması yanlış bir kullanımdır: “Trafik lambası” örneğinde lambanın renginin değiştiğini ancak lambanın renk “değişiminin değiştiğini” söylemenin sıkıntılı olduğunu belirtir³³⁹. Smart’ın belirttiğinin aksine İngilizce’de, ve Türkçe’de de, “değişimin değiştiği” söylenir. Eğer dile özel bir durum değil ise, Smart’ın önerisi olayların değişimleri üzerine bahsetmenin mantıksız olduğu çünkü olayın kendisinin zaten değişim ile ilgili olması olabilir. Bu açıdan düşünüldüğünde, kafamızda olayların değişimi bir video görüntüsündeki sahne değişimi gibi düşünülmüyorsa da, hem zaman felsefesi açısından dört-boyutlu uzay-zaman yapısında olayların değişmeden dizildiği savunusu, hem de gündelik yaşamda olayların değişmekten çok deneyimimiz değişerek bir olaydan diğerine “atlandığı” fikri Smart’ı destekleyebilir. Diğer bir deyişle, “şeyler” konusunda bir töz varsayılması sebebiyle ve onun sabitliği sayesinde bir değişimden bahsedilebilirken, bir olayın bir diğerine dönüştüğü töz varsayılmadığı takdirde söylenemez. Ancak Smart’ın burada sorunu dili analiz ederek sonuç çıkarma etkinliğinde, bilimsel kabullerden destek alarak kendisinin de benimsediği dört-boyutlu uzay-zaman yapısını dile dayatmasıdır. Smart, bu kullanımların insan-merkezli bakış açısının sonucu olduğu ve bilimsel anlayışa uygun olmadığı konusunda haklı olsa da, yöntemsel açıdan dilden sonuç çıkarmayı beklediği bir analizden dili kendi fikrine göre “ehlileştirmesi” sıkıntılı görünmektedir³⁴⁰.

³³⁷ J.J.C. Smart, 1949: 484

³³⁸ İng. *happen*

³³⁹ Age.: 485-486

³⁴⁰ Halbuki buna J.J.C. Smart, 1963: 135’te dört-boyutlu anlayışta şeylerin değişiminin bile sıkıntılı olduğunu ayrıca belirterek dikkat etmiştir.

Smart'ın diğer örneği bu yöntemle daha uygun görünen “olmak”³⁴¹ fiilinin yanlış kullanıldığı iddiasıdır: “Olaylar vuku bulur, şeyler olur ve şeyler sadece olmaz, onlar o ya da bu şey olurlar”³⁴². “Varlığa gelmek” de böyle bir ifade olarak belirtilir³⁴³. Ancak Smart bazı filozofların bu yanlış dil kullanımlarını metafizik üretmede kullanıldığını dile getirir ve Whitehead'in “aktüel durumların olduğu”³⁴⁴ ifadesini örnek verir³⁴⁵. Türkçe’de karşılık gelen uygun bir örnek olarak, “Ahmet mezun oldu” ifadesi Ahmet’in başka bir şey iken, “öğrenci”, başka bir şey, “mezun” olduğunu ifade eder, ancak “Ahmet oldu/oluşa geldi/oluştı oldu/oluştı” gibi ifadeler Smart’a göre anlamsızdır çünkü ortada bir “şey” başka bir “şey” olmamaktadır. Ancak bu ifadelerin yine de dayatarak kullanılması ile birlikte Ahmet’in kendinde mutlak bir hareket, akış ya da süreç içerisinde olduğu fikri ortaya çıkmaktadır.

Tartışmayı daha iyi ortaya koymak için Smart, Ryle ve Aristoteles’i izleyerek verdiği “zafer”, “varış” ve “yarışı kazanmak” gibi örneklerde süreç olmadığını, bunların süreç olmayıp “başarı” ve “gerçekleşme” ile ilgili olduklarını ancak denk düşen “savaş”, “yolculuk” ve “yarışmak” ifadeleri gibi “görev kelimeleri”nde süreç söz konusu olduğunu belirtir³⁴⁶. Başarı ile ilgili olan ifadelerde tarih verebilsek de onların olup bitmesi ile eş-zamanlı mümkün olan en kısa zaman boyunca sürece canlı bir yorumlamanın yapılamayacağını söyler³⁴⁷ çünkü bunlar süren şeyler değildir, o halde bir zaman periyodunda sürmeyi ifade etmek için kullandığımız kelimeler burada kullanılmamalıdır. Bu sebeple bunların için “değişim” ifadesi de kullanılamaz³⁴⁸. Burada şu yanlış anlaşmadan kaçınılmalıdır: Örneğin “X Tepesi Zaferi”ni “Y Ovası Zaferi” takip edebilir, ancak bu zaferlerden birinden bahsedecek isek Smart’a göre “X Tepesi Zaferi oldu” derken “oluşa geldi” anlamı ile kullanamayız, çünkü neyin X Tepesi Zaferi olduğunu söylemek gerekir. Ancak “X Tepesi Zaferi oldu” derken “olmak” “vuku bulmak” anlamı ile kullanılıyorsa, yani “Böyle bir olay gerçekleşti” deniyorsa Smart için bir sorun görünmemektedir. İngilizce ve Türkçe arasındaki kullanım farkları önemli ise de, Smart’ın eleştirisinin özü yine de geçerlidir: Süreçler ya da süreçte olanlar için özel olarak kullanılan ifadeler, süreç ya da süreçte olmayanlar için, sanki onlar süreçmiş ya da süreçteymiş gibi kullanılmamalıdır. Bu noktada akla gelebilecek birçok örnekte, bunun aksi yapıldığı an zorunlu metafizik kabullere yol açığının gözlemlenebilmesi önemlidir: “Mezuniyetim oluşa geldi” ya

³⁴¹ İng. *become* Burada “dönüştü” ve “meydana geldi” gibi anlamları ile birlikte düşünülmelidir. Smart genel olarak tam da bu ifadenin “oluşturma olmak” gibi kullanımlarına itiraz eder görünmektedir.

³⁴² J Age.: 486

³⁴³ J.J.C. Smart, *Philosophy and Scientific Realism*, 1963: 135

³⁴⁴ İng. “*actual occasions become*”

³⁴⁵ Age.: 136

³⁴⁶ J.J.C. Smart, 1949: 487

³⁴⁷ Age.: 488

³⁴⁸ Age.: 489

da “Ankara’ya varışı oldu/oluşt/oluyor” gibi ifadeler sıkıntılı görünmektedir. “Zaferin kısa sürdü” gibi bir ifadede sıkıntı görülmemesi ise diller arası fark ile birlikte dil içerisindeki kullanım farklılığı ile ilgilidir: “Zaferin kısa sürdü” anlamlıdır çünkü Smart’ın bahsettiği anlamın aksine burada zafer “üstün bir pozisyonu korumak ya da kaybetmemek” gibi bir süreci ifade etmeye çalışır. Ancak yine de, bu ifade de bile, “Zafer” ifadesinin anlamının böyle bir süreci ifade etmemesi gerektiği, bir mücadelenin kazanıldıktan sonra “Zafer”in sürdüğü bir süreç olmadığı iddia edilebilir.

Smart’ın daha göz ardı edilen ama tezce önemli bulunan bir katkısı da, B-teoretik açıdan bile, olayların “değişmez” olduğunu söylemenin hatalı olduğu fikridir. Smart olayların değiştiğini reddeder ancak aslında değişmediğini de reddeder çünkü ona göre “değişim” olaylarla ilişkili olmayan, onlar konusunda ilgisiz bir şeydir: “Sadece değişim kavramı onlara uygulanabilir değildir³⁴⁹. Bu fikir aslında B teorisinde ve özel olarak Ebediyetçilikte değişmeyen olaylar dizisi anlayışına da bir eleştiridir. Örneğin İstanbul’un 1453’te fethedilmesi” olayının değişmesini ya da değişmemesini tartışmak ifadenin sıradan anlamıyla pek mümkün görünmemektedir. Gerçekleşmiş bir olay değişemez çünkü o zaman başka bir olay olurdu, değişmediği de söylenemez çünkü gerçekleşmiş bir şey olarak belirliliği değişim ile ilgili değildir. “ Geçen gün pikniğe gittik” gibi bir olay değişemez çünkü o zaman pikniğe gidilmemiş olurdu ama durum öyle değildir, olay zaten geçen gün pikniğe gidilmesidir, ancak anısı değişebilir. Ancak değişmediği de söylenemez çünkü geçen gün pikniğe gidilmesi ancak anımızda sabittir, geçen gün pikniğe gidip gitmediğim -kurgusal özel bir içerik hariç- bir olay olarak soru olamaz. Bu analogik olarak sınava girmeyen bir kişiye “Sınavdan yüksek mi aldın yoksa düşük mü?” şeklinde sormaya benzer, burada değişim ile ilgisiz olduğu iddia edilen, yani değişim alakalarına girmeyen, “olaylar” konusunda “Falanca olay değişti mi değişmedi mi?” şeklinde soru soruluyor gibi görünmektedir³⁵⁰.

Smart’a göre kip-zamanların gerçekliği, zamanın akışı gibi iddiaların sebebi olayların tözsel düşünülmesidir: Zamanın akışı kabul edilip bir olaydan sonra başka bir olayın gelmesi bir akış ve ya süreç olarak ele alındığında olayların değişimini açıklamak için olayları töz gibi taşıyan “geçmişlik”, “şimdilik” ve “geleceklik” yapılarına ihtiyaç duyulur³⁵¹. Bir sürecin içerisinde değişen olaylar fikri olayların mutlak bir zamanla taşınmasını gerektirir, öncelik-sonralık ilişkileri ise birbirleri arasındaki ilişkiyi karşılasa bile, onların zaman içerisinde oluşlarını, akışlarını karşılamaz. Kip-zamanlar olayların zaman içerisindeki ilişkisini kurmayı sağlar. Bunun sıkıntılı oluşu Smart tarafından isabetli bir şekilde gösterilse de, zaman akıyor

³⁴⁹ Age.: 491

³⁵⁰ Benzer bir noktayı Stebbing’de ele alacaktır.

³⁵¹ Age.: 493

olsa dahi, olayların birbirinden adeta kopuk, izole bir şekilde ele alınması söz konusu gibi görünmekte olup, burada hem mantıksal hem deneyimsel bir problem var gibidir. Keyfi şekilde dizilmiş deneyimlerden çok, sonradan refleksiyon ile incelediğimizde izole edebildiğimiz ancak deneyimlerken birbirinden pek kopuk görünmeyen bütünlüklü bir yapı var gibi görünmekle birlikte, mantıksal olarak da belirli bir düzen önermeden ya da keyfiliği kabul etmeden bütünlüksüz bir şekilde birbirinden bağımsız deneyim noktalarının nasıl bir dizi oluşturduğunu açıklamak güçtür. Tözsel düşünce bu bütünselliği sağlamakta en azından ilk bakışta yararlıdır. Ancak tözsel düşüncenin gerektirdiği ontolojik bağılıklar ve uygun olmayan yerlerde kullanılmaya devam edilmesi ise Smart'ın işaret ettiği üzere tehlikelidir. Tez kip-zamanların tözsel düşünce ile ilişkisinin bulunduğu konusunda Smart ile uzlaşmakla birlikte bu ilişkinin boyutlarının ne olduğu ile gereğinin ya da Smart ve diğer birçok B-teorisyenine göre gereksizliğinin açık olmadığını belirtmektedir.

3.2.3.8 B-Teorisinin Genel Değerlendirmesi

Bir özet sunmak gerekirse, B Teorisine göre zaman öncelik-sonralık ilişkilerinden ibarettir. Kip-zamanlar, zamanın akışı gibi zamana ayrı bir varlık atfedecek fikirleri genel olarak reddederler. Onlara göre genel olarak psikolojik ve pratik bir durum olup, kip-zamanların kendi başlarına bir gerçekliği yoktur. Bunu gösterebilmek adına genel olarak dildeki kipli yapılar kipsizleştirmeye çalışılmıştır.

Aslında pek çok açıdan mantıkçı empirizmin zaman meselesine yaklaşımı diğerleri ile benzerdir. Uzlaşmacılık ile benzer bir şekilde, mantıkçı empirizmin savunucularının zaman fikirleri genel anlamda zamanın pratik olarak faydalı olduğunu kabul eder. Kip-zamanlar açısından olaya bakıldığında, olayların gündelik halleri ile şimdi, geçmiş ve gelecek zamanlarla anlatılmasının ve yaşanmasının getirdiği kolaylıklar var gibi görünür. Deneyimlerimiz bir şekilde bu yapılarla ifade edildiğinde organize ediliyor olabilir. Ancak uzlaşmacılıktan farklı olarak, onlara göre bu deneyim tamamen pragmatik ya da uzlaşmacı bir üretime değil, yine de evrenin yapısındaki bir hakikate, gerçekliğe ya da epistemolojik bir uygunluğa dayanır. Yani zaman deneyimini bizde uyandıran bir “Gerçek Zaman” olmalıdır ya da deneyimlerimizi açıklayacak uygun bir “Bilimsel Zaman” olmalıdır şeklinde düşünülür. Bu noktada, realizm ve anti-realizm tartışması ekseninde durumu incelersek Modern Empiristlerin genel olarak zaman konusunda realist oldukları iddia edilebilir. Onlara göre öncelik-sonralık ilişkilerinden yani B dizisinden oluşan bir zaman vardır. Kip-zamanların varlığı da son tahlilde bu öncelik-sonralık ilişkilerine dayanır.

Ancak bu da bakış açısına bağlı olarak değişebilir: Birçok durumda B Teorisi, zamanın genel olarak insanlar arasında A Teorisi şeklinde bilindiği iddiasına dayanarak, zamanın reddi olarak da düşünülebilmektedir. Diğer bir deyişle, kip-zamanların reddi ile birlikte eğer zaman kip-zamanlar ile tanımlanıyorsa zaman reddedilmiş olur. Bu açıdan ve ayrıca A serilerinin çelişkili olduğu konusunda genel olarak zamanı reddedenlerle uzlaşırlar. Ancak onlardan farklı olarak, zamanı reddedenlerde sıklıkla görülen, gerçekliğin genel olarak ilüzyonumsu doğası olduğu fikrini benimsemezler. Yani bu anlamda, belirli bir zaman anlayışı konusunda anti-realist olarak yorumlansalar bile, bu genel olarak global bir anti-realizme bağlı ya da oraya yönelir bir şekilde görülmez.

Bu noktada mantıkçı empirizmin A Teorisi tarzında bir zaman anlayışını ve deneyimini gerçek olma bağlamında yadsır tavrı daha çok kendi savunduğu gerçekliğe indirgeyicidir. İnsanların A Teorisi tarzında olduğunu düşündükleri zaman deneyimlerinin olmadığı savunulmaz, daha çok bunların psikolojik, kültürel, sosyal olarak önem arz ettiğini kabul edebilir ancak asıl gerçeklikte, yani fiziksel olarak karşılığının doğrudan olmadığını ya da B dizisi olduğunu savunur. Bu anlamda A Teorisi deneyimleri psikolojik, kültürel, sosyal olarak kabul edilebilir ancak A Teorisi ve bu alanlar esasen fizik bilimi ile açıklanabilir yapılardır. Zaman konusunda da, bu yapılar B dizisine indirgenebilir görünmektedir. A Teorisi yani “kipli zaman teorisi” aslında B Teorisi yani “kipsiz zaman teorisi” olarak açıklanabilir, diğer bir deyişle, psikolojik, kültürel ve uzlaşmalara bağlı sosyal kipli yapılar fiziksel kipsiz yapılar olarak ifade edilebilir.

Mantıkçı empirizmin bu noktada sadece felsefe alanında kalarak zaman üzerine bilimsel yorumlar yapması pek mümkün değildir. Kendi yöntemine uygun olarak Modern Bilim’in zaman ile ilgili bulgularını takip etmeli ve zaman ile ilgili felsefî karışıklığın dilsel olup olmadığını denetlemelidir. Bu da bir yandan az önce belirtilen mantığa uygun olarak dildeki kipli yapıların herhangi bir önemli anlam kaybı olmadan kipsiz yapılara indirgenebileceği fikrini oluştururken, bir yandan da Modern Bilim’in sürdürdüğü zaman ile ilgili tartışmaları takip ederek gerçekleşti. Tezde de bahsedileceği üzere, Modern Bilim’in Einstein’ın görecelilik kanunu zaferi, pek çok düşünüre göre B Teorisi’ni ispatlamış ya da en azından güçlü bir şekilde desteklemiş ve/ve ya A Teorisinin yanlışlığını göstermiş ya da en azından gücünü önemli bir derece zayıflatmıştır. Bu noktadan sonra zaman felsefesi disiplininde gittikçe artan B Teorisyenleri görülmeye başlanıyor, bu yüzden günümüz itibarıyla A Teorisyenlerinin sayısı pek azdır. Oysa Bigelow’a göre antik zamanlardan beri felsefeciler A Teorisini savunmaktaydılar ve her ne kadar yirminci yüzyılda profesyonel felsefeciler ve bilim insanları arasında B Teorisi popüler ise de, bu sınırlı sayıdaki uzmanlar dışında genel olarak insanlar da

A Teorisini desteklemektedirler³⁵². Bu noktada iki temel soru ortaya çıkıyor: Birincisi Modern Bilim’in sonuçları ne kadar B Teorisini desteklemekte ve ne kadar A Teorisini zayıflatmakta olduğu, ikinci soru ise, Modern Bilim’in bir felsefi teoriyi destekleyip desteklememesinin felsefi anlamda ne kadar bağlayıcı ya da ilgili olduğudur.

3.2.4 Zamanın A Teorisi

Gale sınıflandırmasında A-Teorisi’nin daha çok “kelimelerin çeşitli içeriklerde kullanılma şekillerini inceleyerek gündelik dili açıklığa kavuşturmayı ana dertleri edinmiş filozoflar” arasında yaygın olduğunu ve bu fikrin “en açık şekilde ifadesinin” C. D. Broad’ta olduğunu belirterek yakın fikirlere sahip olanları “L. S. Stebbing, J. Wisdom, P. Marhenke, A. N. Prior, D. Pears, W. Sellars, S. Hampshire, P. F. Strawson, and J. N. Findlay” olarak belirliyor³⁵³. Tezde bunların arasından tartışmalardaki etkili rolleri ve tezin konusu açısından önemleri dikkate alınarak Broad, Stebbing, Prior, Strawson ve Findlay’nin kip-zamanlar ile ilgili anlayışları tartışmaya açılacaktır.

3.4.2.1 C. D. Broad

Broad zaman felsefesinde A-teorisinin en görünür temsilcisi ya da temsilcilerinden biri olsa da, zaman ile ilgili bu teoriden farklı ya da ilgili bir şekilde çeşitli fikirler üretmiş bir düşünürdür. Oaklander’a göre Broad’ın zaman felsefesi ile ilgili olarak üç döneminden bahsedilebilir: Birinci döneminde Broad “Time”³⁵⁴ adlı ansiklopedi girdisinde genel olarak bir Russell takipçisidir ve B-teorisini³⁵⁵ savunur, ikinci döneminde en etkili eseri olduğu söylenebilecek “Scientific Thought”³⁵⁶ eserinde A-teorisini savunur, üçüncü döneminde ise A-teorisinin, Oaklander’a göre çelişkili bir şekilde, “tam-gelecek teorisi” ve “şimdıcilik” versiyonlarını savunur³⁵⁷. Tezi zaman felsefesi tarihi kurgusu açısından bu noktada, erken dönem zaman felsefesinde A-teorisini en etkili savunan düşünür ya da en etkili savunan düşünürlerden biri olarak “Scientific Thought” eserinde ortaya koyduğu ikinci dönem zaman anlayışıdır.

³⁵² Bigelow, 1996

³⁵³ Gale, 1968: 77

³⁵⁴ Broad, 1921

³⁵⁵ Burada tezdeki bilginin tutarlılığı açısından B-teorisi savunduğu söylene de Oaklander’ın tartışmasında Russell’in fikri “R-teorisi” olarak B-Teorisinden ayrılır ve bu anlamda bu dönemde bir bakıma Broad “R-teorisi”nin takipçisidir. Oaklander’ın bu tartışması önemli olmakla birlikte genel zaman felsefesi tarihi ve tezin zaman felsefesi kurgusu bu şekilde bir R ve B Teorileri farkı üzerinden kurgulanmamaktadır.

³⁵⁶ Broad, 1927

³⁵⁷ Oaklander, 2020

Öncelikle Broad bu eserinde felsefe ile bilim ilişkisini ortaya koymak amacıyla felsefenin ne olduğunu ifade etmeye çalışır ve felsefenin sonuçsuz, beyhude, muğlak ve deney ile ispatlanamayacak fantezi ürünü meselelerle uğraştığı iddialarına karşı, felsefenin ele aldığı konuları sağduyusal hali ile karşılaştırıldığında “daha açık ve derin” ve görece “daha kesin” hale getirdiğini savunur³⁵⁸. Bilim bu kavramları açık olmayan, sığ ya da bulanık halleri ile kullanabilir çünkü bilim alanları Broad’ın örneği ile “töz”, “uzay”, “devinim” gibi temel kavramlarını “zaten bildiklerini varsayarlar” ve “bu kavramları sadece özel amaçlarının gerekliliği ilgili olarak tartışırlar”³⁵⁹. Bunu yapmaları için gerekli araçları yoktur. Tezin de sıklıkla değindiği ana görüşlerden biri genel olarak alındığında zaman ve kip-zamanların da bu temel kavramlar içerisinde yer aldığıdır. Broad felsefenin başka bir görevinin ise sağduyuda daha eleştiriye tabi tutulmamış ve “eleştirilmeden sağduyudan alınarak öylece üzerinde çalışan” bilimde de yer etmiş kavram ve inançları sorgulamaktır³⁶⁰. Bu anlamda Broad’ın “Eleştirel Felsefe”³⁶¹ olarak adlandırdığı felsefe anlayışı “temel kavramlarımızın analizi ve tanımı ile temel inançlarımızın açık bir şekilde ifade edilmesi ve kararlı bir şekilde eleştirilmesi” olarak ifadesini bulur³⁶². Eleştirel Felsefenin geçerli olmadığı durumun bir örneği, tezde de fizikalizm ve psikolojizm tarzı indirgemecilikler üzerinden değinilen, Broad’ın ifadesi ile bir doğa bilimcinin ya da psikoloğun “aşırı basitleştirme” ile “tek-terafli dünya görüşleri” içerisinde “Bilim insanına öznel idealizm bir peri masalı gibi görünürken psikoloğa materyalizm delilik gibi görünür” ancak kendi sıkıntılarını göremez oluşlarıdır³⁶³. Bu bilgiler üzerinden düşünüldüğünde Broad’ın bilimi temel alan bir görüşü benimsemek ile birlikte, indirgeme ya da “aşırı basitleştirme”nin getirdiği “tek-terafli” anlayışlara karşı çıktığı ve buna uygun olarak zaman ve kip-zamanlar konusunda bu kavramların bilimsel olarak ele alınan anlamlarından farklı olarak, farklı deneyimlere denk düşen farklı anlamları var ise, bilimci bir tavra eleştirel yaklaşacağı gözlemlenebilir. Diğer bir deyişle, her kavram gibi, zaman ve kip-zamanlar ile ilgili herhangi bir farklı iddia bilimselliğe en azından uygunsuz olmamalı ve temelinde ampirik anlamda deneyime bağlı olmalıdır.

Broad’ın 1. Bölüm’e başlarken bunu temel kavramlara uygulamaya başlar ve değindiği kavramlardan biri “Zaman”dır:

³⁵⁸ Broad, 1927: 12-15

³⁵⁹ Age.: 17

³⁶⁰ Age.: 17-18

³⁶¹ Tezde özel olarak değinilmemekle birlikte Broad eserinde bu felsefe anlayışını “Spekülatif Felsefe” anlayışından ayırır.

³⁶² Age.: 18

³⁶³ Age.: 22

“Uzay, Zaman ve Madde’yi, fiziki bilimlerde kullanıldığı halinde olduğu gibi, birbirinden izole olarak ele almak son tahlilde mümkün değildir, çünkü bizim göreceğimiz üzere onlar kendi doğalarında birbirlerine yakinen bağlıdırlar”³⁶⁴.

Bu tarz bir bağa tezde bahsedilecek olan Stebbing’in fikrinde de “deneyimin özsel bağlantısallığı” olarak rastlanılır. Dile getirilmediğinde dahi, özellikle A-teorisi için şeylerin, olayların ya da kavramların bu birbirine bir şekilde bağlı oluşları sıklıkla sezilebilen bir vurgudur. Deneyimimizde biz örneğin bir bardağı farklı bir cisim olarak tespit edebiliriz ancak onu diğer şeylerden izole olarak algılamayız, bardak hep mekansal ve zamansal olarak kendi içerisinde ya da başka şeyler ile doğal bir ilişkide gibidir. Burada, klasik anlamda tözsel yani bu birlikteliği sağlayıcı bir taşıyıcı, kelimenin felsefe tarihindeki çıkış noktası olarak ele alınan Antik Yunanca anlamıyla “altta yatan”³⁶⁵ ya da benzer bir şekilde Preus’a göre “*Timaeus 48e-52d*’de uzay-zaman sürekliliği”ni ifade eden “kap/yuva” ya da “alttaki kap/yuva” anlamıyla³⁶⁶ bir ilişki gözlemlenebilir³⁶⁷. Preus’un bahsettiği bu “Kap/Yuva” ifadesi Zeyl tarafından özellikle çeviri bakımından zorlukları üzerinden tartışılmış ve Platon’da pek çok kavram ve özelliğin bu ifade içerisinde iç içe geçtiğini belirtmiştir³⁶⁸.

Broad’ta da benzer bir şekilde bu kavramların içiçeliğine vurgu yapılmaktadır:

“Bu “Doğanın ne tür bir kutu içerisinde tutulduğu”³⁶⁹ sorusudur. Görünen o ki bu birinin kıyafetlerinin portmanto, bir sandık³⁷⁰ ya da bir Gladstone çantasının³⁷¹ içerisinde olup olmadığı sorusunu sormak kadar basit değildir. Öncelikle, fiziksel Uzayın Zaman ve Madde ile dolaşıklığı bu noktada hayli önemli hale gelmektedir. Örneğin, geometrimiz ve fiziğimiz doğadaki, farklı ancak çok yakinen birbiri ile ilintili, izole olarak birbiriyle karşılaşmayan, etmenleri incelemektedir. Bu sebeple geometrinin çeşitli farklı sistemleri fiziksel kanunların formlarında uygun modifikasyonlar yapıldığı takdirde doğanın mekansal tarafına eşit şekilde uyum göstereceklerdir”³⁷².

Dolayısıyla iki görüş burada ortaya tekrar çıkıyor: Birincisi, analiz konusu olan farklı varlıkların altta duran bir yapının imkanı ile varolması ya da anlaşılması; ikincisi ise, bu yapının ne olduğunun bir şekilde karmaşıklığı. Bu noktada Locke’un töz hakkında tezde bahsedilmiş bulunan “Ne olduğunu bilmediğimiz” ama bir şekilde var olduğunu bildiğimiz bir şey olması gerektiği tespiti hatırlanabilir. Ancak bir bakıma farklı olarak, Platon’daki “Kap/Yuva”ya

³⁶⁴ Age.: 26

³⁶⁵ Yun. *Υποκειμενον* Latin harfleri ile HYPOKEIMENON İng. *Underlying*

³⁶⁶ Yun. *Υποδοχή* Latin harfleri ile HYPODOCHĒ İng. *Receptacle*

³⁶⁷ Bu tanım ve cümlede geçen kavramların dipnottaki İngilizce’ye çevirileri Preus, 2015: 201’den alıntılanmıştır.

³⁶⁸ Zeyl, 2000: lvi- lxiv

³⁶⁹ İng. *contain* “İhtiva edildiğini”, “kapsandığını”, “içerildiğini” gibi anlamlarıyla birlikte düşünülmelidir.

³⁷⁰ İng. *trunk* Tez açısından önemli olmamakla birlikte kelime arabanın “bagaj”ı ya da “bavul” gibi başka anlamlarda da kullanılmış olabilir.

³⁷¹ Genelde “Hekim Çantası” olarak da bilinen bir tür çanta

³⁷² Broad, 1927: 29

benzer şekilde, üzerine konuşulan ve iç içe olduğu belirtilen temel yapılar belirlenmiş gibidir. Gizemi çözme yolu da “Uzay”, “Zaman” ve “Madde” yapılarının iç içe olmasından dolayı yaşanan anlam karışıklıklarımızın mümkün ise çözülerek kavramların aydınlatılması sonucunda aynı ya da ilgili başka temel yapıların ortaya konması ile mümkün görünür.

Broad’ın temel argümanı fizikçilerin uzayın maddeden ve zamanın olaylardan kopararak ele alındığı iddiası üzerinden gelişir:

“[...] *Salt Zaman* konumunun farklılığının bir fiziksel sonucu olmadığı varsayılmaktadır. Dışarıya gece 2’de paltom olmadan çıkarsam muhtemelen soğuk alırım, öğleden sonra 2’de bunu yaparsam, muhtemelen hiçbir zarar görmem. Fakat bu farklılık hiçbir zaman *salt zamandaki*³⁷³ farklılığa atfedilmiyor, ancak sıcaklık ve rutubet konusunda farklı koşulların iki yolculuğumda aktüel <olarak geçerli> olduğu olgusuna atfediliyor”³⁷⁴.

Broad’ın mekansal ve zamansal değişikliklerin koşul olarak ele alınmaması konusundaki vurgusu önemlidir. Özellikle bilimsel bir bakış açısı ile neden-sonuç ilişkileri üzerinden bakıldığında, uzaya veya zamana etki atfetmemek, onların fiziksel anlamda olmadığını söylemek ya da fiziksel anlamda agnostik bir tavır almak ile aynı şeydir. Fizikalist bir bakış açısından ise bu mekan ve zamanın ontolojik olarak var olmadığını ya da varoluşları üzerine düşünmenin ilgisiz ya da gereksiz olduğunu söylemek ile aynıdır. Broad, uzay konusunda noktaları tekil anlamıyla özel olarak deneyimleyememize benzer bir şekilde anları da deneyimleyemeyeceğimizi ancak “sonlu olaylar”ın sürmeleri ve süreçleri konusunda farkındalığımız bulunduğunu iddia eder³⁷⁵.

Broad süreç ve sürme konusundaki farkındalığımızı sonlu olayların birbiriyle “kısmen ya da tamamıyla örtüşmesi” üzerinden açıklar: Süreç zaman konusunda uzayda uzama benzer bir şekilde alınabilir ve sağ-sol gibi yönlerden bahsetmemiz gibi öncelik-sonralıktan bahsedilebilir ve örtüşme de eş-zamanlılık olarak ele alınabilir ancak zamanda uzamdan farklı olarak anlar belirli bir “içkin düzen”e göre dizildiğinden belirli bir şekilde sıralanmak zorundadır ve zamanda uzamdan farklı olarak Broad’ın örneği ile “ABC” harf dizisinin “CBA”dan farklı olması gibi bir “içkin duyum” gerektirir³⁷⁶. Buradaki “içkin düzen” ve “içkin duyum” mekansal bir yapıda sağ-sol, yukarı-aşağı, kuzey-güney gibi yönlerle gidip gelme ve bu yönleri seçme mümkün iken zamansal bir yapıda belirli bir düzende ve bu düzen içerisinde belirli bir yöne doğru bir duyumu ifade eder. Broad burada böyle bir duyumun gerçekleşmesi için “ABC” harf dizisi ile “CBA” harf dizisinin farklılığı ile örneklendirmenin de yeterli

³⁷³ İng. *date* Burada daha çok kelimenin genel anlamı ile “zamansal konum” gibi bir anlamda kullanıyor, dar anlamıyla “tarih” gibi ele alınırsa yanlış anlaşılabilir.

³⁷⁴ Age.: 54

³⁷⁵ Age.

³⁷⁶ Age.: 55-57

olmadığını, bu noktada mekansal analojinin ötesinde, bu noktaları sabit içkin düzene göre sırasıyla “hayali bir gözlemci”nin takip ettiği ya da bir şeyin bu dizide hareket ettiği düşüncesinin gerektiğini belirtir³⁷⁷. Diğer bir deyişle, hareketsiz bir dizi zaman açısından gereklidir ancak tek başına zaman ile ilgili duyumu sağlayamaz.

Broad bu duyumu kip-zamanlar ile sağlar. Ona göre B-teorisinin iddiasına benzer ancak ters bir şekilde öncelik-sonralık ilişkileri zamansal bir konuda kip-zamanlardan çıkmaktadır, zamansal olarak ele alınan bir ABC harf dizisi için “A B’den önce gelir çünkü B şimdi iken, A geçmiştir”³⁷⁸. Bu noktada zaman felsefesinde Broad’ın fikri ve örnekleri üzerine “Hareket eden Şimdi”, “Hareket eden Spot Işığı” ya da “Polisin Işıldığı”³⁷⁹ olarak isimlendirilen fikirden bahsetmelidir. Bu fikir, “geniş şimdi” olarak tezde Russell’dan bahsedilirken değinilen zaman anlayışı ile birlikte çalışır. “Şimdi” bir nokta değil mekansal analogi ile uzam gibi düşünülen sonlu bir algı ya da farkındalık sürecini kapsar ve “şimdilik” daha geniş sonlu bir süreçte kısmen örtüşerek en baştan sonra doğru hareket eder³⁸⁰. “Geniş şimdi” sonlu daha geniş süreci tarar şekilde de düşünülebilir. Ancak Broad’a göre bu örnek sorunludur çünkü şimdiliğin bir olayı işaret etmesi de bir olay olarak ele alınabilir ve bu anlamıyla “kendisi de bir olaylar dizisinin parçasıdır”³⁸¹. Buradaki sorun, McTaggart Paradoksundaki sonsuz döngüye benzer bir şekilde, durmadan yeni diziler ve dolayısıyla yeniden açıklanması gereken zamana dair bir “içkin duyum”dur: Ele alınan olayların zamansal olarak incelenmesi için “spot ışığı” şeklinde hareket eden “şimdilik” kullanıldığında, şimdiliğin her bir olayı aydınlatışı da bir olay olarak ele alınmak zorunda olup bu da bu aydınlatışları barındıran bir üst ya da yeni dizi ve bu diziyi tarayan yeni bir “şimdilik” gerekir olur. Bu sonsuza kadar gideceğinden, hareket eden spot ışığı olarak şimdi zaman fenomenini açıklayamaz. Burada şimdinin bir olayı tarayışı ile olayın kendisinin eş-zamanlı olarak ele alınması önerilebilir. Ancak buradaki sıkıntı eş-zamanlılığı belirlemesi beklenen şimdiliğin kendisinin kriter olarak konmasıdır. “Şimdinin X olayını tarayışı X olayı ile eşzamanlıdır” demek “Şimdinin X olayını tarayışı X ve X olayı şimdidir” gibi makul görünmeyen bir ifadeye yol açar. Kısaca, olaylar dizisinin üzerine hareket eden bir şimdiiyi varsaymak ikinci bir zaman dizisi ortaya çıkarır ve aynı çözüm sürdürüldüğünde

³⁷⁷ Age.: 57

³⁷⁸ Age.: 58

³⁷⁹ İng. *bull’s-eye* “Işıldak” olarak çevrilmişse de, aslında genellikle eskiden polisin çevreyi kontrol etmek için kullandığı bir aydınlatıcıyı ifade etmektedir. Burada Broad’ın özellikle bu örneği kullanması polisin bunu rastgele ya da keyfi yapmaktan çok kasıtlı bir şekilde bir alanı, örnekte “bir sokaktaki evlerin önünü” (s.59) tarayarak ya da bir şeyi takip ederek aydınlatıcıyı hareket ettirmesinden dolayı olsa gerektir. Günümüze daha uygun bir örnek dizilerde ya da filmlerde sıklıkla hava karardığında askeri üsler ya da hapishanelerde kontrol için ya da biri arandığında gezen spot ışıkları olabilir. Zamanda bu örnek yalnızca bir yöne doğru gidiyormuş gibi düşünülür.

³⁸⁰ Age.: 59-60

³⁸¹ Age.: 60

sonsuzla sayıda zaman dizileri oluşur. Bu anlamda Broad'ın da tespit ettiği üzere, bu yol başarısız görünür.

Broad “şimdi” üzerine yoğunlaşarak “şimdi”nin diğer kip-zamanlara göre farklı bir şekilde duyumlandığını belirterek çözümü bu farklılık üzerinden bulmaya çalışır, ancak bu noktada da bilişsel farklılıklara bağlı olarak kip-zamanlar konusunda farklı yargılarda bulunabileceğimizi kabul etmek ile birlikte, belirli bir gözlemcinin bilişsel olarak kip-zamanlar konusunda farklı yargılarda bulunduğundan bahsedilmesi de yine kip-zamanlara bağlı olarak yapılacağından yine sonsuz bir tekrar ele alma görülür: Broad'ın örneği ile bir gözlemci “O” farklı zamanlarda ya bir olayı algılıyor ama hatırlayamıyor ya da hatırlayamıyor ama algılıyorsa, bizim gözlem açımızdan bakıldığında “algılama olayının geçmiş iken hatırlama olayının şimdi olması” şeklinde yine kip-zamansal ifade edilecekken, gözlemci O'nun kip-zaman algısı üzerine konuşmaya çalışırsak – örneğin bize göre şimdi deneyimliyor olduğu şeyi algılamayıp hatırlayacağı için geçmiş olarak konumlandırması gibi – kendi gözlemci konumumuzla onun algısının durmadan ifade edileceği, “spot ışığı” örneğindeki gibi durmadan bir üst seviyede bilişsel olarak belirlenen kip-zamanların ne olduğunun her seviye için yeniden tartışılıp durulduğu sonsuz zaman kademeleri üretir³⁸².

Broad kip-zamanlarının birbiri ile uyumlu olmayan özelliklere sahip olmasına benzer olarak seçtiği “kırmızı” ve “yeşil” gibi renklerin özelliklerinin de birbiri ile uyumlu olmamasına dayandırarak, bir şeyin kırmızıdan yeşile değişiminin, tarihselliklerin birbiri ile örtüşmesine göre, örtüşenlerden daha büyük süreç açısından tespit edilebileceği, kırmızıdan yeşile dönüştüğü noktadan kesilebilir olduğunda bir şeyin değişmiş olduğunun söylenebileceği fikri üzerine düşünür, ancak bunun da yine birkaç şekilde döngüsel olduğunu söyler³⁸³. Broad'ın denemeleri hala aynı soruna, örnekleri iki-zamanlı olarak, bir zaman diğerini açıklar şekilde kurmasından kaynaklanmaktadır, bu örnekte de sorun kabul edilmiş bir kırmızıdan yeşile değişim zamanının örtüştüğü daha uzun bir zaman tarafından tespit edilmeye çalışılmasıdır. Bu örneğin daha da sorunlu olduğu söylenebilir çünkü bu uzun sürecin ne olduğu onun nasıl değerlendirileceği ve yine gözlemci olarak bizim zamanımız ve bu zamanlar hakkında yargılarımız daha örneğin başında ikiden fazla gibi görünmekte olup ve sonsuza kadar çoğalmak durumundadır. “Geniş şimdi” bile aslında kendi içinde sonlu başka bir süreç olup, açıklayıcı olarak kullanıldığında ayrı bir zaman hattı oluşturur.

Ancak Broad bu sıkıntıların farkındadır:

³⁸² Age.: 61

³⁸³ Age.: 63-64

“Gördüğümüz üzere aynı olayın uyumsuz zaman özelliklerini değişime dayanarak uzlaştırma çabası hem döngüsel hem de etkisizdir. Döngüsellik özellikle şu şekilde ele alındığında göze çarpmaktadır: Şeylerin değişimi Zaman içerisinde değişimlerdir, fakat olayların ya da geleceğin anlarının, şimdiden geçerek, geçmişe doğru değişimi Zamanın <kendisinin> değişimidir. Hemen hemen hiçbir şekilde Zamanın değişimlerini Zamandaki değişimlere indirgeyebiliriz çünkü Zaman o halde içerisinde değişeceği başka Zamanı gerektirir ve bu şekilde sonsuza kadar gider”³⁸⁴.

Broad’ın bu örneklerindeki aynı sıkıntıyı açıklamanın başka bir ifadesi, argümanların zaten hep biri diğerini açıklayan iki-zamanlılık ile başlıyor olduğunu belirtmek olabilir. “Birinci Zaman” “İkinci Zaman” ile açıklanmaya çalışıldığında, amaç zaten³⁸⁵ “Zaman”ı açıklamak olduğundan, “İkinci Zaman” da bir “Üçüncü Zaman” ile, aynı gereksinimi izleyerek sonsuza gidecek şekilde, tekrar tekrar yeni zamanlar ortaya çıkar. Bu iki zaman, “Spot Işığı” açıklamasında bu “ölçülen dizinin zamanı” ile “açıklayan spot ışığı” ya da “hareket eden şimdiliğin zamanı” iken, “Gözlemci O” örneğinde bu açıklanan “Gözlemci O’nun bilişsel zamanı” ile bizim örneği inceleyenler olarak zamanımızdır. Bu sıkıntılı bir durumdur çünkü B-teorisyenlerinin temel eleştirilerinden biri A-teorisyenlerinin zamanı kriteri yine zaman olarak açıklamaya çalıştıklarında makul olmayan sonuçlar elde ettikleridir.

Broad başka bir çözüm önerisi olarak bir olayın geçmişte şimdi olup geçmiş haline geldiğinde hiçbir özellik kaybetmeyip aksine özellik kazandığı fikrini ele alır; bu fikirde gelecek bulunmaz çünkü gelecek olay gerçekleşmemiştir, bu anlamda şimdi gelecekte önce gelmez şimdinin özelliği hiçbir olaydan önce gelmemesidir³⁸⁶. Bu fikir ileride “Genişleyen Blok Teorisi”³⁸⁷ olarak anılacak fikrin öncüsüdür. Bu fikirde varolanlar durmadan artar ve şimdi bir varoluş ya da meydana geliş noktası ya da alanı olarak düşünülür. Olaylar vuku buldukça geçmiş olarak birikir, bu birikim zirvesi şimdi olan düzenli bir yığıntı olarak düşünülebilir. Bu anlayışta geçmiş ve gelecek kip-zamanlar ontolojik olarak var iken, geçmiş kip-zamanı yoktur.

Broad bu noktada gelecekte geçmişe değişimin şimdiden geçmişe değişimden ve yakın geçmişin uzak geçmişe değişiminden farklı olduğunu iddia eder ve bu karışıklığı çözmek için “değişim” kelimesinin ilk ikisi en temel olan üçüncü anlama bağlı olmak üzere üç farklı anlamından bahseder: Bu anlamlardan birincisi “Şeylerin özelliklerinin değişimi”, ikincisi

³⁸⁴ Age.: 64-65

³⁸⁵ Bu arada özellikle zaman tartışmalarında incelenen düşünür belirtsin ya da belirtmesin inceleycilerin zamansal düşüncülerinin ve eğer yaklaşım kabul ediliyorsa, kendi “içinde bulundukları” zamanın da örnek içine ister istemez dahil olabileceğini söylemek gerekir. Örneğin, tezde “zaten” gibi “masum görünen” bir ifade kullanıldığında dahi, “halihazırda” anlamıyla “Zamanı açıklama amacı” olayı geçmişten şimdiye uzanan bir zaman sürecine konulmuş olup “İkinci Zaman”ı açıklamaya çalışan ama örnek açısından “Üçüncü Zaman” da olmayan, ikisinin arasında gizli bir zaman olarak eklenmiş oldu. Anlatım pratikliği açısından bu örnekte bu yol izlendi ise de, bu tarz tercihlerin gerekli görülen yerlerde özenli bir şekilde yapılması argümanın sağlığı açısından önemlidir.

³⁸⁶ Age.: 66

³⁸⁷ İng. *Growing Block Theory*

olayların geçmişliğinin gittikçe artması ya da diğer bir deyişle şimdiden uzaklaşması, üçüncüsü yani temel anlamı ise Broad'ın “*Oluş*”³⁸⁸ olarak isimlendirdiği “Gelecekte şimdiye değişim”dir³⁸⁹. Bu üçüncü anlam Broad’a göre gereklidir çünkü diğer iki değişim halihazırda varolanlar üzerine olup “*varlığa gelme*”yi açıklamaz: gelecek olaylar yoktur ve olmadıklarından birşeyden önce ya da sonra gelemeler o halde olaylar şimdide vuku buluyor, oluyor olmalıdır³⁹⁰. Buna uygun olarak birbirine indirgenemez üç yargıdan bahsedilebilir: “*Varoluşsal yargı*” birşeyin varlığını bildirir, “*Tanımlayıcı yargı*” şeylerin özelliklerinden bahseder, Broad'ın bu eskiden beri bahsedilen yargılara katkısı olan “*Türeyimsel yargı*” ise bir şeyin “varoluş ya da varlığa gelişi”ni ifade eder³⁹¹. Broad’a göre zaman felsefesinde çoğu kişinin hatası türeyimsel yargıları tanımlayıcı yargılara indirgemeye çalışmak olup bu gramatik olarak mümkünse de gerçek anlamda mümkün değildir³⁹². Her ne kadar “mevcudiyet”³⁹³, “oluş” ve “nitelendirme” birbiriyle çok sıkı ilişkiler içerisinde ise de, birbirinden farklıdır: Bir şey oluşur ya da varlığa gelir ve bununla birlikte mevcut olur, hiç bir şey namevcut olmaz, sadece şimdiden giderek daha geçmişe değişirler³⁹⁴.

Broad'ın bu fikirde ilginç bir katkısı varoluşu geleneksel ve sağduyusal bir anlama yakın alırken bir yandan da yeni bir “şimdi” anlamı oluşturuyor olmasıdır. Bir şeyin şimdiden giderek geçmişe değişmesini mevcut varlıkların çoğalarak birikmesi ve böylece “mevcudun genel toplamı”nın artması olarak ele alır³⁹⁵, diğer bir deyişle, “şimdi” mevcudiyet ya da varlık listesinin en yeni üyesi demek iken, “geçmiş” yeni başka bir üyenin listeye katılmış olduğu anlamına gelir. Ancak bu “yeni” üyeler nasıl bu yığına katılmış bulunmaktadır?

Bu noktada Broad, yine tümevarım açısından da önemli olabilecek şekilde, gelecek ile ilgili tahmin ve yargılarımızın eğer ortada bir gelecek kip-zamanı yoksa ne ile ilgili olduğunu sorgular:

“[...] gelecek hakkında olduğu iddia edilen yargılar yargıda bulunuldukları zaman hiçbir olguya <işaret eden> , olumlu ya da olumsuz, gösterim alakası kurmazlar. Onlar o halde o zamanda ne doğru ne de

³⁸⁸ İng. *Becoming*

³⁸⁹ Age.: 67

³⁹⁰ Age.: 68

³⁹¹ Age.

³⁹² Age.: 69

³⁹³ İng. *existence* burada “oluş” olarak çevrilen İngilizce “*becoming*” ile karşılaştırılması “*Existence*” ve “*Being*” kavramlarının tartışılması ile paralel düşünülebilir. Çeviri açısından zorlu olan bu kavramlara “*Existence*” kelimesi çevrilirken tezin yazarının genel tercihi “varlık” ya da “var olma” olsa da, buradaki farkı ve vurguyu belirtmek adına “mevcudiyet” kelimesi tercih edilmiştir. Buradaki ifadelerin İngilizce, Türkçe ya da başka bir dildeki içiçeliği başlı başına bir araştırma konusu olabileceği gibi, zaman ve varlık konularının içiçeliğine de işaret eder. İlk bakışta belli olmasa da bu “nitelendirme” için de geçerlidir: Özelliklerin varlığı, özelliklerin belirlenimleri olarak ele alındığında herhangi bir varlığın sınırlarını ya da koşullarını oluşturmaları ve değişim fenomeninin bir varlığın bir özelliğinin yerini diğerinin alması olduğu fikri yine bu içiçeliğe işaret eder.

³⁹⁴ Age.

³⁹⁵ Age.

yanlışlardır. Onlar gösterim alakası kuracakları bir olgu bulunduğu zaman doğru ya da yanlış olacaklardır ve bundan sonra onlar doğru ya da yanlış hangi durum geçerli ise sonsuza kadar öyle kalacaklardır”³⁹⁶.

Bu çözüm “gelecek” diye bir kip-zamanın olduğu varsayıldığında onunla ilgili önermelerimizin nasıl gerçekleştiği konusunda uygun cevaplardan biridir ancak Broad’ın çözmesi gereken “gelecek” kip-zamanının olmadığı durumda yargılara denk düşecek, gösterim alakası kurulacak bir olgu beklemenin açıklaması ne olabilir? Burada Hume’un tümevarım eleştirisine benzer bir sorunun tekrar ortaya çıktığını görüyoruz: Broad’ın terminolojisi ile gelecek yoksa bir şeylerin varlığa geleceğine ve yargılarımızla uygun düşeceğine dair inancımızın kaynağı nedir? Burada Hume’un sunduğu sorunun daha radikal zamansal bir versiyonu belirir: Bir olayın son varlığa gelme olduğu ve öylece zamanın durduğu ya da mevcutlar yığıntısının artmadığı düşünülemez mi? Serbest halde bulunan bir yargının, bir “tümel” ifadenin³⁹⁷ bir varlığa gelme söz konusu olduğu durumda uygunluğu ya da uygunsuzluğunun tartışılması³⁹⁸ gelecek ile ilgili olduğu düşünülen yargıların gelecekle ilgili olmadığını ve kabaca ifade edecek olursak bu yargıların “tutması”nın uygun düşmesi demek olduğunu açıklamada başarılıdır³⁹⁹ ancak yine de gelecek kip-zamanının olmadığı bir durumda bir varlığa gelme beklentisinin korunması anlamlı görünmemektedir.:

“Eğer bu tür <gelecek ile ilgili> yargılar ne öne sürmektedir? diye sorulursa verebileceğim tek cevap toplam mevcudiyetin oluş yoluyla artacağıdır ve soru konusu olan özelliğin varlığa gelecek şeyin bir kısmını nitelendireceğidir”⁴⁰⁰.

Ancak gelecek kip-zamanı yoksa bu “artacak” ve “nitelendirilecek” ifadelerinin anlamı nedir? Bu bir beklenti bile olsa en azından fenomenolojik anlamda düşüncenin bir nesnesi olarak anlamı üzerine konuşabilmemiz gerekir. “Kare-yuvarlak” gibi bir yapıda bile en azından “kare” ve “yuvarlak” yapılarının imkansız da olsa “birleşmesi” ilgisi üzerine konuşur oluruz. Bu birleştirme çabasına cevabımız “Hayır, birleşmez” ya da “Hayır birleşmiyor” olabilir. Ancak gelecek yok ise, fantastik ya da kurgusal anlamı ile bile olsa, yeni bir varlığa gelme beklentisinin yöneldiği düşünce nesnesi ya da parçaları nedir? Bunun üzerinde konuşulamıyor oluşu konuşmanın imkansızlığından ya da “analiz edilemezlikten”⁴⁰¹ çok felsefi bir kaçınma gibi görünmektedir ya da B-teorisinde genel olarak kip-zamanların değerlendirildiğine benzer şekilde sosyal, kültürel ya da psikolojik anlamda geleceğin kullanılma sebeplerine değinmek gerekebilir.

³⁹⁶ Age.: 73

³⁹⁷ Age.: 77

³⁹⁸ Age.: 74

³⁹⁹ Örnek olarak “Yarın çiçek açacak” ifadesi yerine “Çiçekler açar” genel ifadesinin belirli bir olayda doğru ya da yanlış hale gelmesi gibi.

⁴⁰⁰ Age.: 77

⁴⁰¹ Age.

Eğer gelecek yoksa, gelecek ile ilgili olduğu düşünülen yargılar bir olay vuku bulup yargıya uygun düşmeden anlamlı değil ise ve geçmiş ve şimdi ile doğrudan zamansal olarak ilgili yargılar varoluşsal ya da tanımlayıcı değil ise, o halde McTaggart'ın A-özelliklerin birbirine çelişik olduğu iddiası geçerli olmaz⁴⁰². Bu temelde “oluş”a bağlı zaman anlayışının Broad'ı eserde kesin bir yargı belirtmemekle birlikte mutlak anlayışlardan çok görelî anlayışları kabul etmeyi tercih etmeye götürür:

“Mutlak Uzak, Zaman ve Devinimin hepsi matematiksel araçlar oldukları ve doğanın tözsel içerikleri olmadığı görünümündedir ve matematiksel kurma çabasını, elbette ilgilendiği olguları yeterli derecede ele alması şartıyla, en aza indiren bir teori tercih edilir. Bence matematikçiler ve dinamik üzerine yazarlar geçmişte yaygın bir şekilde sunulduğu formlarıyla İlişkisel Teoriyi reddetme konusunda haklıdır ancak ben bunun <ilişkisel teorisinin> olgulara uydurulmasındaki imkansızlıktan değil, çok kötü ve yeterli bir şekilde ifade edilmesi yüzünden olduğunu düşünüyorum”⁴⁰³.

Broad'ın uzak-zaman yapısı ile ilgili fikri de aynıdır:

“Okuyucu bir Uzak-Zamanı kendinde içeriği ile yan yana var olan bir varlık olarak varsaymaktan sakınmalıdır. Sıklıkla öyleymiş gibi konuşmak elverişlidir ve her zaman sadeleştirilmiş bir ifade olduğunun farkında olmamız ve sadeleştirmenin açık bir şekilde ne anlama geldiğini anlamamız şartıyla zararlı değildir. Uzak ve Zamanın mutlak teorilerinden kurtulduktan sonra onları Uzak-Zaman için yeniden dahil etmemeliyiz. [...] fiziksel Uzak-Zamanın özelliklerinden bahsettiğimizde basitçe mekansal-zamansal bütünü, yani fiziksel dünyanın, belirli çok genel yapısal özelliklerini sıralıyoruz. Bu tartışmada tek varlık⁴⁰⁴ mekansal-zamansal ilişkiler tarafından karakteristik bir birlik içerisinde birbiri ile bağlanmış bilimsel olaylardan oluşan bu bütündür”⁴⁰⁵.

Bu noktada Broad genel olarak uzlaşımçılara katılmaktadır. “Oluş”un getirdiği dinamizmi deneyim ile uygun görüyor ve buna uygun doğa açıklamalarını tercih ediyor görünmektedir. Yalnızca “oluş” ve oluşan “bütün” konusunda katı anlamda gerçekçi görünmektedir. Genel olarak zaman, geçmiş ve şimdi konusuna gerçekçi bir tavır aldığını söyleyebilirsek de, bu yaklaşımında bu kabulü sorgulamak gerekir. İlişkisel yani görelî anlamda zaman ve ilgili olarak geçmiş ve şimdi kip-zamanları bir ilişkiyi ifade ediyor olmalıdır. Broad'ın teorisi üzerinden yorumlanır ise, zaman “Oluş” fenomeninin genel adı ya da tüm oluş tarihi, şimdi “oluş” fenomeninin gözlemlendiği olaylar, geçmiş ise mevcudiyette şimdiden önce olanlardır. Buradan kip-zamanları eleyerek sadece “oluş” temelli bir anlayış çıkarılabilir mi? Bu mümkün görünmekteyse de Broad'ın vurgusu açısından gereksiz görünmektedir çünkü Broad'ın geçmiş ve şimdi kip-zamanlarının oluştaki rolleri ve mevcut varlıkların birikimini özellikle vurgulamakta olup, geçmiş ve şimdi kip-zamanlarını var kabul ederek konuşmaktadır.

⁴⁰² Age.: 80-83

⁴⁰³ Age.: 113

⁴⁰⁴ İng. *existent*

⁴⁰⁵ Age.: 457

3.2.4.2 L. S. Stebbing

Stebbing'e göre temel sorun, Broad'ın "değişim" kavramını incelemesine benzer şekilde, "değişmez", 'değişen', 'kalıcı', 'zamansız', 'zamansal'⁴⁰⁶, 'her zaman', 'asla'" gibi ifadelerin kullanımlarında ortaya çıkan yanlış anlaşılımlar ile ilgilidir; ona göre, bu ifadeler ile eş anlamlıları farklı durumlarda farklı anlamlarda kullanıldıklarından dolayı farklı şekillerde ele alınabilmektedirler⁴⁰⁷. Stebbing B-dizilerindeki zamansızlığı kabul eder ancak birçok zaman dizilerin değişebilirliğinden bahsetmenin anlamsız olduğunu ve "değişmez" gibi bir ifadenin zaman ve ya mekan ile bir ilgisi olmayan "sabit" ifadesi ile eşanlamlı alındığından bahseder⁴⁰⁸. Bu Smart'ın tezde bahsi geçen B-dizisinin değişim ile ilgisiz olduğunu iddiası ile çok benzerdir. Ancak burada fark Stebbing'in bu durumun değişim fenomeninin B-dizisi ile uyumlu olmadığından A-ilişkileri yani kip-zamanlar ile ifade edildiği iddiasını desteklediğini söylemesidir. "Değişme" kelimenin "katı" anlamı ile B-dizisinin sabitliği için geçerli değildir; bu da "değişme" kadar "değişmeme" fenomeninin de B-dizisi ile ilgisiz olduğunu ve bu anlamıyla B-dizisinin "değişmez" olduğunu söylemenin anlamsız olması demektir⁴⁰⁹. Benzer bir şekilde "her zaman" ifadesi de "kalıcı"⁴¹⁰ ifadesi ile karıştırılmaktadır⁴¹¹.

Stebbing'in bu tespitinden yola çıkarak önemli bir iddiası zamana göre doğruluk değişen önermelerin olmadığıdır. Öncelikle, bir önermenin bazı örnekler ya da durumları olduğu Stebbing'e göre yanlıştır, farklı örnekler ile ifade edilebilenler ona göre önermesel fonksiyonlardır ve böyle bir durumda gramatik olarak aynı cümlede bir ifade farklı önermesel fonksiyonlar üzerinden farklı önermeler için kullanılabilmektedir⁴¹². Bu durum bir cümleyi pratik anlamda farklı zamanlarda hem doğru hem yanlış kılar ancak cümle mantıksal olarak farklı zamanlarda zamansız olarak belirli bir mantıksal ilişkiyi gösteren farklı önermeleri temsil etmektedir. Cümlenin aynı oluşu, önermenin de aynı olduğu izlenimini uyandırır. Stebbing yine de zamansal olarak farklı kurulan önermelerin arasında sistemsal bir bağlantı görüldüğünü bunun da zamanın "dizisel doğası" olduğunu belirtir⁴¹³. Bu da B-dizileri ile A-ilişkilerinin uyumunu açıklayabilir.

Bu noktaya kadar Stebbing'in iddiaları B-dizisini savunanlardan farklı görünmemektedir. Zaman ile ilgili ifadelerin yanlış kullanılması, B-dizisinin kalıcılığı ve zamansızlığı, B-dizileri ile A-ilişkileri ifade eden gramatik yapıların uyumluluğu gibi fikirler

⁴⁰⁶ İng. *temporal*

⁴⁰⁷ Stebbing, 1963: 109-110.

⁴⁰⁸ Age.: 110.

⁴⁰⁹ Age.: s.111.

⁴¹⁰ İng. *permanent*

⁴¹¹ Age.: 111-112.

⁴¹² Age.: 112-113.

⁴¹³ Age.: 113.

B-teorisi perspektifinden de savunulmaktadır. Ancak bu noktada McTaggart'ı takip ederek, Stebbing, eğer zaman değişim ile ilgili ise B-dizilerinin tek başına zamanı ifade edemeyeceğini, B-dizilerinin öğeleri olan olayları içermesi sebebiyle “zamansal diziler” olduklarını ancak zamansız olmalarından dolayı düzenin kendisinin zamansal olmadığını belirtir⁴¹⁴. Diğer bir deyişle, B-dizisi zamansal yapılar olan olayları içerir ancak dizinin kendisi ya da düzeni yani öncelik-sonralık ilişkisi zamansal değildir. Bu iddia öncelik-sonralık ilişkisinin mantıksal ve mekansal olarak da kullanılabildiği düşünüldüğünde daha da güçlenir. Örneğin insanların bir ekmek kuyruğunda sıralanmalarında sırada kimin kimden önce ya da sonra olduğu söylenebilir. Burada öncelik-sonralık ilişkisinin öğeleri zamansal değildir. Kafa karıştırabilecek durum B-dizisinde öğelerin zamansal olmasıdır. Ancak öğelerin zamansallığı, öncelik-sonralık ilişkisinin kendisinin zamansal olmaması sebebiyle, B-dizisinden geliyor olamaz. O halde, öğelerin bu zamansallığının kaynağı başka bir ilişki olmalıdır.

McTaggart'ın zaman eleştirisinde de, benzer bir şekilde, sadece B-dizisinden değişim ve dolayısıyla zaman çıkartılamıyordu. Ancak McTaggart'a göre, tezde belirtildiği üzere, zamanın çıkması gereken A-ilişkileri ise çelişkiler üretiyordu. Stebbing'e göre McTaggart A-ilişkilerini kendi “Zaman değişimi imler” ifadesini ciddiye almayarak hem zamansız hem zamanlı olarak ele almış, bunun sonucunda da zamansız alındığında kip-zamanlar dizisi olarak sabit bir şekilde duran A-ilişkileri zamanlı olarak ele alındığında söz konusu bir şeye geçmişlik, şimdilik ve geleceklilik özelliğini verir olmuştur⁴¹⁵. Oysa “olagelmek/olmak/oluşmak/vuku bulmak”⁴¹⁶ anlamının dışında zamandan bahsedilemez⁴¹⁷. Stebbing burada zamansallığın zaten vuku bulmak ile ilgili olduğunu ve kip-zamanların zamansal yapılar olarak bundan ayrı bir şekilde değişmez yapılar olarak tasarlanmasının sorunlu olduğunu belirtmektedir. Teze göre bu değişmezlik fikri Stebbing'in de bahsettiği zamansal diziler arasındaki paralelliğin kip-zamanların öncelik-sonralık ilişkilerinin sabitliğinden olabileceğidir. Kalıcı bir şekilde, geçmiş şimdiden ve gelecekten önce, şimdi geçmişten sonra ve gelecekten önce, gelecek ise geçmiş ve şimdiden sonradır. Ancak kip-zamanların genel anlamda öncelik-sonralık ilişkilerine tabi olması ve bu anlamda kalıcı olmaları, tamamen bu ilişkiden ibaret oldukları ve varlıkların ya da olayların kalıcı olduğu anlamına gelmez.

Bu noktada Stebbing'e göre kip-zamanlar gerekli görünüyorlar. Ancak Stebbing'e göre zaman tözsel olmayıp zamanla ilgili olarak bir şeylerin vuku bulmasından bahsedilebilir ve bu vuku bulmaların birbiri ile zamansal ve neden-sonuçsal olarak bağlantılı görünmelerini de

⁴¹⁴ Age.: 113-114.

⁴¹⁵ Age.: 114-115.

⁴¹⁶ İng. *happen*

⁴¹⁷ Age.: 115.

tekrar “deneyimin özsel bağlantısallığı” olarak deneyim ve doğaya bağlar⁴¹⁸. Bu noktada Stebbing zamanın olmadığını söylemekten kaçınır, zamanı “vuku bulma” ile açıklar ya da ona indirger gibidir ama zamanın “kendi başına” bir varlık olup olmadığı ya da nasıl var olduğu hala belirli değildir.

Stebbing bu noktada kip-zamanların “zaman-belirlenimleri” olarak birbirine ve ya başka bir yapıya indirgenemez olduklarını, bu zaman belirlenimlerinde zamansız bir “olmak/-dır”⁴¹⁹ bulunduğunu ve bunun McTaggart’ın dediği gibi bir sonsuz küme oluşturduğunu ancak farklı olarak, sonsuz bir döngü oluşturmadığını çünkü bu sonsuz kümenin belirli bir önermenin sonsuz “gereksinimler” kümesi olduğunu, sonsuz “anlamlar” kümesi olmadığını, böylece bir çelişki ortaya çıkmadığını belirtir⁴²⁰. Diğer bir deyişle, “Geçmişte ilkokula gidişim doğumuma göre gelecekti” ifadesi “ilkokula gidişim”in hem geçmiş hem gelecek olması sebebi ile çelişik değildir çünkü bu iki farklı anlama gelmez, birbirini gerektiren ilişkiyi kuruş şekline ve yönüne göre tayin edilen sonsuz ifadeleri içerir. Geçmişte vuku bulanların değişmeyeceği gibi ifadeler de Stebbing’e göre sorunludur çünkü zaman-belirlenimleri anlamıyla değil, bir anlamıyla tezde bahsedilmiş olan R. D. Bradley’in fikrine benzer şekilde totolojik olarak olanın değişmeyeceği, diğer anlamı ile ise de “nedenselliğin zamansal tek-yönlülüğü” sebebi ile değişmenin gerçekleşmeyeceği ifade edilmektedir⁴²¹.

Stebbing’e göre zamanın ve kip-zamanlar arasından geçmiş ile geleceğin gerçekliğini sormak anlamlı değildir. Onlar zamansal yapılar ile ilgili ilişkileri ifade ederler ve “gerçeklik” belirli şeylerin ve olayların geçmişte ya da gelecekte belirtildiği şekilde olup olmadığı ile ilgili anlamlı olup, zaman, geçmiş ve ya geleceğin gerçekliği ya da gerçekdışılığı anlamsızdır⁴²². Ancak “şimdi”, onunla ilişkimizin değişim ile ilgili olarak doğrudanlığı yani değişimi gerçekleştiriyor oluşumuz ve “algının her zaman *şimdide* olanda oluşu” açısından farklıdır. Stebbing bu noktada geçmiş ve geleceğin şimdinin “gösterme” özelliğine değil, “betimsel” olarak şeyler ya da olayları ifade etmesi sebebiyle “yapılar”⁴²³ olarak ele alınabileceğini ancak bunun onların “*gerçekdışı* oldukları” anlamına gelmediğini belirtir⁴²⁴. Ancak standart anlamıyla, “geçmiş” ve “gelecek” yapılar ile “zaman” konusunda gerçekçi bir tavır alınmamış bulunulur çünkü klasik anlamıyla gerçekçilik⁴²⁵ açısından bu yapılar zihinden bağımsız, kendi

⁴¹⁸ Age.: 115-116.

⁴¹⁹ İng. *is*

⁴²⁰ Age.: 116.

⁴²¹ Age.: 117.

⁴²² Age.: 118.

⁴²³ İng. ‘constructions’ “Kurgular”, “inşalar”, “kurulan şeyler” anlamları ile birlikte düşünülmelidir.

⁴²⁴ Age.: 118-119.

⁴²⁵ Tezin arka planda sorguladığı temel sorunlardan biri klasik anlamıyla gerçekçiliğin “gerçek” kavramına ne kadar uygun düştüğü ve bu uygunluk ya da uygunsuzluğun zaman ve kip-zamanlar sorununda ne gibi karışıklıklara

başlarına bir şeye karşılık gelmezler. Stebbing'e göre ise kip-zamanlar için bilişsel özelliklerimiz olmadan onları farketmemiz mümkün değil ise de, bu bilişsel özelliklerimiz kip-zamanlar ilişkilerini mümkün kılan "olayların zamansal geçişi" doğal fenomenini algılamamıza yarar⁴²⁶. Bu anlamıyla, teze göre Aristotelesçi zamana benzer bir şekilde, "ne zaman ne de nedensellik öznel"dir"⁴²⁷: Öznel bazı yapılara tabi bir bilişsellikle algılanıyor ve buna göre bazı yapılar oluşturuyor olabilir ancak neticede algılanan şey ya da olay -kendinde haliyle- öznel değildir.

Son olarak, Stebbing'e göre rölativite ve "fiziksel zaman" üzerinden zamanı anlamaya çalışmakta bazı karışıklıklar ortaya çıkmaktadır. Stebbing, fiziksel zamanı reddetmez ancak onun "yaşanan zaman" ile karşılaştırılmasının sebebinin genel görelilikte farklı gözlemcilerin "*her birinin yaşadığı zamanın*" farklılığı ile kendilerinin "*gözlemlenen nesneler*" olarak ele alındığında zamanın farklı olmaması durumları konusunda bir "tutarlılık" çabası olduğunu belirterek fiziğin ele aldığı zaman ile deneyimin farklı olduğuna işaret eder: "Fizikte 'zaman' dördüncü bir boyut iken, deneyimde değildir: fizikte zaman mekandan daha fazla görelidir değil iken; deneyimde mutlak bir *şimdi* ve mutlak bir *burada* bulunur"⁴²⁸.

3.2.4.3 J. N. Findlay

Zaman felsefesi açısından Findlay'ın temel önemi daha sonra Prior tarafından gerçekleştirilecek zaman kiplerine dayalı bir mantığın gereği ve önemini tespit etmiş bulunmasıdır.

Findlay "zamansal durumlar" üzerine inceleme yaparak zaman ile ilgili konuları daha açık kılmaya çalışır ve Augustinus'la uyuşacak şekilde bu durumların ne olduğu ve ilgili ifadeleri "doğru bir şekilde ve uygun olarak" kullanma konusunda bir sıkıntımız olmadığını ancak yine de ilgili ifadelerin birçok karmaşaya sebep olduğunu belirtir⁴²⁹. Bu noktada Augustinus'tan farklı olarak, Findlay zamanla ilgili sadece deneyimin değil anlamın da açık görüldüğünü düşünür ve sorunun nereden kaynaklandığını anlamaya çalışır; ona göre

yol açmış olabileceğidir. Klasik gerçekçilik yaklaşımı zihne bağlı olarak kurulan her şeyi "gerçekdışı" olarak ele alır. Bu noktada gerçek olan, zihne bağlı olmayandır. Bu ilkede birçok temel yapıyı ifade edebilir gibi görünse de, sıklıkla fizikalist bir bağlamda fizik nesneleri ifade eder. Bu da "ses"in gerçek olup "şarkı"nın gerçek olmadığı, hatta "ses"in de gerçek olmayıp, dalga titreşiminin gerçek olduğu gibi ifadelerle yol açar. Oysa günlük deneyimde "gerçek" kavramı "şarkı"nın gerçekliğinin sorgulanması gibi bir şekilde kullanılmaz, hatta iddia edilebilir ki "gerçekçilik"te de bu gündelik anlamda "şarkı"nın gerçek olduğu kabul edilebilir. Bu noktada "gerçek" kavramının muğlaklaştığı ve radikal bir şekilde indirgendiği söylenilebilir. Sonraki bir aşama, radikal bir indirgeme yerine bir bağlılık (İng. *supervenience*) iddiası getirmedir, böyle bir iddianın fizikalist versiyonunda "ses dalgası titreşimleri"nin fiziksel olarak varlığına bağlı olarak "şarkı" vardır. Stebbing de tartışmada bahsedileceği üzere bu "bağlılık" temelli gerçeklik iddiasını savunuyor görünmektedir.

⁴²⁶ Age.:119.

⁴²⁷ Age.: 123.

⁴²⁸ Age.: 123.

⁴²⁹ Findlay, 1941: 216

“zamanda” eyleyen insanların birden “sıradan bir şekilde ebediyetten gelen ziyaretçiler” gibi konuşmaları “garip bir rahatsızlık” olarak nitelendirilebilir:

Kusursuz bir şekilde bilindik ve anlaşılan durumların ‘imkanlılığını’ inceleyen ‘anlaşılmazlık oluşturunlar için kısa bir yol’ vardır: Basitçe onların kafasını karıştıran türden bir durumu gösterip ‘Bunun filanca olmasının nasıl mümkün olduğu işte böyledir’ diyebiliriz⁴³⁰.

A-teorisinin genelinde zamanın akışı gibi bazı özelliklerin ve bütün ya da belirli kip-zamanların apaçık olduğu iddiası bulunur. Bu iddia pek çoğunda farklı şekillerde, tezde de tekrarlanacağı üzere, ifade edilse de, temelde bilimsel ya da teknik ya da indirgemeci bir bakış açısının basitçe anlaşılabilir zamansal yapıları gereksiz yere karmaşıktırdığı iddia edilir. Diğer genel vurgu ise aslında iki teorisinin de temelinde bulunan ama farklı boyutlardan alınan deneyimdir. Findlay’de bu deneyime işaret etme basit çözümü ile belirir: “Sorunu aydınlatacak her tür deneyim kendisinde bulunmasına rağmen, yine de kafası karışiktır”⁴³¹.

Findlay’in önemli tespitlerinden biri zamanla ilgili bazı sorunların da ilgili olduğu, dilde bazı terimlerin “şimdi” ile ilgili kullanılması yönünde bir “eğilim”in varlığıdır, özellikle şimdiki zamanın “şimdi”⁴³² ifadesi ile birlikte kullanılarak zamanda çok farklı kip-zamanlara denk gelecek şekilde kullanılması bazı sıkıntılar oluşturabilir⁴³³. Findlay’in örnekleri ile uyumlu Türkçe örnekler geliştirilmek istenirse, “şimdi” ifadesi kullanmadan, “Yarın Ankara’ya gidiyorum”, “İşte 1453’te Fatih Sultan Mehmet İstanbul’u fethediyor” cümleleri düşünülebilir. İki cümle de şimdiki zaman kipinde olsa da, birinci cümle geleceği işaret ederken ikinci cümle “şimdi” ifadesinin yerine Türkçe’ye uygun olacak şekilde “İşte” ifadesini eklediğimizde geçmiş ifade eder olmaktadır. Bu noktada Findlay Smart’ın argümanındaki süreçli olaylar ile tamamlanmış olaylar ayrımı ile paralellik kurulabilir bir şekilde, “epey uzun süreler” ile “zaman almayan olaylar” arasındaki bir ayrım yapmaya ve bu ayrım üzerinden, “zaman almayan olaylar” üzerine zaman alan olaylarmış gibi bahsetmenin sorun ortaya çıkardığını vurgular⁴³⁴. Findlay bu noktada Augustinus’ üzerinden üç soruna değinir, birinci olarak, zamanın uzunluğu ve uzunlukların ölçümü sorununa, özellikle süresiz anların nasıl olup da süreli hale geldiği sorununa değinir ve bunun zamana özgü bir sorun olmayıp, uzay/mekan için de geçerli olduğunu belirterek geçer; ikinci olarak, birinci sorun ile ilgili olarak süresiz zamanlar hiçbir zaman aynı anda olmadıklarından yani birlikte olmadıklarından birlikte olmayan şeylerin nasıl bir araya gelip süreli bir şey oluşturacağı sorgulanır; son olarak, kip-zamanlardan

⁴³⁰ Age.:217

⁴³¹ Age.:218

⁴³² İng. *now* Karışıklığı gidermek adına “şu anda” diye çevrilebilir olmakla birlikte öyle bir durumda da anlar üzerinden bir zamansal kabul söz konusu olurdu.

⁴³³ Age.:220-221

⁴³⁴ Age.:222-223

kaynaklanarak ölçülecek zamanın geçmiş ve gelecek kısımlarının sırasıyla “artık olmadığı” ve “henüz bulunmaması” sebebiyle bir anlamda “olmayan” zamansal parçalar olarak nasıl ölçülecekleridir⁴³⁵. Bu noktada bazı çözümler olarak kısa olayların reddedilmesi, “geniş şimdi” fikri ile aynı olarak alınabilecek şekilde belirli bir kısıklıkta olan olayların şimdiyi oluşturması, Findlay’e göre “parça parça” bir şekilde oluşu ifade edecek şekilde Whitehead’in “epokal süre” fikri, kısa olayların gündelik dile uyularak “hiç zaman almadı” gibi ifadelerdeki gibi kullanılmasını ele alır ve sonuç olarak yine deneyimin apaçıklılığına bağlayarak, ne diyeceğimizin çok tutarlı olması gerektiğini yalnızca pratik olarak aşırı kafa karıştırıcı ya da “utandırıcı” olmaması gerektiğini belirtir⁴³⁶. Findlay’in buradaki çabası daha çok “şimdi” üzerinden anlaşılabilir değerlendirilen ve ifade edilen zamansal ilişkinin farklı ele alınışlarını incelemektir. Ancak Findlay bu incelemeleri her zaman yeterli derecede sürdürmeyip yine de ana iddiası olan bu alakaların deneyimde açık oluşuna geri dönmekte gibi gözükmektedir. Aynı durum örneğin geçmişin varlığını değerlendirirken de gerçekleşir, birçok farklı seçenekten bahsettikten sonra “[...] doğrudan ya da daha uzak geçmişte ne olduğunu tespit etmek için çok fazla açık ve anlaşılmış yol” olduğunu belirterek dilsel ya da düşünsel sorunun aslında deneyimsel olmadığını göstermeye çalışır⁴³⁷.

Burada önemli ve tekrarlayan bir vurgu bu sorunun zamana özel olmadığıdır. Findlay onun örnekleriyle “evler, dağlar ya da kütüphaneler” gibi tüm bütünlerin aynı sorunla karşı karşıya kaldığını, onların da en küçük, atomik parçalarının ve bu parçalarının nasıl bütünleştiğinin sorun olduğunu belirtir⁴³⁸.

Findlay McTaggart’ın A-özellikleri yani kip-zamanlar konusunda ortaya koyduğu sorunla ilgili olarak da birinin farklı zamanlarda farklı kip-zamanlarda anılmasının anlaşılmasını anladığını ve önceden belirttiği gibi deneyimi, olguyu göstererek bunun çözülebileceğini söyler⁴³⁹. Diğer bir deyişle zamanın ve kip-zamanların varlığı bir şeyin geçmiş, şimdi ve gelecek olma deneyimlerine bakıldığında apaçık görülebilir olarak ele alınır. Findlay’in burada epistemolojik anlamda önemli bir vurgusu insanların ifadelerini iletişim amacıyla başkalarına ya da farklı zamanlarda kendilerine sabit bir şekilde iletebilmek amacıyla “bölgesel ve kişisel renk ya da dönem tadını feda etmeye hazır” olmalarıdır⁴⁴⁰. Bu iddia aslında mantık ya da bilimin ya da bazı felsefe anlayışlarının kendisi için de uygulanarak, bu alanların zamansız standart ve sabit doğrular ya da malumatlar oluşturmak amacıyla özellikle B-teorisini

⁴³⁵ Age.:224

⁴³⁶ Age.: 225-226

⁴³⁷ Age.:228

⁴³⁸ Age.:227-228

⁴³⁹ Age.:232

⁴⁴⁰ Age.:234

destekledikleri söylenebilir. Başka bir açıdan, kip-zamanların korunduğu durmadan akan ama mutlaklığıyla sabit, örneğin Broad'ın fikrindeki “oluş” gibi, bir A-teorisinde de bunu sağlamaya çalıştığı da söylenebilir. Son tahlilde, tüm epistemik uğraşların böyle bir keskinlik ya da sabitlik amacıyla olup olmadığı tartışmaya açılabilir. Findlay bu tarz sabit bir konuşmanın gerçekleştirilebileceğini hatta bilimsel açıdan iyi de olabileceğini ancak bizde bir şeyi atlamış, es geçmişiz gibi bir rahatsızlık yaratacağını iddia eder⁴⁴¹.

Findlay ile ilgili son değinilecek nokta, aynı tartışmada zamansal bir kalkülüsün imkanını sorgulayarak zamansal mantık için bazı şartları ve başlangıç noktasını sağlamış olmasıdır. Metinde Findlay tüm makale boyunca değinmiş olduğu zamansal deneyimin apaçıklığına dayanarak “[...] Kipler ile ilgili uzlaşmalarımız o kadar işe yarar ki onlarda formal bir kalkülüs oluşturmak için hemen hemen tüm malzemeler bulunur” der ve bu ifadenin dipnotunda zamansal mantığın ilk adımını atar:

“Kiplerin kalkülüsüne modal mantığın modern gelişimi de dahil edilmelidir. O <kipler kalkülüsü> şunlar gibi apaçık önermeleri içerir:

x şimdidir $\equiv (x$ şimdidir) şimdidir;

x gelecektir $\equiv (x$ gelecektir) şimdidir $\equiv (x$ şimdidir) gelecektir ;

ve kıyasla muğlak şu önermeleri içerir:

(x). $(x$ geçmiştir) gelecektir ; diğer bir deyişle, tüm olaylar, geçmiş, şimdi ve gelecek, geçmiş olacaktır”⁴⁴².

Burada ifade edilmek istenenleri açıklamak gerekir ise bir şeyin şimdi olduğu önermesi doğru ise önermenin şimdi olduğu da doğrudur; x gelecektir önermesi doğruysa x gelecektir önermesinin şimdi doğru olduğu ya da x şimdidir önermesinin gelecekte doğru olduğu doğrudur ve son olarak, tüm x 'ler için gelecekte x geçmiştir ifadesi doğru olacaktır. Birinci ifade şimdinin bu analizdeki merkeziliğini, ikinci ifade şimdinin merkezliği üzerinden bir önermenin doğruluk değerinin belirleniyor olduğunu ve son ifade de tüm önermelerin geçmiş olarak bir kere belirlendikten sonra başka bir kip-zamanda ele alınamayacağını belirtir. Bu üç nokta da Prior'ın zamansal mantığında önemli başlangıç ve tartışma noktaları olacaktır. Jakobsen, Findlay ile Prior'ın zamansal mantık konusundaki rollerinin ilişkisini şu şekilde ifade eder:

“<Findlay> gerçekçilik için Russell'inkinden farklı bir temel arayan -sembolik beceriyi metafizik içgörüye tabi kılan bir temel- bir felsefi program tesis etmiştir. Bu Prior'un ona verdiği şeydir, ve ikisi bugün öyle bir derecede başarılı olmuşlardır ki herhangi bir filozofun Quine'ın mantığın kipsiz olması görüşüne katılması çok zordur”⁴⁴³.

⁴⁴¹ Age.:234

⁴⁴² Age.: 233

⁴⁴³ Jakobsen, 2021: 188

3.2.4.4 A. N. Prior

Prior'ın zaman felsefesindeki temel önemi zamansallığı kip-zamanlar üzerinden ele alan bir mantık kalkülüsü⁴⁴⁴ geliştirmiş olmasıdır. Jacobsen ve Hasle, Prior'ı “modern kip-mantığı”nın kurucusu olarak belirtmektedirler⁴⁴⁵⁴⁴⁶. Ancak bu kalkülüsü geliştirmesi ve zaman üzerine tartışmasının doğrudan zaman felsefesi tartışmalarına etkisi dışında bir yandan da o dönemdeki mantığın zamansız önermeler ile ilgili olduğu hakim fikrine karşı mantık alanının içerisinde güçlü bir öneri getirmiş olmasının fikir politikaları açısından da, yani mantığın B-dizisini savunur ya da destekler olduğu yaygın ve doğal bir çıkarım olarak görülen kabulüne karşı bir alternatif sunmuş olması açısından, oldukça önemlidir.

Prior'ın eserlerinde sürdürdüğü zaman ile ilgili tartışma sıklıkla geleceğin zorunlu olup olmadığı konusu ile ilgilidir. Prior “Diodoran Modalities” (1955) makalesinde Megara okulundan mantıkçı Diodorus Kronus'un “olanaklılık”, “imkansızlık” ve “zorunluluk” kavramları üzerinden modal operatörler geliştirir. Diodoros'un bu kavramlar ile ilgili iddiası Epiktetus'ta şu şekilde bahsedilir:

“[...] Bu üç önerme herhangi ikisinin geri kalan diğeri ile çelişmesi sebebi ile uzlaşamazdır: (I) geçmişteki olagelmış herşey zorunlu olarak öyledir, (2) imkansız olanaklıdan çıkmaz ve (3) şimdi ya da gelecekte asla doğru olmayan bir şey olanaklı olabilir.

Çelişkinin farkında olarak, Diodorus ‘<şimdi> olanaklı olmayan ve asla olanaklı olmayacak bir şey olanaklı değildir’i ispat etmek için ilk iki önermenin makullüğüne dayandı”⁴⁴⁷.

Prior bu noktada bahsettiği dönemdeki modern mantığın aksine antik dönemde ve ortaçağda genel olarak aynı önermenin farklı zamanlarda farklı doğruluk değerleri alabileceğini belirtir ve kendisinin “sıradan önermesel değişkenleri” Diodoryan önermeler için kullanacağını ve “bu önermeleri argümanı olarak alan ve bu önermeleri değerleri olarak alarak fonksiyonlar oluşturan bazı operatörleri” kullanacağını söyleyerek onları listeler: “Fp” p'nin gelecekte söz konusu olacağını, “Mp” p'nin şimdi için olanaklı olduğunu, “Lp” p'nin şimdi için zorunlu olduğunu, “Np” “p' nin yanlış olduğu her zamanda” doğru olacak şekilde ya da ‘p’ doğru olduğunda yanlış olacak şekilde p'nin şu anda söz konusu olmadığını, “Cpq” “belirli bir zaman için ‘p’nin doğru ve ‘q’nün yanlış olduğunda” “sadece o zamanlarda” yanlış olacak şekilde p ise q’yü, “Apq” ikisinin de “belirli bir zaman için yanlış olduğunda” “sadece o zamanlarda”

⁴⁴⁴ Tez bu mantık kalkülüsünü sadece kapsamı ile sınırlı anlamda tartışmaktadır ve Prior ya da kip-mantığı ile ilgili detaylı mantık tartışmaları yalnızca gerektiğinde takip etmektedir.

⁴⁴⁵ Jacobsen ve Hasle: 10

⁴⁴⁶ Bu iddiaya karşı Jerzy Łoś'un zamansal mantığın kurucusu olduğu iddiası için Bknz. Tkaczyk, M., Jarmużek, T., 2018 ve Findlay'in bir bakıma zamansal mantığın kurucusu olduğu iddiası için Bkz. Jakobsen, 2021.

⁴⁴⁷ Epiktetus, 2014: 117

yanlış olacak şekilde, p ya da q'yü, "Kpq" p ve q'nün ikisinin de "belirli bir zaman için doğru olduğunda" "sadece o zamanlarda" doğru olacak şekilde, hem p hem de q'yü ve "Epq" " 'p' ve 'q'nün aynı doğruluk değerini aldığı her zamanda" doğru olacak şekilde sadece ve sadece p ise q'y belirtir⁴⁴⁸. Burada zaman felsefesi açısından önemli olan Diodoryan önermeler gibi bir felsefi sorunu çözmek için oluşturulan kalkülüsün standart önermesel mantıktan farklı olarak önermelerin zamansal ve kip-zamansal ifadelerine göre doğruluk değerlerini incelemeyi mümkün kılıyor olmasıdır.

Prior "Gp"yi " $G : Gp = NFNp$ " olarak tanımladıktan sonra Diodoryan "olanaklılık" " $M: Mp = ApFp$ ", "zorunluluk" ise " $L: Lp = KpGp$ " olarak tanımlanır: Açıklanırsa, "Gp" gelecekte p'nin o zaman için şimdi olarak söz konusu olmayacağını – yani basitçe gelecekte söz konusu olmayacağını- söz konusu olmayacağını yani " ' Her zaman p'nin söz konusu olacağını" ifade ederken, "Mp" yani "olanaklılık" p'nin gelecekte söz konusu olmasını ya da p'yi, "Lp" yani "zorunluluk" ise p'yi ve p'nin her zaman söz konusu olacağını ifade eder⁴⁴⁹. Basitleştirmek gerekirse, Prior "olanaklılık" ve "zorunluluk" kavramlarını zamansal hassasiyete göre farklı doğruluk değerleri alan bir kalkülüs üzerinden, "olanaklılığı" bir şeyin şu an ya da gelecekte olması, "zorunluluğu" ise bir şeyin şu an ve her zaman olması olarak ele alır. Bu hem "olanaklılık" kavramının felsefe tarihinde sıklıkla gelecek ile ilişkili olarak ifade edilmesini açıklar hem de iki kavrama da kip-zamansal olarak anlam atamış olur. Bir şeyin "olanaklı" olması gelecek ile ilgilidir çünkü ya halihazırda vardır ya da gelecekte halihazırda olduğunu söyleyebiliriz, bir şeyin "zorunlu" olması ise söz konusu her zaman ve kip-zamanda halihazırda bulunmasındandır.

Burada dikkat çekici bir nokta Prior'ın belirlediği operatörlerin ve doğal olarak sonucun "şimdi" kip-zamanı üzerinden çalışıyor olmasıdır. Prior'ın McTaggart'ın A-özelliklerinin çelişik olduğu fikrine cevabı " tartışılan tüm ifadelerin şimdiki anda ele alınması ve onunla kıyaslanması gerekliliğidir"⁴⁵⁰Bunun sebebi kip-zamanlara göre doğruluk değerlerine baktığımızda önerme zamanla nasıl değişirse değişsin, belirli bir zaman için geçerli olan doğruluk değerini incelemek, o zamanı yöntemsal olarak "şimdi" olarak alarak o zamanın şimdisinin perspektifinden bakmak demektir. Örneğin, "olanaklılık" tanımı aslında bir şeyin bu ya da bir diğer şimdilik iddiasında olması iken, "zorunluluk" bütün şimdilik iddialarında

⁴⁴⁸ Prior, 1955: 205

⁴⁴⁹ Age.: 206

⁴⁵⁰ Jakobsen ve Hasle: 21

olmasıdır. Burada şimdıciliğin tohumları görülebileceği gibi Meinong'un "Nesneler Teorisi"nde sadece aktüel varlıkların varolduğu fikrinin eleştirisi ile de ilişkilendirilebilir⁴⁵¹.

Prior'un tezde buraya kadar alınan ve daha sonra makalesinde sürdürdüğü Diodoryan önermelerin incelenmesi onun bir zamansal mantık ve zaman felsefesi oluşturmadaki öncü adımıdır denilebilir.

Zaman felsefesinde etkili olan "Thank Goodness That's Over" (1959) makalesinde Prior uzay-zamana uygun kullanım olarak sunulan B-teorisinin kipsiz ifade etme çabasını şu şekilde eleştirir:

"Biri örneğin "Şükürler olsun ki bitti!" der, ve bununla kalmayıp, söylerken herhangi bir tarih eklenmeden oldukça açıksa, tarihli kipsiz bir koşaçın⁴⁵² bildirmesinin imkansız olduğu bir şey söylemektedir. Bu kesinlikle örneğin "Şükürler olsun ki şu şeyin bitiş tarihi Cuma, Haziran 15, 1954'tür" ile, o zaman söyleniyor olsa da, aynı anlama gelmez (Ne de o konuda <yani, o zaman söylenmesi konusunda> "Şükürler olsun ki şu şeyin bitiş bu dile getiriş ile aynı zamandadır" anlamına gelir. Niçin herhangi biri bunun için şükretsин?)"⁴⁵³.

Prior'ın burada vurguladığı nokta kipli konuşmanın kendine özel indirgenemeyecek anlamları barındırırken, kipsiz konuşmanın sadece bu anlamları karşılayamamakla kalmayıp, kipsizleştirilişine göre temel olarak sadece farklı ya da cümlelerin anlamıyla belirgin derecede uygunsuz başka anlamlar önerdiğiidir. Belirli deneyimlere gösterim alakaları kurarak açıklamak istesek "Şükürler olsun ki bitti!" bir sürecin sona ermesi ile ilgili olarak rahatlama ya da sevinç gibi bir duyguyu ifade ediyor gibi görünürken, "Şükürler olsun ki şu şeyin bitiş tarihi Cuma, Haziran 15, 1954'tür" bitiş değil tarihi, örneğin bir işin belirlenen bir son tarihten önce bitmesi gibi bir anlam içeriğinde, kutlar, "Şükürler olsun ki şu şeyin bitiş bu dile getiriş ile aynı zamandadır" ise Prior'ın belirttiği gibi sağduyusal anlamda anlamsız bir şekilde de olsa bitiş ile dile getirişin eş-zamanlılığı konusunda müteşekkirdir. Burada önemli noktalardan biri de, ilk cümledeki bitiriş ile dile getirişin eş-zamanlı olması gerekirken, ikinci cümlede bu zorunlu olarak öyle olmak zorunda değildir. Bu konularda getirilebilecek bir eleştiri, ""Şükürler olsun ki bitti!" cümlesinin duygusal ya da kültürel olmak gibi insana ait bir şey olduğudur. Bu B-teorisine ancak katı fizikalist ya da kipsizlikçi indirgemenen vazgeçilip daha çok bu temellere "bağlı olma" iddia edilirse mümkündür. Bu iddia fiziksel olmayan şeyleri ya da kip-zamanları kabul eder ancak onların temel olarak fizikselden ve kipsiz önce-sonra yapılarından çıktığını ve

⁴⁵¹ Meinong, 1960: 82 Meinong'a göre – aynı eserde genel olarak tartıştığı üzere- kısaca fenomenolojik anlamda zihnimiz sadece gerçek nesnelere değil klasik anlamda "olanaklı" ve "imkansız" denilebilecek nesnelere de yönelebilir, bir anlamda onlar vardır. Bu anlamda sadece aktüel ya da gerçek olanı var kabul etmek sıkıntılıdır. Genel olarak şimdıcilikte ve özel olarak Prior'da görüyor olduğumuz şimdi-merkezli doğruluk değeri tespiti anlayışında Meinong'un aktüel-merkezlilik eleştirisi ilgili görünüyor.

⁴⁵² İng. *copula*

⁴⁵³ Prior, 1959: 17

esasen bu yapılara bağlı olduğunu iddia eder. Klasik bir örnek olarak, “düşünce” fiziksel olmayabilir ancak fiziksel olan beyindeki nöronların belirli bir şekilde ateşlenmesi ile gerçekleştiği iddia edilebilir. Burada da “Şükürler olsun ki bitti!” ifadesi dildeki insan olmakla ilgili olarak görülebilecek kipli yapıdan arındırılmıyorsa da, temel olarak konu belirli bir olayın belirli bir tarihte sona erişine ve ima edilen duygu da biyo-kimyasal bazı yapılara bağlı olarak bahsedilebilir. Bilimsel yani bu bakış açısına göre temel olarak önemli anlam açısından bu tarz anlamlar, bilimsel alanın çalıştığı konu bizzat bu insanla ilgili boyutu ya da onunla ilgili değilse, önemsiz ya da ilgisiz olarak alınabilirler.

Prior “Tense-Logic and the Continuity of Time” (1962) makalesinde artık bir kip-zamanlar mantığından bahsetmektedir. Kip-zamanlar operatörlerinden “P”, kıyasla daha zayıf olarak, bir şeyin geçmişte söz konusu olduğunu söylerken, “H”, güçlü bir şekilde, bir şeyin geçmişte hep söz konusu olduğunu ifade eder; aynı şekilde, “F”, kıyasla daha zayıf olarak, bir şeyin gelecekte söz konusu olacağını söylerken, “G”, güçlü bir şekilde, bir şeyin gelecekte hep söz konusu olacağını ifade eder⁴⁵⁴. Aynı makalede önceden tartıştığı Diodorus’un ana fikrinin geçmişin olagelmiş olarak artık değişemez iken geleceğin belirsiz, değiştirilebilir olduğu Aristotelesçi fikrine karşı olduğunu düşünür ve tarihsel olarak argüman tam olarak bilinmediğinden argümanı yeniden oluşturarak gelecekte söz konusu olabilecek, olası durumlar üzerine tartışır⁴⁵⁵. Jakobsen ve Hasle’ye göre bu yeniden oluşturma kip-mantığının ne kadar faydalı olduğunu gösterir⁴⁵⁷. Tez açısından buradaki önemli sonuç kip-zamanlara dayanan zamansal bir mantığın artık açıkça sunuluyor oluşudur.

Prior zamana göre doğruluk değerlerinin değişebileceğini savunduğu için McTaggart’ın A-özellikleri ile ilgili getirdiği çelişiklik eleştirisine cevabı McTaggart’ın sorunu ortaya koyuş şeklinin yanlış olduğudur çünkü bir olay aynı zamanda farklı kip-zamanlar ile ifade edilmeyip aksine “bir olay ya gelecektir ve şimdi ve geçmiş olacaktır, ya da gelecek olmuştur ve şimdidir ve geçmiş olacaktır ya da gelecek ve şimdi olmuştur ve geçmiştir”⁴⁵⁸. Aslında bu en başından beri sağduyusal olarak kabul edilen, apaçık olarak görülen bir tespittir: Her olayın farklı kip-zamanlar ile ifadesi aynı anda ya da tüm zamanlar için geçerli olacak şekilde değil, kıyasla bulundukları zamana özeldir. Ancak bu konudaki açmaz, mantığa genel bakış açısında mantığın zamansız doğruluk değerleri ile ilgili olduğundan dolayı, bir olayın farklı zamanlarda olsa bile geçmiş, gelecek ve şimdi olduğunu ifade etmek McTaggart’ın belirttiği çelişkiyi oluşturuyor

⁴⁵⁴ Prior, 1962: 133

⁴⁵⁵ Age.: 137-138

⁴⁵⁶ Tartışmanın yeniden yapılandırılmış bir formu için Bkz. Prior, 1967: 32-35

⁴⁵⁷ Jakobsen ve Hasle: 14

⁴⁵⁸ Prior, 1967:5

görünüyordu. Bu B-teorisyenlerinin uğraşması gereken temel sorunlardan biridir. Ancak Prior için bu bir sorun teşkil etmiyordu çünkü kip-zamansal mantığı zaten belirli bir olay için farklı zamanlarda farklı doğruluk değerleri olduğunu kabul eder. Ancak burada dikkat etmelidir ki, Prior keyfi bir doğruluk değeri değişikliği değil, yine klasik anlayışta doğruluk değerinin zamansızlığına benzer şekilde birbiriyle tutarlı bir şekilde kullanılan operatörler kullanılarak çalışan bir yapı önermektedir. Diğer bir deyişle, örneğin, “Anka’nın okula gidiyor olması şimdi söz konusudur” ifadesi doğru ise, buna bağlı olarak, bu şimdiye göre gelecek bir zaman için konuşulacak olursa, bu durum söz konusu olmadığında bile geçmiş için “Anka’nın okula gidiyor olması geçmişte söz konusuydu” demek zorunluluğu vardır. Diğer bir deyişle, “Anka’nın okula gidiyor olmasının söz konusu olması”nın doğruluk değeri değişebilir ancak o zaman için almış olduğu doğruluk değeri değişmez. O zamana ilişkin istediğimiz kadar başka bir zaman perspektifinden konuşalım, doğruluk değeri aynıdır. Prior bu özelliği Ockham’dan alır: “Eğer bu önerme, *Bu şey vardır* bir kere doğruysa her ne nesneye işaret ederse etsin, o halde sonsuza kadar bu doğru olacaktır: *Bu şey vardı*”⁴⁵⁹. McTaggart ise, Prior’a göre, hem eleştirdiği hem de Prior’ın kullandığı kip-zamanlar arasında geçiş yaparak kip-zamanlar hakkında konuşur, anlamı farklı şekillerde değiştirir⁴⁶⁰.

Prior’ın bu doğruluk değeri tutarlılığını ele alırken, önceden bahsedilen “şimdi-merkezli” olabileceği düşünülen bakış açısını, Augustinus ve Aquinas’ın fikirleriyle birlikte ele alarak, bir şeyin gelecek olması gelecekte şimdi olması, geçmiş olması ise geçmişte şimdi olması olarak ele alınır⁴⁶¹. Ancak örneğin geleceği “gelecekte şimdi olmak” olarak ifade edersek bu tekrar türeyen ikinci geleceğe ve bu şekilde devam edersek sonsuz şekilde türeyen “gelecek” zamanlar için ne yapmalıyız? Prior’a göre Broad’ın “mutlak oluş” fikri gibi yaklaşımlar, Findlay’in aksine, bu türeyişi bloklamaya uğraşır ancak Prior’a göre bu sonsuza giden

⁴⁵⁹ Aktaran Prior, 1967:35

⁴⁶⁰ Prior, 1967: 5-6

⁴⁶¹ Age.: 9-10

türeyişleri incelemek “karmaşık”⁴⁶² olsa da A dizilerinin diğer şekilde ele alınışına göre “kaotik mantık” olarak ele alınmamalıdır⁴⁶⁴.

Prior, Smart⁴⁶⁵ ile Broad arasında da değişimi olaylara atfetmeme konusunda bir benzerlik görür, Smart’ın kip-zamansal ifadelerin farklı dile getirişler üzerinden “savaş” gibi olayların -Smart’ın ifadesi ile süreç içerisinde gerçekleşen olayları- farklı A-özellikleri ile nitelendirilmesi sıkıntısını sorunlu bulur: Ona göre, Prior’da aktarıldığı şekliyle Smart’ın “Savaşın başlangıcı gelecekti, şimdiki ve geçmiş olacak” ifadesini “Savaşın başlangıcı bu dile getirişten önce dile getirişten önce olan bir dile getirişten sonradır, bu dile getirişle eş-zamanlıdır ve bu dile getirişten sonra gelen bir dile getirişten öncedir” şeklinde üç dile getirişten bahsedecek şekilde B-dizisine çevirişi yanlıştır, Prior’ın önerdiği şekli ile “Savaşın başlangıcının gelecekte olduğu”⁴⁶⁶ durumlar bu dile getirişten öncedir, şimdiki durum bu dile getiriş ile eş-zamanlıdır, ve <savaşın başlangıcının> geçmiş olduğu durumların bu söyleyişten sonradır” olarak sadece tek bir dile getirişten bahsedecek şekilde çevrilebilir⁴⁶⁷. Buradaki farklılığın Smart’ın “Savaşın başlangıcı”nı dile getirişler ile ikili bir ilişki içerisinde anlama çabasına karşın, Prior’ın “Savaşın başlangıcı”, zamansal olarak farklı “durumlar” ve “dile getiriş” olarak üçlü görünen ancak aslında “dile getiriş”in yalnızca zamansal olarak farklı

⁴⁶² İng. *complicated* İfade basit “çetrefilli” gibi anlamlarını da ima eden “karmaşık” kelimesi kullanarak çevrildiyse de, daha belirli bir anlamda “kompleks” ifadesi tercih edilebilirdi. Bunun sebebi bu tezin yazarınca “kompleks” ifadesinin aslında “bileşik” ya da “mürekkep” anlamlarıyla birlikte alındığında “karman çorman” bir şekilde “iç içe geçmiş” bir yapıyı değil aslında oldukça düzenli ama büyüklüğü, derinliği ya da -özellikle- bileşim katmanlılığının çok olması sebebiyle güç anlaşılır olan bir yapıyı ifade eder bir anlamda kullanılabilir görülmesidir. Kompleks yapılarda parça açık ve belirli bir şekilde belirlenebilir ancak yapının bütünü belirlemek zor olabilir. Örneğin; biri sadece “sağ ya da sola adım atılacaktır” hareket kuralıyla bir süre hareket etse, bu hareketin bütünü incelenmek istenirse, kişinin neden bu yolu izlediği ilk karmaşıklaşmış gibi görünebilir, oysa aslında komplekstir çünkü basit temel bir hareket kuralıyla oluşmuş olup tüm hareket süreci bu kuralla açıklanabilir. Prior’ın burada kullandığı anlam yüksek ihtimalle bu ikinci anlamdır ancak metin akıcılığı bakımından “karmaşık” tercih edilmiştir.

⁴⁶³ Bu türeyişlerin sonsuza gitmesi her açıdan sonsuza gittiği, diğer bir deyişle tekrarlayan sınır temel yapılar ile açıklanamayacağı anlamına gelmez. Bunun bir örneği Prior’un “bu alanda ilk büyük ‘ilerleme’ olarak belirttiği” ve onun tarafından aktarılan, C. L. Hamblin’in Prior’un zamansal mantığı üzerine incelemesinde zaman operatörlerinin birbirlerine uygulanması sonucunda ortaya mantıksal olarak 15 kip çıktığı, yani sonsuz sayıda türeyen kip-zamanların mantıksal yapı açısından eninde sonunda bu 15 kipten biri olması gerektiğini savunan çalışmasıdır (Prior, *Tense-Logic and Continuity of Time*, s. 134). Günümüze daha yakın bir makalede Kudlek farklı zaman anlayışlarında da olmak üzere 9, 11 ve 13 kipli teoremlerin de olduğundan bahseder (Kudlek, 2010: 63).

⁴⁶⁴ Prior, 1967: 9

⁴⁶⁵ Prior ile Smart’ın arkadaşlığı ve zaman felsefesini ve özel olarak zaman felsefelerini nasıl etkilediği konusunda Bkz. Jakobsen *The Significance of the Prior-Smart Correspondence for the Rise of Tense-Logic, Logic and Philosophy of Time*, Nr. 1

⁴⁶⁶ Prior burada İngilizce “is” koşacını kullanıyor ve bu cümledeki kullanımlarda geçmiş ya da gelecek zaman atfetmiyor. Cümlede bu “olduğunu” şeklinde çevrildiyse de bu “geçmiş” değil öyle olduğunu beyan etme anlamıyla, “-dır” gibi (ör. “X geçmiş-tir, Y gelecek-tir”) kullanılmıştır. Aynı ifadenin gelecek için de kullanıldığı gözlemlenebilir. Bu zaman felsefesi açısından genel anlamda koşacın zamansal olarak yüklü olmadığı anlamına gelmez, bu dipnotta tezin belirtmek istediği Prior’ın ifadeyi kullanırken çabasının bu olduğudur, yoksa Prior’ın örneğin aynı cümlede “the beginning of the war is future” dediği “savaşın başlangıcının gelecekte olduğu” olarak çevrilen kısma, “savaşın başlangıcı şimdi gelecektedir” gibi bir yorumla eleştiri getirilebilir.

⁴⁶⁷ Prior, 1967:10-11

durumları belirlemek için kullanıldığı ikili bir ilişki görülmektedir. O halde, buradaki temel tartışma klasik tartışmanın tekrarı olarak farklı indirgenemez zamansal durumlardan mı yoksa dile getirişler üzerinden indirgenebilir öncelik-sonralık ilişkileri ile dizilen olaylardan mı bahsedileceğidir. Prior'ın itirazı özel olarak Smart'ın kip-zamanların örnekteki gibi yanlış kullanımlarında çoklu dile getiriş oluşturduğu iddiasına karşı etkilidir. Ancak bu itiraz öyle görünüyor ki kendi başına ele alındığında zamansal olarak farklı durumların neden indirgenemeyeceği konusunda etkili olmasa da, “Şükürler olsun ki bitti” örneğinde olduğu gibi indirgenemez anlamlar olduğu gösterildiğinde güçlü hale gelmektedir. Prior buradaki temel sorunun B-teorisinin “dile getirme” ile ilgili yaklaşımı olduğunu belirtir:

“<B-dizisi> “gelecekte tamamlanmışlık”⁴⁶⁸ gibi bir kipe uygulandığında iyice fantastikleşmektedir. B-dizisi ilişkisinin sadece analiz edilen dile getiriş ile ilgili olması gerektiğinde dile getiriş en azından bir anlamda kendi varlığını garantiler ki bu şekilde en azından geçmiş denilen olayın, diyelim ki, söz konusu olan dile getirişten daha önce olduğu, gerçekte bu olgu (teorinin söylediği üzere) dile getirişin iletilmesi istenilen <olgu> *değil* ise de, *doğru* olur. Fakat analiz bize olayları *başka* dile getirmeler ile, ki gerekli oldukları zaman hiçbir tane olmaması (ya da hiçbir tane olmayacağı) da pek mümkündür, ilişkilendirmeyi gerektirirse, bu apaçık şekilde epey yanlış olur. Örneğin, ‘Eninde sonunda tüm konuşma bir sona erecektir’ nasıl analiz edilmelidir? Smart’ın tarifi bize ampirik olarak mümkün bir şeyi kendi ile çelişen bir şeye çeviren ‘Tüm dile getirmeler bu dile getirmeden sonraki bazı dile getirmelerden öncedir’i verir”⁴⁶⁹.

Bu B-teorisinin temelini oluşturan yapılardan birine oldukça güçlü bir saldırıdır. B-teorisi, deneyimsel ve sağduyusal olarak da oldukça açık olan, bir ifadenin söyleniş zamanına göre öncelik-sonralık ilişkisi açısından değerlendirilmesini “dile getiriş” ile “olay” eş-zamanlı olduğunda sıklıkla uygun olacak şekilde gerçekleştirir. Daha isabetli bir şekilde söylemek gerekirse, B-teorisinin zamansız “eş-zamanlılığı”, Türkçe’ye yerleşmiş bir şekli ile “simültaneliliği” buradan gelir: “Dile getiriş”ten bahsetmek bir “şimdi” kip-zamanını gerektirmeden “dile getiriş olayı” ile söz konusu olan “olay” arasındaki ilişkiyi kurmaya yaramaktadır. Kısaca “Dile getiriş” zamansal bir yer-tutucu olarak işlev görür. Ancak Prior’ın dediği gibi başka dile getirişler ile B tarzı ilişkiler kurulması sıkıntılı görünmektedir. Dile getirişten bahsedilemiyor ise bir zamansal yer-tutucudan bahsedilemez ve zamansal şeyleri ifade etmek için başka tarz bir yer-tutucu bulmak ya da kip-zamanları kabul etmek gerekir. Ancak burada gözden kaçan birkaç nokta bulunmaktadır: Öncelikle “tamamlanmış”⁴⁷⁰ zaman

⁴⁶⁸ İng. *future perfect* İngilizce’de zaman kiplerinde “tamamlanmış” olarak çevrilen “*perfect*” ifadesinin kullanımı sınırlı bir süreci ifade eder. Örneğin “*Present perfect*” geçmişten bugüne sürmeyi, “*Past perfect*” geçmişte bir şeyin sürüp bittiğini, “*Future perfect*” ise gelecekte bir şeyin sürüp bittiğini belirtir. Türkçe’de, örneğin, “2023’te tezimi bitirmiş olacağım” ifadesi “*future perfect*” kullanıma denk düşer.

⁴⁶⁹ Age.: 12

⁴⁷⁰ İng. *perfect (tense)*

kiplerinin farazi bir “tamamlanma” noktası ele aldığına dikkat çekilmelidir. Bu ifadeler hep bir süreç ve sürecin bitişini ifade ederler. Bu durum tamamlanmış zaman kiplerinin farazi bitiş noktalarının Smart’ın zaten farklı alınması gerektiğini söylediği “Zafer” gibi gerçekleştirme ifade eden yapılar olarak ele alınması anlamına geliyor olabilir. Smart, tezde belirtildiği üzere, böyle yapıların değişim ile ele alınamayacaklarını ancak birbirinden önce veya sonra geleceğini ya da eş zamanlı olarak ele alınabileceklerini belirtmişti. Böyle bir durumda, Prior’ın Smart adına yaptığı çevirideki “tüm dile getirmeler” kısmı yanlış olur, yerine “tüm dile getirmelerin bitiş olayı” denmelidir. Böyle bir durumda çeviri “Tüm dile getirmelerin bitiş olayı bu dile getirmeden sonradır” olurdu. Ancak böyle bir çeviride de sıkıntı gelecekte tamamlanmışlık kipindeki süreç vurgusunun bulunmadığı olabilir fakat o da “tüm dile getirmelerin bitiş” ifadesinin kendisinde zaten verilmiştir.

İkinci olarak, Prior’ın örneğinde kullandığı ifade mantıksal açıdan uygun görünüyorsa da Prior durumun mantıksızlığını göstermek adına özel olarak anlamı “dile getirme” üzerine olan bir cümle tercih etmiş görünmektedir ve kendi üzerine dönüşlü bir şekilde ifade edilen genellemeler gibi “dile getirme üzerine dile getirme” açısından konuşma çelişkiyi değil böyle bir ifade edişin yani kendine uygulamanın yapılmaması gerektiğini gösteriyor olabilir. Prior’ın amacı burada bir tür “Epimenides/Giritli Paradoksu” ve “Berber Paradoksu” olarak anılan paradokslar tarzında kendinden söz etme üzerinden bir çelişki ya da paradoks oluşturmak gibi görünmektedir. Bu paradoksların genellemeler üzerine kurulması gibi Prior da “Tüm Giritliler”, “Tüm Berberler” ifadelerine benzer şekilde “Tüm dile getirmeler” genellemesini kullanır. Ancak bir “Prior’un B-dizisi Paradoksu”nu serimlemesi “Tüm dile getirmeler bitecektir”, “Bu dile getirme de bitecektir” şeklinde klasik anlamda ilerleyerek gerçekleştirilemez. Bu çeviri B-dizisi çevirisini “bu dile getirmeden sonraki bazı dile getirmelerin” varlığını gelecekte tamamlanmışlık zaman kipine dayanarak savunmaya zorlar. Bu zorlamanın kaynağı gelecekte belirsiz olan bir dile getirmenin sona erişisi kesin olarak “Eninde sonunda tüm konuşma bir sona erecektir” cümlesini dile getirişinden sonra olsa da, gelecekte tamamlanmışlığa uygun olarak, zamansal olarak nerede tamamlandığını belirtmek için başka bir sonra gelen dile getiriş ihtiyacı olduğu fikridir. Diğer bir deyişle, bitişin nereden sonra olacağı belli ama nereden önce olduğu belli değildir. Bu tarz bir belirlemenin gereğini varsaysak bile, Prior eş-zamanlılığı yadsıyor görünmektedir çünkü gelecekteki sınır bitiş ile eş-zamanlı da olabilir. Ancak eş-zamanlılık da yararlı değildir çünkü hedef zaten eş-zamanlı olan bitişin zamanını belirlemek olduğundan her ne dile getiriş dile getirişlerin bitiş ile eş-zamanlı ise o da belirsiz kalacaktır. Buradaki sıkıntı aslında Prior’ın tezde birinci noktada bahsetmiş olduğu yanlış görünen “tüm dile getirmelerin bitiş” yerine “tüm dile getirmeler” çevirisindendir. Ancak Prior’ın çevirisini

son bir kez daha kendi içinde zorlarsak, oluşturulmaya çalışılan paradoksun bir unsurunun da “sona ermek”, “tamamlanmak” ifadelerinin B-dizisel anlamı olduğu düşünülebilir. Buradan şöyle bir argüman savunulabilir: “Tüm dile getirmeler son dile getirme ile ya eş-zamanlı ya da öncedir”. “Son X” zaten B-dizilerin sonundaki ögenin öncelik-sonralık alakalarından yalnızca “sonra’yı alabileceğini ifade eder. Prior’ın fikrine göre bu kabul edilerek zaten bununla “bazı dile getirmelerden önce” olmasının çelişki oluşturduğunun söylenebileceği iddia edilebilir. Buna karşı B-dizileri için özel olarak dizilerin son ya da benzer bir şekilde ilk ögeleri için bunun geçerli olmadığı, zaten ilk ve son olmaları bakımından belirli oldukları iddia edilmeye çalışılabilir. Herhangi bir dizinin sonunun ya da başının sırasıyla daha sonraki ya da daha önceki bir öge ile tanımlanması gereği anlamlı değildir. “Prior’ın B-dizisi Paradoksu” bu noktada “Son yemekten sonra ne yenir?”, “İlk adımdan önce hangi adım atılmıştır?” gibi, örnek konusunda “Tüm dile getirme sona erdikten sonra hangi dile getirme ona işaret eder?” şeklinde yanlış bir soru ya da anlamsız bir ifade olarak düşünülebilir.

Son olarak, örnekteki “tüm dile getirmelerin sonu” fikri görüldüğü gibi basit bir fikir değildir. B-teorisi açısından işaret etme ve ibare koyma gibi bu tüm iletişim kanallarının yok olması anlamına gelir. Bu boyutuyla, Prior’un örneği herhangi bir şekilde bir olay üzerine bahsetmeyi yani malumat paylaşımını yasaklıyor gibidir. Buradaki örtük bir operasyon özellikle B-teorisyenlerinin dayandığı ama aslında herkes için geçerli iletişimin ve dolaylı olarak paylaşılabilmesi sebebi ile kamusal anlamıyla bilginin olmadığı noktada neyin geride kalacağıdır. Bu tarz bir düşünce deneyi her ne konuda yapılıyorsa onun arkasında bulunduğu düşünülen gerçekçi bir yapıyı ima eder, zaman ile ilgili olduğunda da zamanı ima etmektedir. Ancak aslında öyle bir yapıyı da ima edemez çünkü düşünce deneyinin gerçek olduğu tümüyle varsayıldığında hiçbir iletişim, ima dahil, mümkün olmaz. Dil ortadan kalktığında deneyimin ortada kalacağı gizli kabulü üzerinden, “Eninde sonunda tüm konuşma bir sona erecektir” gibi bir dilsel ifadenin incelemesini yapmak sıkıntılıdır çünkü inceleme dilsel bir yapı üzerinedir. Prior B-dizisi söz konusu olduğunda cümleyi kullanarak B-dizisini temellendiren iletişimi engeller, bu da A-dizisi ya da kip-zamanlar söz konusu olduğunda iletişimsiz bir şekilde de olsa bu yapıların kalacağını ima eder. Oysa A-dizisi ya da kip-zamanlar böyle bir durumda “söz” konusu olamaz. Aynı tarzda bir örnek vermek gerekirse “Eninde sonunda zaman bir sona erecektir” gibi birçok sorun yaratabilecek bir ifade ya da daha kısıtlı olarak “Eninde sonunda kip-zamanlar yok olacaktır” ifadesi gibi bu yapıları kullanan ifadeler ya da A-teorisinin temelini reddeden “Zaman yoktur” ya da “Kip-zamanlar yoktur” gibi ifadeler de benzer sıkıntılara tabi olacaktır. Örneğin, “Eninde sonunda kip-zamanlar yok olacaktır” “Gelecekte gelecek, geçmiş ve şimdi olmayacaktır” olarak çelişik bir şekilde geleceğin olacağını ve olmayacağını

savunduğundan ve sonsuz şekilde gelecek kip-zamanları ürettiğinden dolayı sorunludur. “Zaman yoktur” ifadesini de “Zaman şimdi yoktur” ya da “Zaman hiçbir zaman yoktur” şeklinde zamansal olarak tartışıldığında benzer bir şekilde kendine dönüşlü ve çelişkili görünmektedir.

Prior öyle görünüyor ki zaman ve kip-zamanlar konusunda gerçekçi bir tavır izler. Bir mektubunda B-teorisyenlerinin yaklaşımlarını eleştirisi tezin konuyu tarihsel ele alışı açısından önemlidir. Bu mektupta Prior bu fikrin “pek ulu bilimsel teori, görelilik teorisi” tarafından desteklendiğini ve “elbette basit felsefeciler tarafından ulu bilimsel teorilerin sorgulanmasının kabul edilemez olacağını” ironik bir şekilde dile getirir ama sorunun başka alanlarca anlamsızlaştırıldığını vurgular:

“Görelilik fiziği çalışan kişiler öncelik sonralık ve eş-zamanlılık ile ilgileniyorlar ancak zamanın gerçek geçişi düşünüldüğünde bunlar ilk akla gelen şeyler değildir – ilk şey geçmiş, şimdi ve geleceğin dizisidir ve bu sadece her birimiz için farklı olan özel ya da bölgesel bir mesele değildir; aksine, geçmişlik, şimdilik ve geleceklik gözlemciden bağımsız olarak olayların özellikleridir ve uygun koşullarda olayların özellikleri olarak algılanırlar.

Biz hepimiz bir şey için – bir inceleme, örneğin, ya da savaştan eve gelme ya da Noel. Beklediğimiz şey gelecek olarak başlar ve daha oluşturma gelmemiştir. Sonra ola geldiği bir zaman gelir – şimdi olduğu zaman ve biz şimdiliğinin farkındayızdır, bu konuda hata yapmak mümkün değildir. Sonrasında ise geçmiştir ve belki ‘Şükürler olsun ki hepsi bitti’ deriz ve bu ‘bitti’nin ne demek olduğunu biliriz ve bunu <da> bir şeyle karıştırmak mümkün değildir”⁴⁷¹.

Burada zaman konusunda bilime bu tarzda dayanan fikirlerin eleştirisi yanında Broad gibi geleceğin varlığını kabul etmeyen fikirlerin eleştirisi de bulunur. Prior’ın vurgusu kip-zamanların deneyimlendiği ve açık bir şekilde anlamının bilindiğidir. Bu vurguya getirilebilecek bir eleştiri B-teorisyenlerinin buna gerçekten karşı çıkıp çıkmadıklarıdır. Sıklıkla insana özel bir deneyim olarak kabul edilen kip-zamanlara eleştiri bu düzeyde açık olmamaları ya da deneyimlenmemeleri değil, bu düzeyde aksine açık oldukları ve deneyimlendikleri halde mantıksal ve bilimsel düzlemde bunun gerçekleşmediği ve ontolojik olarak olmalarını varsaymamız gereken hiçbir şey bulunmadığıdır.

Ancak bu anlamsızlaştırmaya sebep nedir? Prior bunun önceden de diferansiyel kalkülüs keşfedildiğinde yaşandığını ve “mükemmel matematik ve felsefi saçmalık” ürettiğini ve yaklaşık bir buçuk yüzyıl sonunda sıkıntıların kabul edildiğini belirtir⁴⁷². Prior’ın eleştirisi örneğin zamanın özellikle bilim tarafından mekanlaştırıldığını iddia edenlerle benzerlik gösterir. Herhangi bir alan güçlü bir açıklama aracı bulduğunda, belki de doğal olarak sınırlarını keşfetmek için, bu aracı her yerde ama özellikle temel sorunlar olarak genellikle felsefenin

⁴⁷¹ Prior, 1958: 3

⁴⁷² Age.: 4

konusu olan meselelerde kullanmaya çalışır. Sıklıkla indirgemecilik şeklinde kendini gösterir. Prior da pek çokları gibi doğa bilimlerinin başarısı sonucunda felsefi sorunlara uygulanmasıyla saçmalıklar oluştuğunu ifade eder.

Önemli bir nokta kip-mantığının sadece felsefe alanında değil teknoloji açısından da yararlı olmasıdır. Prior'ın geliştirdiği mantığın bilgisayar teknolojisine uygulanarak başarılı olması⁴⁷³ yani açıkça bilimsel yararlılık sağlaması modelin ve arkasında yatabilecek metafiziğin destek bulması olarak düşünülebilmesini ve sonuç olarak A-teorisinin genelde B-teorisinde olduğu iddia edilen mantıksal ve bilimsel desteği aldığı şeklinde yorumlanabilir. Daha isabetli bir yorum, daha çok B-teorisinin alanı olduğu düşünülen mantık alanı içerisinde A-teoretik bir cevap gelmiş olmasıdır.

3.2.4.5 A-Teorisinin Genel Değerlendirmesi

Bir özet sunmak gerekirse, A Teorisine göre zamanın temel özelliği değişim ile ilgili oluşu olup, onunla ilgili zamansal yapılar bu değişimi taşıyabilir ve ifade edebilir olmalıdırlar. B-teorisyenlerinin değişmez öncelik-sonralık ilişkileri değişimi ifade edemez, onu açıklayamazlar. Genel olarak A teorisyenleri bir tür zaman akışı ya da geçişi fikri ile bu değişimden bahsetmekte olup, zamansal yapılardaki değişimsel unsuru kip-zamanlar üzerinden kurmaya ya da ifade etmeye çalışmaktadırlar. Bu genel olarak A-teorisinin doğallığı, sağduyuya uygunluğu üzerine kurulmaya çalışılırken zamanın kip-zamanların varlığı ve zorunluluğu sebebiyle öncelik-sonralık ilişkilerine indirgenmesinin mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Ancak A-teorisinde hem kip-zamanların varlığını hem de bahsedilen tarzda bir akış ya da geçişi ifade edebilme ya da gösterebilme zorluğu vardır. Findlay ve Prior'da bu mantıksal alanda işlemsel olarak ortaya konmaya çalışılırken genel olarak A-teorisyenleri bir saf akış, geçiş düşüncesine geri dönüp durmaktadırlar. A-teorisinin yetisel bir anlamda sezgisel ya da sağduyusal mı yoksa eskiden beri kabul edilip genel geçer hale gelmiş bir yapı mı olduğu tartışması bir kenara bırakılırsa, A-teorisyenlerinin zamanın değişim ile ilgili olup bu özelliğin B-teorisi tarafından içerilemediği konusunda güçlü, zaman ile değişim arasındaki ilişkiyi ifade etme konusunda ise zayıf oldukları tespit edilmektedir. Hem A- hem de B-teorisyenlerinin zaman ve değişim ilişkisi konusunda kip-zamanların rolünü, önemini ve en temelinde varlığını ya da yokluğunu tartışmakta zorlanıldığı, tüm ya da bazı kip-zamanların varlığını kabul ya da reddetmek konusunda kararlı teorisyenlerin kip-zamanlar ile ilgili olduğu düşünülen zamansal yapı, olay veya halleri tartışırken birçok durumda bir şekilde konuyu açık, etkili ve isabetli bir

⁴⁷³ Jakobsen ve Hasle: 23

şekilde göstermekte yetersiz kaldıkları görülmektedir. Etrafında dönülen kavramlar dildeki kullanımlar ve örnek olaylar üzerinden tartışılırken kip-zamanlar ve dolayısıyla zaman konusu hakkında zaten oluşmuş belirli kabuller desteklenir gibi görünmekte ancak bu örnekler bu zamansal yapılara sıklıkla doğrudan işaret edememektedir. Günümüzde felsefi olarak gittikçe artan bir ilgiyle gelişen zaman felsefesi alanı bahsi geçen dönemde ilgili olduğu bilim-bilgi-hakikat ilişkisi çerçevesinde şekil almış ya da bu tartışmayı hem etkilemiş hem de bu tartışmadan oldukça etkilenmiştir. Bu tartışmalara nokta koymasa da tartışmaların akademik çevrede yönünü değiştiren en önemli gelişme ise Einstein'ın rölativite teorisinin genel olarak kabul görmesi ve felsefe çevrelerinin ağırlıklı olarak bu teorinin B-teorisini desteklediğini düşünmesiyle destekçilerinin artmasıdır. Tezin kapsamında ele aldığı buraya kadarki zaman felsefesi tarihinin genel bir yorumu sonuç kısmında yapılacaktır.



SONUÇ

Tez sonuç olarak “Felsefe tarihinde çağdaş dönem analitik zaman felsefesinde kip-zamanların ve bu zamanlarla zamansal olarak ifade edilen varlıkların ontolojik statüleri tartışması felsefe tarihsel anlamda temel olarak ne amaçla ve ne şekillerde ele alınmıştır?” ana sorusu ve bu soruya bağlı olarak “Bu kip-zamanlar ya da bu zamanlarla zamansal olarak ifade edilen varlıklar var mıdır ya da hangileri vardır?” sorusunun felsefe tarihsel olarak incelenmesi ile ilgili tespitlerini ortaya koymalıdır.

Ortaya konulan felsefe tarihsel tezin ilk kısmı, zaman kavramının çağdaş zaman felsefesinde aydınlanma projesi ya da aydınlanma projelerinden biri olarak ifade edilebilecek aşkın olan ya da aşkın olarak görülen yapıların etkisizleştirilme ve yerine aşkın olmayan uygun görülen kriterlerin etkinleştirilme çabası açısından, özel olarak bu çabayı sürdüren bir empirizm anlayışına, sorun teşkil ettiği. Bu sorun genel olarak bu empirizm anlayışının bir ürünü, uzantısı ya da ortağı olarak ifade edilebilecek modern bilim üzerinden takip edilmektedir. Zaman kavramı konusundaki hem genel olarak felsefi hem de aydınlanma projesi ile ilişkisi özelindeki sorunların merkezinde tezin “kip-zamanlar” olarak ifade ettiği geleneksel olarak “Geçmiş”, “Şimdi” ve “Gelecek” olarak ifade edilen zamansal yapıların olduğu iddiası ile felsefe tarihsel okumanın bu tartışma üzerinden yapılması gerekliliği ya da uygun olduğu fikri tezin ikinci kısmını oluşturur. Tez kapsamı ve ilgisi dahilinde tartışmayı analitik zaman felsefesi ekseninde ve bu felsefenin temelini oluşturan kurucu tartışmalar üzerinden ele alır.

Hakikat ya da bilgi konusunda bir otorite olarak kendini tesis etmeye çalışan bu aydınlanma projesi, modern bilim ile politik anlamda kendini gerçekleştirebilme bakımından diğer fikirlere kıyasla başarılı olduysa da, modern bilim ve esasında aydınlanma projesi tezin birinci bölümünde tezin tespit ettiği yedi konuda zaman ile ilgili sıkıntılar olduğundan söz edilmişti. Bu noktada tezde sunulan felsefe tarihsel okuma açısından tartışmalar ve tezin incelenmesi sonucunda bu yedi noktada ne geliştiğini ifade etmek uygun görünüyor.

Öncelikle, tekrarlamak gerekirse birbirini dışlamayan, aksine oldukça iç içe bulunan bu yedi nokta şu şekilde ifade edilebilir: Teze göre, modern bilimin kendi zamanlılığı ile yüzleşmesinde özellikle neyin bilgi olarak kabul edildiğinin ve bilginin değerinin değişmesi sorunu, Modern bilimin geleneksel olarak temel bir deneyim ve kavram olarak ifade edilen zaman ve zaman konusunda merkezi önemi sebebiyle kip-zamanlar yapılarının açıklanması yönünde üzerindeki baskı, özellikle bilimsel anlayış ve pratik içerisinden gelen bilimin ya da belirli bazı kısımlarının uzlaşımına dair iddialar, modern bilimin dayandığı tümevarım ve doğrulamanın kip-zamanlara dayanmasının getirdiği sıkıntılar, aydınlanma projesine karşı,

rakip ya da temel iddialarını sorgulayıcı fikirlerin zaman ve kip-zamanlar üzerinden güç bulması, deneyime dayanan ampirik düşünce geleneğinin zamanın ve kip-zamanların deneyimlenmesini ele almada zorluk yaşamaları ve son olarak, modern bilimde özellikle belirli bir dönem için daha deneyle yeterince desteklenmemiş atomcu anlayış, ve istatistik mekaniksel doğrudan deneyimlenmemek ile birlikte olasılığa dayanan tahmin gücü yüksek açıklamalar, Öklidyen olmayan yeni geometri ve evren anlayışına alternatif anlayışların getirilebileceği fikri gibi modern bilimin temel işleyişini yeniden sorgulatan sorunların doğrudan ya da dolaylı olarak zaman ile ilgisi zaman ve kip-zamanlar ile ilgili felsefî tartışmaları aydınlanma projesi ve modern bilim açısından sorunlu kılıyordu.

Tezin incelemesinde genel olarak kip-zamanların ve bu zamanlarda bulunduğu düşünülen varlıkların ontolojik statüleri sorunu üzerinden zaman sorununa özellikle üçüncü bölümde ele alınmış modern bilimin bir bilim ve hakikat otoritesi olarak çözüm önerilerinin geldiği nokta bu sorunlar üzerinden değerlendirilebilir. İlk başta tezde pozitivizm ve mantıkçı empirizm üzerinden ve analitik felsefe tarihine bağlı olarak analitik zaman felsefesi tarihi üzerinden tarihsel olarak örneklenen ancak felsefi anlamda bu geleneklere ait fikirlerin sadece bu şekilde daraltılamayacağı bir felsefe tarihsel çerçevede aydınlanma projesinin modern bilimi hakikati keşfeden ya da kuran, ya da neyin hakikat olup olmadığını tespit eden ya da belirleyen bir bilgi otoritesi olarak tasarlayan tavrının tezde “bilimsel gerçekçilik” ifadesinin karşılamadığı ya da yanıltıcı olabildiği düşünülmektedir. Bu tavır 17. Yüzyıldan bu yana modern bilim etkinliğinin bir tarihinin oluşması ile birlikte özellikle 19. Yüzyılın sonu ve 20. Yüzyılın başında iyice kendini gösteren, teorilerin ve tespitlerin zamanla geçerliliklerini yitirebildikleri fikrine karşın bilimin teknolojik başarısı, deneyime bağlılık ve hakikatin eninde sonunda ya da gittikçe ortaya çıkacağı ilerleme fikirlerine sarılıyordu. Kip-zamanlar sorunu deneyimin farklı kip-zamanlara göre ele alınışı ve değişimi, ve geçmişte “kesin” ya da “makul” görünüp şimdiki zamanda “yanlış” ya da “makul olmayan” tespitler ile gerekçelendirilmemiş bir şekilde gelecekte “kesin”, “daha kesin” ya da “makul” ya da “daha makul” olması konularında temelinde deneyimle elde edilen bilginin zamanlılığı sebebiyle geçerliliğini sorgulamaya açıyor, geriye tutunulacak sadece bilimin teknolojik başarısı iddiasını bırakıyordu. Diğer bir deyişle, bilim hakikati keşfediyor ya da doğruyu tespit ediyorsa, ancak geçmişte bu tespitleri bugün yanlış ya da makul olmayan tespitler olarak ortaya çıkmışsa, bilimin bugünkü ya da gelecekteki tespitlerine güven temelsizdir. Bu soruna bir çözüm zaman ve kip-zamanları bu sorunu oluşturmayacak ya da es geçecek bir şekilde tasarlamaktır. Bu gerçekçi tavır zamanı ve kip-zamanların gerçek olmadığını savunan McTaggart ve günümüzde en bilinen savunucusu

Julian Barbour olan “Zamansal Eleyicilik” fikrini kabul edemezdi. Bu noktada ana çözüm denemeleri, genel olarak B-teorisyenlerinin dönemin mantık anlayışına uygun olarak⁴⁷⁴ mantık gibi zamansız bir şekilde doğruları ifade etmeye ve düzenlemeye yarayan öncelik-sonralık ilişkilerine dayalı zaman anlayışı ile özellikle görelilik ile desteklenen “Ebediyetçi”, perspektife göre zamansal ya da uzay-zamansal olarak farklı deneyimlenen ancak aslında değişmeyen blok evren fikri ya da Broad’un temelini oluşturduğu gelecek kip-zamanının getirdiği belirsizlik sorununu eleyerek geçmiş ve şimdiden oluşan genişleyen, büyüyen ve bu hareketiyle zamansal olan A-teoretik blok evren anlayışı bilime işlevsel olarak gerekli zamanı ya da bir tür sağduyu gibi başka kriterler açısından makul hale getirilmiş bir halini “Gerçek Zaman” olarak kurmaya çalışmışlardır. Burada öznel ve ayrıcalıklı bir kip-zamanlar ya da özellikle “Şimdiki Zaman” konumu yerine, “Mutlak Zaman” ya da mutlak bir anlamda anlamlı zaman anlayışı üzerinden hakikat ile ilgililik korunmaya çalışılmaktaydı. Fakat kip-zamanların deney ve gözleme dayalı bir şekilde ölçülebilecek bir şey olup olmadığı ve nihai anlamda ne olduğu sorusu cevaplanamamaktaydı. Bir yandan da, aynı soruna bir çözüm olarak, deneyim temelli olması bakımından hakikat ile ilgisini koruyan ancak uzlaşım ve/ya da pratik yarar üzerine kurulu bir çözüm yolu da aranmaktaydı. Zaman ve kip-zamanları ölçüme dayalı uzlaşımsal araçlar olarak değerlendiren uzlaşımçı yaklaşım bir çözüm getiriyor ancak gerçekçi tavrı da ortadan kaldırıyor ya da iddiası veya iddiası üzerinden geliştirilen şüpheler yoluyla gerçekçi tavrı zayıflatıyordu.

Zamanın ve birçok başka konunun açıklanmasında sağduyu deneyimleri ile karşı karşıya gelen katı bir pozitivist ya da katı ontolojik tekçi fizikalizm tutum başarı gösterememiştir. Bunun bir sebebi, deneyimcilik açısından deneyimin hatası gösterilebilirse de bu kadar geniş çaplı bir şekilde deneyimlendiği iddia edilen ve pratik anlamda etkili olan kip-zamanların inkar edilmesinin zorluğudur. Örneğin bu özel bir deneyim ile çok az kişinin iletişim kurabildiği ve kabaca pratik etkisinin gösterilmesi zor olan aşkın bir varlık ya da varlıkların deneyimine kıyasla, belirli bir uzman araştırmacı grubu hariç onların çalışmalarının popülerleşmesinden önce hemen hemen her insanın doğrudan sürekli deneyimlediklerini iddia ettikleri ve popülerleşmesinden sonra bile genel olarak hala deneyimlendiği söylenen kip-zamanlar, geçmişte yapılmış, şu anda yapılmakta olan ve gelecekte yapılacak olanlara dair deneyim ve etkinlikler ve kip-zamanlara bağlı olarak hayatların organize ediliyor ve bunun doğrudan sonuçlarının alınıyor ve görünüyor olması oldukça farklıdır. Dahası, antik dönemlerden bu yana modern bilim de dahil olmak üzere bilim tarihi kip-zamanlara bağlı olarak deney ve gözlemin yapılması üzerine kurulmakta görünmektedir. Bu kendini en çok ayrıca ele

⁴⁷⁴ Tez boyunca zaman zaman değinilmiş ancak tezin ana konusu olmayan dönemin mantık anlayışının, mantıkçıların ve bilim anlayışının birbiri ile içiçeliği hem felsefi hem de sosyolojik olarak önem arz eder.

alınacak olan “tümevarım” sorusunda, yani geçmişte toplanan veriler yoluyla şimdi bir karar alınıp gelecekte ne olacağının tahmin edilmesi, en azından ontolojik statüsü daha çok tartışmalı olan geçmiş ve gelecek kip-zamanların ve bu zamanlarda bulunduğu düşünülen varlıkların var olduğuna dair bir inancı gerektirir. Ontolojik tekçi fizikalist anlayışın başarısızlığının bir temel sebebi de bir hakikat ya da bilgi otoritesi olarak farklı alanlara özel açıklama gücünün yetersizliğidir. Zaman ve kip-zamanlar konusunda bu, zamanın doğası gereği değişim ve hareket ile ilgili oluşunun B-dizisinin değişim barındırmayan ve hareketsiz öncelik-sonralık ilişkileri ile açıklanamayacağı, ona indirgenemeyeceği fikrinde kendini gösterir.

Zaman ve benzeri şekilde özel açıklamalara gerek duyan her alanda açıklamalar yapma gereği aydınlanma projesi sorunu ontolojik bir tekçi fizikalizm yerine fiziksel olmayan özel yapının fiziksel temel yapı ile açıklandığı temellendirici bir fizikalizmi benimsemek yoluyla çözmeye çalışır. Zaman konusunda bu “Gerçek Zaman”ın fiziksel olarak fiziksel olmayabilecek ancak fiziksel “Gerçek Zaman” temelli deneyimsel “Öznel Zaman”ı açıkladığı fikrini savunmaya götürür. Aydınlanma projesi açısından bahsedilen yedi sorunun kaynağı olan zamansal ögeler az çok ya da bütünüyle kip-zamanlar ile ilgili olduğundan dolayı, “Gerçek Zaman” B-dizisi ile ifade edilirken, kip-zamanlar “Öznel Zaman” olarak psikolojik, sosyolojik ya da kültürel faaliyetler olarak tanınır. Örneğin, Russell’ın B-Teorisini ortaya koyuşu ya da Smart’ın ve Grünbaum’un kip-zamanları insan-merkezli yapılar olarak ortaya koyuşu bununla ilgilidir. Burada bir sorun bu tarz bir yaklaşımda hakikat fikrinin zedelenmesi ve en azından düalist hakikat yapılarının açıklama zorluğu ile karşı karşıya kalmasıdır. Zaman konusunda özellikle önemli olan diğer bir sorun ise, aydınlanma projesi açısından açıklama gücünün fizikalizm temelinde korunmasına rağmen diğer alanlara pay edilmesidir. Diğer bir deyişle, kip-zamanları açıklamak için örneğin psikolojiyi atamak özellikle günümüzde nöro-psikoloji yoluyla -kabaca ifade etmek gerekirse- psikoloji, biyoloji ve fizik arasında kurulmaya çalışılan bağ gibi fiziksel ve psikolojik fenomenler arasında bağ kurulmadan, bilimin hakikat ile ilgili bütünlüklü bir iddiasını barındırmayı zorlaştırır. Gittikçe artan alan özelleşmesi bu durumu ek olarak zorlaştırabilir. Bu sürecin sonunda, bütünsel bir bilimden çok her durumla özel olarak ilgilenen empirizm temelli bilimsel yöntem vurgulanabilir ancak bu yöntemin her alan için geçerli olup olmadığı ve eğer her alan kendine özel bir açıklama ve uygulama gerektiriyorsa bu açıklamaları ve uygulamaları sağlamada ve temellendirmede bilimsel yöntemin özelliğinin ne olduğu sorgulanmalıdır.

Analitik tavır içerisinde A-teorisi genel olarak kip-zamanları analitik çerçeveye oturtturarak ya da bu çerçevede açıklamaya çalışarak bu boşluğu kapatmaya çalışmışlardır. Onlar B-teorisinde de olduğu gibi analitik felsefede yaygın olarak kullanılan dil analizini B-

teorisyenlerinden farklı olarak daha çok gündelik dil analizi üzerinden ideal mantıksal bir dil anlayışının kaçırdığı zamansal anlamı yakalamaya çalışarak açıklamaya çalışmışlardır. Özellikle Broad ve Stebbing, zaman ve kip-zamanlar ile ilgili özellikle “değişim” kavramının doğru şekilde ele alınmasıyla sorunların çözüleceğini düşünmüşler, Findlay ve Prior gibi filozoflar ise B-teorisi yaklaşımına benzer bir şekilde zamansal anlamın ideal dilin güncellenmesi ya da yeniden oluşturulması yoluyla içerilebileceğini savunmuşlardır. İlk bakışta felsefi olarak bakıldığında her filozofun amaçladıklarını özel olarak felsefelerinde başarıp başaramadığı ve ne kadar etkili başarabildiği sorunu dışında genel bir sorun tespit edilemeyebilir. Ancak bunun muhtemel sebebi, A-teorisinin genel olarak kip-zamanlarının “sağduyusallığı” ve “apaçıklığı” üzerinde temellenmiş olup, bu varsayımların tartışmaya kapalı olmasıdır. A-teorisyenleri genel olarak bu varsayımlarından sonra B-teorisyenlerinin iddialarını eleştirdikten ya da kendi argümanlarını kurduktan sonra kendi temel konumlarını örnekler ile gösterme ile yetinmeleridir. Diğer bir deyişle, ispata ihtiyaç duymadıkları bir şeyi ispatlamamakta ve daha etkili analiz ve açıklama ile itirazları eleştirme etkinliği bu bakış açısından yeterli bulunmaktadır. Buradaki sorun A-teorisinin kriterinin kendisi, kip-zamanların analiz edilemez, apaçık ya da sağduyusal olduğu kabulünün onaylanması olmasıdır. Bu noktada ancak argümanların yeterliliği ya da kişisel, kültürel ya da evrensel başka kabullere uygunluğu tartışma konusu olabilir. Bu noktada savundukları genel olarak kip-zamanların dilden çıkarılamayacağı ve ideal dile eklenebileceğidir. Bu iddianın birincisinin doğruluğunun ontolojik olarak bir şey ifade edip etmediği tartışmalıdır, ikincisi ise ancak kip-zamanın işlemsel ve pratik bazı bilimsel yararları sebebiyle bilimsel anlayışta yer bulmasını önerir. Broad’ın geleceğin olmadığı genişleyen blok evren ya da hareket eden şimdi fikirleri gibi fikirleri dışında bahsedilen apaçıklık kabulü ile yapılan açıklamalar zaman kavrayışımıza yeni katkılar sunmaktan daha çok halihazırdaki kabullerimizin ne kadar yerinde olduğuna deliller getirmeye uğraşır. Diğer bir deyişle, tartışmadaki bazı sorunlara getirdikleri bakış açıları ve kip-zamanların özellikle dilde görülen gerekliliği gibi deliller dışında zaman ve ya kip-zamanlar ile ilgili kavrayışımızı genişleten yenilikler getirdikleri, bahsedilen birkaç örnek dışında, tartışmalıdır.

Aynı soruna başka cevaplar da gelişmekteydi: Bu cevaplardan bir kısmı fizikalizm dışında bazı temel özel yapılar üzerinden gerçekleştirilen indirgemeci tavırlardır. Örneğin, biyolojik, psikolojik, sosyolojik ya da antropolojik olarak ontolojik anlamda tekçi bir fizikalist anlayışla ifade edilemeyen yapıların fiziksel temelli olduğu iddiası yerine, fiziksel olarak ifade edilen varlıklar dahil her şeyin bu alanlara indirgenerek ya da onlar temelli açıklanabileceği alternatifi gelişir. Günümüzde denk düşen alanların hepsi bir bilim alanı olarak kabul ediliyorsa

da bir doğa bilimi olarak biyoloji de dahil olmak üzere bu alanların bilimselliği fizikalist görüşün hakimiyetine bağlı olarak tartışmaya açılmış olup, indirgemeci yaklaşımlar bu alanlar üzerinden alternatif bilim yaklaşımları öneriyorlardı. Zaman ve kip-zamanlar konusunda B-teorisyenlerinin de genel olarak tasdikledikleri kip-zamanların özellikle psikolojik ya da antropolojik yapılar olduğu fikri, fizikalist anlayışın aleyhine dönecek şekilde belli başlı bazı alanların her şeyi açıkladığı ya da daha iyi açıkladığı iddiasına dönüşür. Bu tarz indirgemecilikler bütünlük sağlayabiliyorlarsa da indirgemeciliğe karşı genel eleştirilerden paylarını alırlar. Ayrıca en azından politik anlamda fizikalizm temelli modern bilimler anlayışında temel olarak kabul edilmemişlerdir. Ancak yine de kip-zamanlar konusunda belirli bir açıklama getirme potansiyelini barındırırlar. Bunu yapış tarzları genel olarak “deneyim” temelli anlayışta “deneyim” kavramını kendi alanlarına göre açıklamalarıdır. Diğer bir tarz da alanın temelinde olan kavram üzerinden kip-zamanlar deneyiminin gerekli olduğunun belirtilmesidir. Bu yaklaşımdaki sorun her ne kadar kişisel olarak ve belirli gruplar arasında bu fikirler popüler olarak savunuluyorsa da (Örneğin, tüm kararlarımızı tamamen hormonlarımızın yönettiği gibi) düşünsel ve özel olarak bilimsel ortamda tek ya da en önemli yaklaşım olarak kabul edilmemişler, indirgemeci yaklaşımdan daha çok bilimselliğe uygun olarak, bilimsel alanları çerçevesinde özel bir bakış açısı ya da bir boyut olarak önem arz etmişlerdir.

Aynı soruna geliştirilen başka bir cevap ise bilimi reddetmesi şart olmasa da modern anlamda bilimsel kabul edilmeyen, alternatif bilim anlayışları ortaya koymaya çalışan ve modern bilimin bazı sıkıntılarını belirten fikirlerin kendini temellendirmeleri ya da güçlendirmeleri konusunda zaman konusunun önem arz etmesidir. Bu yaklaşımlar felsefe tarihsel olarak analitik yaklaşımın karşısında, onunla kısıtlı olması zorunlu olmayan ancak genel olarak “Kıta Felsefesi” şeklinde ifade edilen yaklaşımlardır. Örnek olarak bahsedilebilecek, Bergson, Heidegger ya da Husserl’de zaman konusunun merkeziliği, modern bilimin zaman kavramı ile ilişkili olarak akış, süreç, yaşam, süre yapılarını ya da bunların özel deneyimlerini yok sayıyor olduğu eleştirileri bu duruma işaret eder. Aydınlanma projesi açısından bu aşkın olanın, bilimsel ve ampirik anlamda deneyimsel olmayanın, hesapsız laf cambazlığının hakim olması ya da geri gelmesi idi. Bu bakış açısından zamanın özellikle bilimsel fethi bu tarz felsefe, düşünce ve inançların belki de son sığındıkları gizemi ortadan kaldırabilirdi.

Bu noktada gittikçe zayıflayan modern bilim-hakikat ilişkisi ve modern bilimin bir açıklama otoritesi olarak zaman konusunda girdiği çıkmaz, mutlak hakikat ve doğruluk iddialarından kaçınarak halihazırda bilinen deneyimlerimiz ve isteklerimize odaklı bir şekilde pragmatik ve uzlaşımçı tavra benzer, modern bilimin otorite gücünü deneyimleri açıklama ve

bulgularını kullanarak teorik ya da pratik sorunlara çözümler üretme başarısı üzerinden kurmaya çalışan tavırların güçlendiğini görüyoruz. Örneğin, Quine’ın ontolojik rölative fikri ile Williams’ın bilimin başarısında makul görünen gerçekçilik kabulü gibi fikirler bilimin ele aldığı şekliyle genel olarak kip-zamanlara ihtiyaç duymayan zamanın B-dizilerine indirgenmesini işlevsel bulurlar. Bu noktada ontolojik anlamıyla hakikat yerinde duruyorsa da artık, aydınlanma projesine uygun bir şekilde, aşkın ama etkisiz bir temel olarak, ilgisizdir ya da varsayımsal bir temel oluşturduktan sonra artık tartışılması gerekmeyen bir yapı olarak kurulur ve modern bilimin anlamı görünürde bilimin deneyim üzerinden hakikati ya da hakikat ile ilgili bir şeyleri ifade etmesi üzerine kurulduğu fikrine yönelirken, fikrin uygulamasında Quine’ın natüralizminde görüldüğü üzere gittikçe, basit olarak ifade etmek gerekirse, işlerimizi gördüğü sürece kendinden menkul, alternatifler arasında en iyi seçenek olarak epistemolojik, teknolojik ve teknolojik yapıya altyapı oluşturulması bakımından teknik bir yapıya dönüşür. Bu bakış açısından artık “kip-zamanların ontolojik statüsü” sorunu iyice anlamsızlaşır ve “kip-zamanların ya da bazılarının kabulü epistemolojik, teknolojik ya da teknik açıdan ilgili mi?” sorusuna dönüşür.

Bu noktada hakikat konusunda devalüatif/içerik boşaltıcı bir etkinlik ile kip-zamanların ontolojik statüsü konusunun iyice bir araya geldiği gözlemlenebilir. Hala en azından insanların denk düşen bir deneyimden bahsetmeleri açısından bir açıklama gerekmektedir ancak kip-zamanların elenmesi ya da etkisiz kılınması bu deneyimi temellleyen başka bir yapı olarak B-dizisi ile sağlanır. Bütün bu yaklaşımlarda savunulan B-dizisi aslında farklı rollerdedir: Örneğin Russell’da daha çok “Gerçek Zaman” iken, Quine’da etkili ve ilgili bir açıklamadır. Felsefe ve bilimde birbirini tetikleyen bir şekilde gelişen hakikat ya da töze bağlı düşünme fikirlerinden kopuş zaman konusunda da geçerlidir: Düşünürler bir kip-zamana ya da kip-zamanlara “yok” dediklerinde “Peki nasıl yok, herhangi bir şey, bu durumda x kip-zaman ya da kip-zamanlar, nasıl olmayabilir?” sorusuna omuz silker gibi görünmektedir: Ontolojik olarak x zamanının ya da kip-zamanların olmaması yalnızca “x zamanımı ya da kip-zamanları ontolojime dahil etmeyi tercih etmiyorum, x zamanının ya da kip-zamanların ontolojimde yeri yok” gibi öznel ya da işlevsel bir tavır gibi görünmektedir. Diğer bir deyişle zaman özelinde olmasa da Quine’ın özellikle Anglo-Sakson felsefe geleneğinde ve bilim etkinliğinin yeniden tanımlanmasındaki önemi ve etkisi oldukça belirleyicidir. Tüm bu süreçte hakikat konusunda tartışmaların içinin boşaltılması hakikat kavramını gittikçe anlamsız hale getirmiş ve modern bilimin gerçekçi bir tavır yerine, bir noktada Quine’ın natüralizminin ve ontolojik rölative anlayışının getirdiği kendinden menkul bir hakikiliğin bile terk edilerek, pragmatik bir uzlaşımçı tavır benimsenir hale gelmiştir. Bu tavırda hedef açıklama gücü ve getirdiği ya da getirebildiği ürünlerdir. Diğer

bir deyişle elde kalan kriter modern bilimin çözüm yani açıklama ve teknolojik ürün üretebilme kapasitesi ya da başarısıdır. Günümüze kadar süreçte hakikati keşfetme görevi yerini başarılı modeller üretmeye bırakır. Artık bilimci gerçekçilik modern bilimde terkedilmiş olur. Teze göre bunun önemli sebeplerinden biri bilimci gerçekçi düşüncenin kip-zamanlar sorununu bir türlü çözememiş olmasıdır.

Bu noktada modern bilimin hakikat ve kesin bir bilme iddiasından çekilip daha çok makul bilgiler üreticisi konumu ilk bakışta apaçık görülen dünya ile ilgili açıklama gücümüzün ve teknolojik beceri ve ürünlerimizin artması göz önünde bulundurulduğunda, mutlak bir zaferdir. Ancak bilimci gerçekçiliğin geçersiz kılınması nasıl yorumlanmalıdır? Ya da aydınlanma projesinin aşkın olmayan yapıları etkin kılma amacı gerçekleşmiş midir? Tezin bu süreci izlediği kip-zamanlar üzerinden cevaplamak gerekirse “Zamanın fethi” başılamamış mıdır?

Burada önemli bir nokta düşünsel zafer ve mağlubiyetlerin tespiti, eğer anlamlı ise, farklı alan ve analiz seviyelerine göre yapılan bir inceleme ile mümkün olabilir. Özellikle felsefede bu tarz bir soru anlamlı görünmez çünkü felsefe tavrı itibarıyla tartışmayı bitirici nihai sonuçlara ulaşmaz görünür. Oysa hem felsefe disiplininin içinde kullanılan mantıksal tutarlılık, makullük, anlaşılabilirlik ve hakikate ya da deneyime uygunluk gibi birbiriyle iç içe kriterleri hem de genel tartışmalar açısından bahsedilen kriterlerle de ilgisi de göz önünde bulundurularak ele alındığında, popülerlik, erişebilirlik, başka fikir, amaç ya da ideolojilerle uygunluk, ilham vericilik, belirli bir sorun, anlayış ya da tavrı temsil edicilik ve belirli bir çevrede politik anlamda hakimiyet gibi başka kriterler açısından kıyasla daha güçlü, başarılı ya da etkili düşüncelerden bahsedilebilir. Tezde bu kabule uygun olarak ağırlıklı olarak Lockeçu denebilecek belirli bir tür empirizmin özellikle akılcılık karşısında en azından politik hakimiyet bakımından başarılı olduğu dile getirilmişti. Bu noktada, bahsedilmiş zaman krizi konusundaki yedi nedenin tartışılmasına devam etmekle birlikte zaman konusunda kip-zamanlar tartışmasında hangi boyutta hangi görüşün hakim olduğu konusunu irdelemek uygun görünmektedir.

Bahsedildiği üzere tezde modern bilim içerisinde pragmatik ve uzlaşım sal yaklaşımın yükselip bilimsel teorilerin dünyayı açıklamada kullanılan modeller olarak ele alınması hakim oldu. Bu gerçekleşirken hakikat ve hakikati bilme anlamında bilgi iddiası zayıfladı ve açıklama gücü ile teknolojik başarısının tesadüf olamayacağına dair pragmatik bir güvene bağlandı. Bu noktada bahsedildiği üzere bilimci gerçekçilik modern bilimsel ana aktivitenin içinde yer almaz.

Ancak felsefi, modern bilimsel, kamusal ve özel boyutların hepsinin bu hikayeyi aynı şekilde izlediği, ya da aynı şekilde izleseler bile zamansal olarak aynı konumda oldukları kabulleri sorunludur. Örneğin, “bilime inanmak” modern bilimsel anlamda absürt bir ifadedir, felsefi anlamda böyle bir inancın bazı kanıları beslediği iddia edilebileceği gibi bakış açısına göre makul ya da absürt olabilir, kamusal anlamda ise uzman olmayan topluluk üyeleri açısından bilim zaten bazı sorunları çözmesi konusunda “güven” duyulacak ya da duyulmayacak bir kurum, özel anlamda ise dünya görüşüne uygun bir şekilde -ister bilme ister inanma olsun- kabul edilip edilmeyecek bir şeydir.

Zaman ve kip-zamanlar konusunda da bu yaklaşıma uygun bir tespit yapılmaktadır. Tezin konusu olan zaman ve kip-zamanlar konusunda zaman konusu özellikle Einstein’ın rölativite anlayışının başarısıyla çözülmüş kabul edilir. Modern bilimin etkinliği içerisinde bakıldığında, tezde bahsedilen sebeplerden sonuncusu olan bilimin iç krizleri açısından, rölativite farklı fikir ve çözümleri bütünlüklü bir şekilde kendinde toplayarak evren kavrayışımızı daha etkili kılmıştır. Bu başarı iki açıdan önemlidir: Birincisi, evreni açıklamada karşılaşılan bazı zorlukları, örneğin bir türlü ölçülemeyen mekânı kaplayan “ether” yapısı gibi sorunlu varlıkları gereksiz kılarak, aşar ve evren ile ilgili açıklama becerimizi ve verimliliğimizi artırır; ikincisi ise, genel bir bakış açısıyla bakıldığında Newton’daki tözsel, mutlak yapılarla dayanan evren anlayışının yerini görelilik anlayışı alır ki bu bilimci gerçekçiliğin mutlak hakikatleri keşfetme fikrine büyük bir darbedir. Bu noktada, bilimsel boyutta bilimci gerçekçilik geçerliliğini yitirme süreci iyice hızlanmıştır ancak aydınlanma projesinin aşkın olmayan yapıları etkin kılma amacıyla istenen elde edilmiştir: bilimci gerçekçiliğin kendisi zaten hesabının verilmesi zor, aşkın yapılara bağlı, töze dayalı bir düşünme tarzı olarak aşkın olmayan ampirik bir anlayışın etkin olduğu bir dünya görüşü ve modern biliminin etkisiz ama gerekli – Locke’taki töze benzer bir şekilde- bir parçası olarak, lüzumunu yitirdiği yerde büyük bir mücadeleden sonra bırakılmıştır. Rölativite bakış açısından zaman uzay-zaman modeli olarak evrenin yapısını kuran bir boyut olarak ele alınmış ve kip-zamanlar ise bu modelde ışık hızının sınırladığı bilgi sınırları dahilinde herhangi bir uzay-zamansal konumdan evrenin nasıl görüldüğü ile ilgili bakış açısındaki farklı değerlendirmeler olarak ifade edilmiştir.

Ancak bu noktada sıklıkla karıştırılan bilimsel bir model olarak rölativite ile felsefi bir iddia olarak yeniden yapılandırılmış rölativitenin aynı olmadığıdır. Sıklıkla sorulan soru kısaca rölativite gibi bilimsel bir teorinin felsefi bazı sonuçlarının olup olmadığıdır ancak bu sorunun cevabı olağan bir “evet” ise de soru sıkıntılıdır çünkü bilimsel bir teorinin felsefi bir fikir olarak ifade edilme sürecinde bu yeniden yapılandırmanın nasıl olduğu önemlidir. Eğer “doğal”, “apaçık” sonuçlar çıkıyorsa bile bu ancak felsefi bir fikrin ögesi örneğin bir önermesi olabilir.

Oysa rölativite gibi bir teoriden felsefi bir evren görüşü ortaya konulması mümkün ve doğal ise de onu sıklıkla değiştirir. Einstein'ın çığır açan bilimsel teorisi zaman ile ilgili son sorunu çözebilir -ki bu bile tartışmalıdır, ancak diğerlerini çözmek amacıyla kullanmak için bazı doğal sonuçlarına işaret etmek ve felsefi anlamda bu sonuçlar ya da bilimsel teoriyi yeniden yapılandırmak gereklidir.

Birçok bilimsel bulgu ve teoride olduğu gibi, rölativite konusunda da bu felsefe alanına taşıyış sıklıkla bilimci gerçekçi bir söylemle yapılmaktadır. Bu durum bilimci gerçekçiliğin bilim pratiğinde olmayıp başka alanlarda etkili ve hakim olması gibi garip bir sonuç ortaya çıkarır. Bilimin farklı alanda temsil ettiklerinin desteklenmesi bakımından bilim tarafından da kullanılan ya da nadiren tepki gösterilen bir tavır bazen de bilim insanının etkinliği ve meşruiyeti için psikolojik ve felsefi bir araç haline gelir. Örneğin, evrenin genel görelilik modeli ile anlaşılması başka bir şey, bu modelin bir örtü üzerinde bir topun atılmasıyla kumaşı büktüğü gibi “kütlelerin de uzay-zaman kumaşını büktüğü” ifadesi ile konuyu basitleştirerek anlatımı kolaylaştırmaya çalışan ve bilim ile ilgisi pedagojik temelli olan bilimsel illüstrasyon, ve bu illüstrasyonu az çok gerçekçi bir şekilde ele alarak evrenin hakikatinin bu şekilde olduğunu iddia eden gerçekçi tavır birbiriyle iç içe sokulabilirse de temelde farklıdır. Modelin açıklama gücü ve hatta üzerine geliştirilen bilimsel illüstrasyonlar felsefi bir iddiada kullanılabilir ancak kendi başlarına felsefi bir tespiti bir sanat eserine benzer bir şekilde ancak güçlü bir esin kaynağı olabilirler. Bu anlamda, rölativitenin genel olarak iddia edildiği üzere B-teorisini desteklediği iddia edilebilir ancak bu otomatik olarak verili bir şey olmayıp felsefi yeniden yapılandırma ile mümkündür. Bu noktada, rölativite ile ilişkilendirilen B-teorisi, zamansal eleyicilik ya da ebediyetçilik açısından bakıldığında, son sorunun bilimsel olarak çözüldüğü varsayılırsa geriye kalan altı sorunu çözebilmekte ne kadar başarılı oldukları tartışmalıdır. Diğer bir deyişle, analitik çağdaş zaman felsefesi ya da genel olarak çağdaş zaman felsefesi açısından, her ne kadar “bilime uygunluk” gibi bir kriter üzerinden B-teorisyenleri ağır basar hale gelmiş olsa da, felsefenin genel kriterleri ve bahsedildiği üzere bilime uygunluk kriterinin de bilimsel tespitten felsefi tespiti bir yeniden yapılandırma yani felsefi gerekçelendirme gerektirmesi göz önünde bulundurulduğunda, felsefi olarak zaman ve kip-zamanlar meselesi hala canlı ve geçerlidir. Bilimin başarısı zamanının bir boyutunun özellikle kendi amaçları açısından geçmişteki sorunları üzerinden bakıldığında bütünlüklü bir şekilde başarılı bir modelinin oluşturulmuş olmasıdır. Bu değişimi ifade edebilmek için, “ t_1 zamanında 0°C , t_2 zamanında 2°C ” ifadesi yerine uzay-zaman modeli üzerinden temel olarak ışık hızının sabitliği kabulü yoluyla “ xy_1 uzay-zaman koordinatında 0°C , xy_2 uzay-zaman koordinatında 2°C ” şeklinde ölçüm konusunda daha isabetli ve belirli bilimsel sorunları çözmede daha başarılı

yaklaşım ve ifadelerde bulunmayı mümkün kılar ve bu örnekte kısıtlı bir şekilde ifade edilen bir şekilde, bilimsel ilgiler için geline nokta önemli olan yalnızca ölçüm, tahmin ve ölçüm ile tahmin yapmayı ve ifade etmeyi mümkün kılacak bir açıklama modeli oluşturmaz. Başka amaçlar günümüz bilim anlayışının sınırlarının dışındadır, iyi/makul ya da kötü şöhretli anlamıyla metafiziktir. Ancak Quine’ın natüralizmini kabul ederek bu modelleri ontolojik bağlılık kurarak kabul etsek bile ampirik tespitler ile ontolojik, epistemolojik ve kozmolojik iddialar üreten bilimci gerçekçilik bilimsel değildir, en fazla bilime dayanan bir felsefe olabilir ancak bilime ters kabul ve sonuçlarda bulunması dahi mümkündür.

Örneğin, modern bilimde tümevarım ve doğrulama krizi Einstein’ın bilimsel teorisi ile kendiliğinden çözüm bulabilir değildir. Doğrulama krizi ancak Karl Raimund Popper’ın “yanlışlama” fikri ile çözülmüştür ancak bu çözüm eğer doğrulama töze dayalı “arkada yatan bir hakikat” fikrini tespit ve tasdik etme olarak anlaşılırsa hakikate bağlı modern bilim anlayışının gevşemesi ile birbirini etkilemek yoluyla başarılı olabilmıştır. Diğer bir deyişle, Popper’ın fikri köklü bir şekilde tözsel anlayışı sarsar ve bir yandan da bu tözsel anlayışın öncü sarsıntılarının yarattığı süreç ile uyumludur. Tümevarım sorunu ise felsefi olarak çözülmemiş bir sorun olarak günümüzde canlılığını korumaktadır. Kip-zamanlar açısından bakılarak bilimin etkinliği değerlendirildiğinde, tümevarımsal akıl yürütmenin ampirik deneyimsel açıdan geçmiş kip-zamanının ya da bu zamana denk düşen varlıkların olmadığı ya da makul derece bilgisine erişilemediği durumda geçerliliği, gelecek kip-zamanının ya da bu zamana denk düşen varlıkların olmadığı ya da makul derece bilgisinin öngörülemediği durumda amacı yoktur. Böyle bir durumda bilimsel aktivite irrasyonel ama bir şekilde başarılı ya da kendini başarılı gösteren, rastlantısal ya da şova dayalı bir etkinlik olarak kalır. Bu sebeple analitik zaman felsefecilerinin birçoğunda tümevarımın hesabını vermeye çalışan zaman anlayışları ile birlikte ya da ayrı açıklamalar görünmektedir. Ancak teze göre, Goodman’ın deneyimde “yerleşik olma” üzerinden “projeksiyon” etkinliğini açıklama çabası gibi bazı ilham verici denemeler ve Quine natüralizminin bu sorunları otomatik es geçmesi gibi taktiksel anlamda kısmen başarılı yaklaşımlar dışında tümevarım sonucu Hume’dan beri tatmin edici bir şekilde çözülmüş görünmüyor.

Diğer bir deyişle, bilimin kendi işlemsel etkinliği içerisinde ele aldığı zaman fikrini bilimsel içeriğinden farklı olarak bilimci gerçekçilik tarafından bilimsel olmayan bir şekilde bazı iddialarda bulunmak için kullanılmaktadır. Felsefe alanında değinildiği üzere bu tavır belirli baskın bir etkiye sahip olsa da, zaman ve kip-zamanlar konusu sonuçlanmamış canlı bir tartışmadır. Kısaca felsefi tartışmanın oldukça genel kategorileri üzerinden ekonomisi incelenecek olursa, öncelikle, sıklıkla B-teorisinde görülen “Kip-zamanlar yoktur” iddiası

ontolojik tartışmayı elemeye çalışarak daha çok bilimci bir tavırla gerçek zamanı tespit etmeye uğraşır ancak hem kendisinin ontolojik kabulleri hem de sunulan gerçek zamanın zamanın temel özellikleri olduğu düşünülen değişim ve hareket yapılarını içermemesi sorun çıkarmaktadır. “Tüm kip-zamanlar vardır ve aynı ontolojik statüdedir” iddiasının daha çok A-teorisinde görülen klasik bir yaklaşımı ise sıklıkla savunulanan aksine zamansal asimetrisi, örneğin zamanın belirli bir yönü olması ya da var gibi gözükmesi fenomenini, açıklamakta yetersiz kaldığı gibi farklı kip-zamanların ontolojik gibi görünen farklılıkların hesabını veremez. Örneğin, geçmiş kip-zaman şimdi ve gelecek kip-zamanları tarzında var ise, Julius Caesar ile tezi okuyan araştırmacının varlıkları arasında tezi okuyan araştırmacının bakış açısından hissedilen farklılığın sebebi belli değildir. Bu falanca kişinin çok uzakta olup ona erişilememesi gibi mekansal bir uzaklığa benzer zamansal bir mesafe sorunu mudur? Ancak eğer öyleyse bile, Julius Caesar’a -geçmişe gidemiyor gibi göründüğümüz göz önünde bulundurulduğunda- bir adım bile yaklaşmıyor aksine uzaklaşıyoruz. Daha çok B-teoretik versiyonları bulunan Ebediyetçilikte de tüm kip-zamanlar kabul edilebilir ve bu garip durum rölativitedeki uzay-zamansal konuma bağlı bakış açımızın dayatması ile açıklanabilir. Bir metafor ile anlatmak gerekirse uzay-zamansal bakış açımız bizim gelecek olarak andığımız bir yöne dönüktür ve Julius Caesar arkada kalmıştır. Eğer uzay-zamansal bakış açımızı değiştirebilseydik Julius Caesar ile karşılaşmak ya da gelecekte karşılaşılacak olmak da mümkündür ki bu tezin kapsamında olmayan zaman yolculuğu kurgularının temel fikirlerinden birini oluşturur. Ancak Ebediyetçilikte de yani evrenin bir blok olarak uzay-zamansal bir bütün olarak anlaşılmasında, bakış açımız sebebiyle gerçekleşen deneyimdeki ontolojik kip-zamanlar gruplaşmasını ve keyfi de olsa bölünebilirliği yani zamansal parçaları ifade etmede zorluklar vardır. Son olarak, “Kip-zamanlardan yalnızca bazılarının varolması” iddiası zamansal asimetrisi ve ontolojik farkları açıklamada diğerlerine göre daha başarılıdır ancak kurduğu ontolojik bağlılıklar belirli amaçları gerçekleştirme hedefinde gibidir. Örneğin, Broad’taki gibi geçmiş ve şimdiyi kabul edip geleceği yok saymak geleceğin belirsizliği sorununu ortadan kaldırır ve geçmiş deneyimlerin anlamlılığını koruyarak tümevarımı bir noktaya kadar anlamlı kılar. Şimdi ve geleceğin kabulü ve geçmişin yok sayılmasının zorluğu ise zaman asimetrisinin kendisinin bir sonucu gibi görünmekte olup genel olarak savunulmuyor görünmektedir. O halde geçmişin geleceğe kıyas ile vazgeçilmez bir özelliği mi vardır ya da halihazırda kabul edilmişlerden kurtulmak gelecekte vuku bulacak yenileri kabul etmekten daha zor olduğu için mi bu tercih yapılmıştır? “Şimdilik” olarak kabul edilen, bir çok zaman felsefecisinin tezin sorunlu gördüğü bir şekilde A-teorisiyle adeta eş anlamlı olarak kullandığı fikrin genel versiyonunda sadece “şimdi” vardır ancak bu durumda aktüelin korunması mantığı ile

hareketlilik sağlanmaya çalışılıyorsa da, şimdinin başka bir zaman üzerinde hareket etmesi gibi absürt iddialara sebep olması ve başka kip-zamanlar ile ilişkilendirilmediği için şimdinin anlamının açık olmaması gibi sorunlar ortaya çıkar. Özetle, kip-zamanların varlığının tartışıldığı farklı kombinasyon kategorilerinin hiçbirisi tatmin edici görünmemektedir. Bu sebeple felsefede canlı ve gittikçe canlanan bir zaman felsefesi tartışması bulunur.

Ancak kamusal ve özel alanda durum oldukça farklı olabilmektedir. Kamusal alana bakıldığında uzman olmayan kişiler açısından bilimci gerçekçi açılar meşru olan görünür. Bu durumun bilimsel yaklaşımın çok gelişmediği toplumlarda vuku bulduğu sorunlu bir tespittir. Hiçbir şekilde bilimsel kültür ile etkileşmemiş farazi bir toplum -eğer varsa- bunu söylemek mümkün olabilir ancak bilhassa bilimsel yaklaşımın gelişmemesi sebebiyle, bilimci gerçekçi yaklaşımın adeta bir hakikat, mutlak, din ya da inanç meselesi, devlet meselesi, çağdaşlık kriteri, politika ya da ideoloji konusu olması ve sıklıkla birçok alana hakim olması oldukça yaygındır. Bunun bir sebebi bilimin bulguları ve iddiaları ile birlikte ona atfedilen yararların bilimci gerçekçi yaklaşımla, bu yaklaşım tarafından sürekli yer değiştirmek suretiyle, birbirine karışmasıdır. Bilimsel içerisinde bir yaklaşım ya da eleştiri bilimci tavırla karşılanabileceği gibi, bilimci tavra örneğin felsefi bir eleştiri zorlandığı noktada derhal bilimselliğe kaçır. İlk durumda teknik bir soru ya da yaklaşım ontolojik, epistemolojik ya da ideolojik bir meseleye dönüşebilir, ikinci durumda ise ontolojik, epistemolojik ya da ideolojik bir argüman bağlantısı “doğal” ve “apaçık” kabul edilerek bilimsele dönüşür. İkinci durumda bilimsel teknik jargonun lüzumsuzca kullanılması doğal ya da felsefe hatta mantık gibi başka bir alana özel tartışmayı imkansızlaştırır. Örnek vermek gerekirse, bilimsel olarak yeterli sayıda deney ve gözlemden sonra belirli bir hastalığın belirli bir davranışın sonucu olduğu gibi korelasyonun ötesinde sebep-sonuç ilişkisi olarak ele alınabilecek güçlü bir tespit yapılabildiğini varsayarsak, bir bilimci gerçekçinin o davranışın “yanlış” olduğunu söylemesi oldukça farklı şeylerdir. Birinci iddia sebep-sonuç ilişkisini gösterebiliyorsa bile bu tespiti aşmaz iken, bilimci gerçekçi ontolojik, epistemolojik, mantıksal, normatif kabullere hızlı bir atlayış yapar. Sırasıyla örneklemek gerekirse, “yanlış” kozmik düzendeki bir uyumsuzluk, cahillik, bilişsel kapasitelerde zayıflık, ahlaksızlık ya da günah olarak nitelendirilebilir. Bilimci gerçekçinin bilimsel veriyi kullanması bu iddiaları hiçbir şekilde bilimsel yapmaz. Bu iddialar tartışılmaya başlandığı durumda ise bilimsel tespiti geri dönülür ve “Bunun -çoktan- bilimsel olarak ispatlandığı” söylenir, oysa ispatlanan olsa olsa davranış ve hastalık arasındaki sebep-sonuç ilişkileridir ki günümüzde bilimsel yaklaşım pek nadiren ya da pratik açıdan teknik üretiminde yöntemsel olarak sebep-sonuç ilişkisinden bahseder, diğer bir deyişle bu sebep-sonuç ilişkisi ontolojik ya da kozmolojik değil daha çok pratiktir ve bilimsel işlemsellik içerisinde yeterince

desteklenmiş bulunan bir bulgu, veri, teori ya da kabul olarak onaylanmasıyla ilgilidir. Örneğin yeterince araştırmadan sonra koronavirüs hastalığının belirlenmiş bir virüs ve varyasyonları sebebiyle gerçekleştiği fikri günümüzde ontolojik bir kabul olarak hakikat taşına yazılmışçasına değişmez bir kanun değil pratik ve ifade açısından bilimsel olarak yeterince desteklenmiş ancak farklı bulgular ya da daha iyi açıklamaların çıkması ve bilimsel anlamda yeterince desteklenmesi ile değiştirilebilecek bir kabuldür. Bu tespiti ontolojik bir bağlılıkla söylemek de dar anlamıyla sıkıntılı olmayabilir. Ancak bunu ontolojik ya da başka bir tür yargıya dönüştürmek ya da öyle bir yapının içerisinde ele almak başka bir şeydir. Kip-zamanlar konusunda bu kamusal alanda gittikçe artan bir şekilde uzay-zaman yapısının gerçekçi bir kabulü ve kip-zamanların olmadığı ya da bakış açısına bağlı olarak var oldukları fikirlerinin kabulü şeklinde kendini göstermektedir. Einstein'ın ve bilimsel teorisinin kamusal popülerliği bilimsel olmayan bir şekilde “doğru” olduğu gibi bir fikrin ne dediği ile ilgili hiçbir bilgiye sahip olmayanlar tarafından bile kabulüne yol açmıştır. Bilimin pek anlaşılmayan doğrularına karşı halkın aciz konumu tablosu sıkıntılı bir resimdir. Bilimsel dahil olmak üzere her açıklama, -kendi teknik dilini kendi işlemsel etkinliğinde koruyabilme olanağı gözetilmek ile birlikte temel ve basit açıklama araçları kullanılarak anlatılamıyorsa sorunludur. Her konuda uzman olmayan insanların formülasyonu ve mesleki jargonu anlamaması sıkıntılı olmayıp aksine doğaldır ancak kamusal alanda yer bulan bir görüşün kendini açıklayamadan belirli bir “aşkın” otoriteye referansla haklı çıkması geleneksel sıkıntılarının başka bir tekrarıdır.

Buradaki sıkıntının bireysel boyut anlamında özel alanda yansımaları kamusal alanda savunulmanın aksine, apolitik denebilecek bir şekilde, insanların genel kip-zaman kabullerinin değişmeyesidir. Literatürde bu kabul sıklıkla otomatik olarak şimdıcilik olarak bahsedilse de, teze göre uzman olmayan insanların özel alanlarında genel zaman deneyimi şu şekilde gözlemlenebilir: İnsanlar genellikle kip-zamanları yani geçmiş, şimdi ve geleceğin varlığını kabul eder ve ona göre yaşarlar, onlara göre bir akış vardır bunu sıklıkla zaman akışı olarak ifade ederler, bu akışın yönü geçmişten geleceğe bir gidiş olarak ifade edilir, insanlar geçmişin ve geleceğin gerçek olduğunu düşünürler ama şimdici ya da şimdıcilik ile benzetilebilecek bir şekilde şimdiden farklı olduğunu da tespit ederler. Bu yaklaşımın kamusal alandaki tavırla farklı olması aydınlanmanın çıkışındaki akıl vurgusunun gittikçe denetlenemez bir şekilde kurumların aklının dinlenmesine dönüşmesi dikkat çekicidir.

Bütün bu inceleme sonunda, teze göre bilimsel alanda zaman ile ilgili başarılı modeller oluşturulmuş olmak ile birlikte bilim ile ilgili kip-zamanlardan kaynaklanan sorunlar çözülememiş olup, felsefe alanında bilimci gerçekçi bir tavır örtük bir şekilde hakimiyetini korumak ile birlikte tartışmalar canlıdır. Ancak hem temel terminoloji hem tezin katkıda

bulunmayı amaçladığı zaman felsefesi tarihi çalışmaları yeterince gelişmemiş olup, tartışma boyutları artmak ile birlikte kip-zamanlara bakışları halen temel olarak A-B tartışması temellidir. Kamusal alanda bilimci gerçekçi tavır kabul edilip gittikçe artan bir şekilde benimseniyorken, bireysel alanda insanların kip-zamanların varlığını sorgulamadan yaşamlarını sürdürdükleri söylenebilir. Tezin felsefi araştırma sorusu bakımından bir aydınlanma projesi olarak ifade edilen aşkın olmayan yapıları etkin kılma çabasındaki daha çok Lockeçu empirizm tavrı başarısını sürdürmek ile birlikte zaman ve kip-zamanlar ile ilgili yaşadığı temel sorunları çözmemiş görünmekte ve bu süreçte hakikat ve doğru bilgi konularında otorite olma iddiasını kamusalda bilimci gerçekçiliğin benimseniyor olmasıyla korumak ile birlikte bilimsel alanda bilimci gerçekçiliği bırakıp yararlı uzlaşım modeller üretme etkinliği olarak kendini yeniden tesis etmiştir. Teze göre bu şekliyle kip-zamanların ontolojik statüsü sorunu bilimin temel etkinliğinin sorgulanması konusunda hala sorun teşkil etmekte olup, genel anlamda zaman sorunu ve özel anlamda kip-zamanlar sorunu hala çözülememiştir. Tez bu noktada araştırma amacını gerçekleştirmiş olmak ile birlikte, kip-zamanlar konusunun ele alınmasında önerisi sorunun analitik zaman felsefesi tartışmasında ve belki de tüm felsefe genelinde bahsedilen aydınlanma projesinin baskın bir şekilde kendi amaç ve hedeflerine göre yönlendirerek hem sınır/biçim hem kısıt oluşturduğu kip-zamanlar tartışmasının farklı projeler ekseninde değerlendirilmesidir. Bunun imkanı ise açıklama konusundaki otoritelerin kaynak ve hedeflerini tespit etmektir. “Açıklama” etkinliğinin gerek ve özelliklerini incelemek bu tarz bir çalışma için ilk adım olabilir. Başka bir ilk adım otoritelerin gerek ve doğasını yani güç ilişkilerini incelemektir. Bu ya da benzer seçimler üzerinden hazırlanmış bir proje ekseninde zaman ve kip-zamanlar konusu incelendiği takdirde, zaman ve kip-zamanlar konusunda yeni ufukların belireceği öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aaron, R. I. (1937). Great Thinkers: (X) John Locke. *Philosophy*, 12(45), 19–32.
<http://www.jstor.org/stable/3747085>
- Akarsu, B. (1998). *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (7th ed.). İnkılap Kitabevi.
- Alexander, S. (2019 [1921]) Spinoza ve Zaman, Çev. Berk Yayılım, Fol Kitap.
- Allen, R. E. (1996). Comment, Plato : Ion, Hippias Minor, Laches, Protagoras. (Çev. R. E. Allen) (47-61) New Haven ; London: Yale University Press.
- Augustinus (1996). “İtiraflar” *Aristoteles, Augustinus, Heidegger, Zaman Kavramı*, Çev. Saffet Babür. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ayer, A J. (1956). *The Problem of Knowledge*. Macmillan.
- Bardon, A. (2018) *Zaman Felsefesinin Kısa Tarihi*. Çev. Ö. Yalçın. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları ISBN: 9786052954072
- Batuhan, H. (1959) "Hume'un Bilim Felsefesi". *Felsefe Arkivi* Cilt 4, Sayı 2: 121-133.
- Ben-Naim, A. (2008) *A Farewell To Entropy: Statistical Thermodynamics Based on Information*. World Scientific Publishing.
- Berkeley, G. (2003) *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, Ed. T. J. McCormack, Dover.
- Bigelow, J. (1996) *Presentism and Properties* Philosophical Perspectives Vol.10 Metaphysics pp.35-52.
- Boccardi, Emiliano. (2016). Recent Trends in the Philosophy of Time: an Introduction to Time and Reality I. *Manuscrito*, 39(4), 5-34. <https://dx.doi.org/10.1590/0100-6045.2016.v39n4.eb>

- Boltzmann, L. (1995). *Lectures on gas theory*. (Çev. S. G. Brush). Dover Publications. New York.
- Bradley, R. D. (1959). Must the Future Be What It Is Going to Be. *Mind*, 68(270), 193–208.
<http://www.jstor.org/stable/2251568>
- Braithwaite, R. B. (1928) “II”. J. Macmurray, Braithwaite, R. B., & Broad, C. D. (1928). Symposium: Time and Change. *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volumes*, 8, 143–188. <http://www.jstor.org/stable/4106466>
- Braithwaite, R. B. (1968). *Scientific Explanation, a Study of the Function of Theory, Probability and Law in Science*, Cambridge University Press.
- Broad, C. D. (1921). Time. In J. Hastings et al. (Eds.), *Encyclopedia of religion and ethics* (Vol. 12, pp. 334–345). New York: Scribner’s. Reprinted in L. N. Oaklander. (Ed.), (2008). Vol. I. *The reality and language of time* (pp. 143–173).
- Broad, C. D. (1927). *Scientific thought*. K. Paul, Trench, Trubner & Company Limited.
- Brush, S. G. (1976). Statistical Mechanics and the Philosophy of Science: Some Historical Notes. PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association, 1976, 551–584.
<http://www.jstor.org/stable/192402>
- Campbell, J. (2004). *The hero with a thousand faces*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Chalmers, D. J. (1995). Facing up to the problem of consciousness. *Journal of Consciousness Studies* 2 (3):200-19.
- Chalmers, D. J. (1996). *The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory*. New York ; Oxford: Oxford University Press.
- Coburn, R. C. (1961). Braithwaite’s Inductive Justification of Induction. *Philosophy of Science*, 28(1), 65–71. <http://www.jstor.org/stable/185466>

- Connolly, P. (2015). Locke and the laws of nature. *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, 172(10), 2551-2564. Retrieved January 20, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/24703939>
- Cromartie, A. (2008). The God of Thomas Hobbes. *The Historical Journal*, 51(4), 857-879. <http://www.jstor.org/stable/20175206>
- Descartes, René. (2008). *Meditations on first philosophy: With selections from the objections and replies*. (Çev. M. Moriarty). Oxford University Press.
- Deng, Natalja (2020). What Quine (and Carnap) might say about contemporary metaphysics of time. In Frederique Janssen-Lauret (ed.), *Quine, Structure, and Ontology*. Oxford University Press.
- Denkel, A. (2003) *Düşünceler ve Gerekçeler*. Doruk Yayınları.
- Durkheim, E. (1995) *The Elementary Forms of Religious Life*. İngilizce'ye çev. Karen E. Fields. The Free Press.
- Dyke, H. (2013) *Time and Tense* Kitap Bölümü: Ch. 20 A Companion to the Philosophy of Time Ed. Dyke, H., Bardon, A.
- Epictetus, Hard, R., & Gill, C. (2014). *Discourses, fragments, handbook*. Oxford: Oxford University Press.
- Felsefe Sözlüğü (2003) Abdülbâki Güçlü vd. (Hazırlayanlar), 2. Basım, Bilim ve Sanat Yayınları, 2003, Ankara.
- Gale, R. M. (1968) Introduction to Section II of *The Philosophy of Time A Collection of Essays* Gale, R. M. (Ed.).
- Goodman, N. (1964) "Time and Language, and the Passage of Time" Smart, J. J. C. (ed.) *Problems of space and time*. New York: Macmillan: 356-369.
- Goodman, N. (1983) *Fact, Fiction and Forecast* Cambridge. 4. Baskı. Harvard University Press.

Green, A. (2002) *Time in Psychoanalysis: Some Contradictory Aspects*, Free Association Books.

Hobbes, T. (1998) *Leviathan*. Ed. J.C.A. Gaskin. Oxford University Press.

Hugh M. Lacey (1971) Quine on the logic and ontology of time, *Australasian Journal of Philosophy*, 49:1, 47-67, DOI: [10.1080/00048407112341031](https://doi.org/10.1080/00048407112341031)

Hume D. (2009), *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. Ergün Baylan) Bilgesu, Ankara.

Hume, D. (2007). *A Treatise Of Human Nature: A Critical Edition*. The Clarendon Edition Of The Works Of David Hume. 1. Cilt, Texts. D. F. Norton & M. J. Norton (Ed.). Clarendon Press. Oxford.

Kant, I. (2000). “‘Aydınlanma Nedir?’ Sorusuna Yanıt (1784)”, Çeviren: Nejat Bozkurt, *Toplumbilim Aydınlanma Özel Sayısı*, Sayı: 11, Bağlam Yayınları, İstanbul: 17-21.

Israel, J. I. (2019). *The Enlightenment that Failed: Ideas, Revolution and Democratic Defeat, 1748-1830*, Oxford University Press.

J. Ellis McTaggart (Ekim. 1908) *The Unreality of Time* Mind, New Series, Vol. 17, No. 68, pp.457-474 <https://www.jstor.org/stable/2248314> Accessed: 20-05-2019

J.N. Findlay (1941) Time: A treatment of some puzzles, *Australasian Journal of Psychology and Philosophy*, 19:3, 216-235, DOI: [10.1080/00048404108541170](https://doi.org/10.1080/00048404108541170)

Jakobsen, D. (2017). “The Significance of the Prior-Smart Correspondence for the Rise of Tense-Logic”, *Logic and Philosophy of Time: Themes from Prior, Volume 1*, Per Hasle, Patrick Blackburn & Peter Øhrstrøm. Aalborg University Press.

Jakobsen, D. (2021) In What Sense is J.N. Findlay the Founding Father of Tense-logic?, *History and Philosophy of Logic*, 42:2, 180-188, DOI: [10.1080/01445340.2021.1903828](https://doi.org/10.1080/01445340.2021.1903828)

- Jakobsen, D., vd. (2017). "In celebration of past, present and future". *Logic and Philosophy of Time: Themes from Prior, Volume 1*, Per Hasle, Patrick Blackburn & Peter Øhrstrøm. Aalborg University Press.
- Kant, I. (2000[1784]) *Aydınlanma nedir? Liberal Düşünce*, Cilt: 10, No:38-39, Bahar-Yaz 2005, s.225-230.
- Köksal ve Köseoğlu (2013) *Isı, Termodinamik ve İstatistik Fizik*, Nobel Akademik Yayıncılık.
- Koons, R. C., & Pickavance, T. (2017) *The Atlas of Reality*. Wiley-Blackwell.
- Kudlek, M. (2010) On Hamblin's 15 Tense Theorem, *Journal of Applied Non-Classical Logics*, 20:1-2, 63-80, DOI: 10.3166/jancl.20.63-80.
- Locke, J. (1997). *An Essay Concerning Human Understanding* (R. Woolhouse, Ed.). London: Penguin.
- Loizou, A. (2000) *Time , Embodiment and the Self*. Ashgate.
- Lyotard, J.-F. (1984). *The postmodern condition*. İngilizce'ye Çev. Geoff Bennington ve Brian Massumi. University of Minnesota Press.
- MacIntyre, A. C. (2007). *After virtue: A study in moral theory*. 3rd ed. Notre Dame, Ind: University of Notre Dame Press.
- McCann, E. (2001). Locke's Theory of Substance under Attack! *Philosophical Studies: An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, 106(1/2), 87-105. Retrieved January 20, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/4321192>
- McCormack, T. J. (2003), "Introduction", G. Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*: 10-16, Dover.
- Meinong, A. (1960). The Theory of Objects. R. Chisholm (Dü.) içinde, *Realism & The Background of Phenomenology* (I. Levi, D. B. Terrell, & R. M. Chisholm, Çev., s. 76-117).

- Mendelssohn, M. (2000) “‘Aydınlanma Nedir?’ Sorusu Üzerine”, Çeviren: Ali İrgat, Toplumbilim Aydınlanma Özel Sayısı, Sayı: 11, Bağlam Yayınları, İstanbul, ss.13-15.
- Mooij, J. J. A. (2005). *Time and Mind*. İngilizce’ye çev. Peter Mason Brill.
- Nagel, E., (1949), “The meaning of reduction in the natural sciences”, in R.C. Stauffer (ed.), *Science and civilization*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Newton, I. (1999). *The Principia: Mathematical principles of natural philosophy : The authoritative translation* (Çev. I. . B. Cohen & A. Whitman, Destekleyen. J. Budenz). Oakland, California: University of California Press.
- Oaklander, L.N. (2020). *C. D. Broad’s Philosophy of Time*, 1. Baskı. Routledge.
- Pears, D. (2010), “Introduction to the 1985 edition”, B. Russell, *The Philosophy of Logical Atomism* (vii-1) Routledge.
- Platon, Laches, 190e-192b
- Preus, A. (2015), *Historical Dictionary Of Ancient Greek Philosophy*, ROWMAN & LITTLEFIELD.
- Prior A. N. (1958). <https://nachlass.prior.aau.dk/paper/some-free-thinking-about-time>
- Prior, A. N. (1955a). Diodoran Modalities. *The Philosophical Quarterly* (1950-), 5(20)
- Prior, A. N. (1955b). Thank Goodness That’s over. *Philosophy*. 34(128), 12-17.
<http://www.jstor.org/stable/3748616>
- Prior, A. N. (1962). Tense-Logic and the Continuity of Time. *Studia Logica: An International Journal for Symbolic Logic*, 13, 133–151. <http://www.jstor.org/stable/20000205>.
- Prior, A. N. (1967). *Past, Present, and Future*, Oxford University Press.

- Quine, W. V. O. (1948). "On What There Is". *The Review of Metaphysics*, 2(5), 21–38.
<http://www.jstor.org/stable/20123117>.
- Quine, W. V. (1951). Main Trends in Recent Philosophy: Two Dogmas of Empiricism. *The Philosophical Review*, 60 (1), 20–43. <https://doi.org/10.2307/2181906>.
- Quine, W. V. O. (1960). *Word and Object*, New Edition, 2013. The MIT Press.
- Quine, W. V. O. (1982). *Theories and things*. 2. Baskı. The Belknap Press of Harvard University Press: 177-193.
- Quine, W. V. O. (2004a). "On What There Is" *Quintessence: basic readings from the philosophy of WV Quine*. Roger F. Gibson, Jr. (ed.). Harvard University Press.
- Quine, W. V. O. (2004b). "Reference" *Quintessence: basic readings from the philosophy of WV Quine*. Roger F. Gibson, Jr. (ed.). Harvard University Press: 109-119.
- Rea, M. C. (2003). Four-dimensionalism. Michael J. Loux & Dean W. Zimmerman (ed.), *The Oxford Handbook of Metaphysics*. Oxford University Press: 1-59.
- Russell, B. (2010). *The Principles of Mathematics*. Routledge.
- Shimony, A. (1954). Braithwaite on Scientific Method. *The Review of Metaphysics*, 7(4), 644–660.
<http://www.jstor.org/stable/20123407>.
- Smart, J. J. C. (1949). The River of Time. *Mind*, 58(232), 483–494.
<http://www.jstor.org/stable/2250877>.
- Smart, J. J. C. (1963). *Philosophy and scientific realism*. Routledge and Kegan Paul.
- Smith, N. K. (2003) A Commentary to Kant's Critique of Pure Reason, I. Kant "Critique of Pure Reason" Çev. K.N. Smith with a new introduction by S. Gardner. Palgrave Macmillan. ISBN 1403915040.

- Stebbing, L. S. (1963). "Some Ambiguities in Discussions Concerning Time", *Philosophy and History*, Klibansky, Raymond & Paton, H. J. (ed.). Harper Torch Books: 107-124.
- Tkaczyk, M., Jarmużek, T., (2018). Jerzy Łoś Positional Calculus and the Origin of Temporal Logic. *Logic and Logical Philosophy* 1.
- Turetzky, P (2015). *Zaman*, Çev. Mustafa Çağlar Atmaca. Otonom Yayıncılık.
- Ural, Ş. (2009). *Bilim Tarihi*, Çantay Kitabevi.
- Williams, D. C. (1938). Induction and the External World. *Philosophy of Science*, 5(2), 181–188. <http://www.jstor.org/stable/184629>.
- Winsberg, E. (2008). Laws and chances in statistical mechanics. *Studies in the history and philosophy of modern physics*, 39(4), 872-888.
- Zeyl, D. J. (2000). "Introduction" *Plato Timaeus*, İngilizce'ye Çev. D. J. Zeyl. Hackett Publishing.
- Zimmerman, D. W. (2005). The A-Theory of Time, The B-Theory of Time, and "Taking Tense Seriously." *Dialectica*, 59(4), 401–457. <http://www.jstor.org/stable/42970878>

İNTERNET KAYNAKLARI

- American Psychological Association. "psychology". *APA Dictionary of Psychology*. <https://dictionary.apa.org/psychology> (erişim tarihi: 2022-11-02).
- Brigandt, Ingo and Alan Love, "Reductionism in Biology", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2017 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/reduction-biology/>. (erişim tarihi: 02.11.2022)

Bristow, William, "Enlightenment", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2017 Edition), Edward N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/enlightenment/> (erişim tarihi: 02.11.2022).

Drake, G. W.F. (2021, June 2). "Entropy". *Encyclopedia Britannica* <https://www.britannica.com/science/entropy-physics> (erişim tarihi: 02.11.2022).

Duignan, Brian. "Enlightenment". *Encyclopedia Britannica*, 21 Sep. 2022, <https://www.britannica.com/event/Enlightenment-European-history>. (erişim tarihi: 02.11.2022).

Hylton, Peter and Kemp, Gary "Willard Van Orman Quine", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2022 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = [<https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/quine/>](https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/quine/). (erişim tarihi: 02.11.2022).

J. Sethna Statistical Mechanics: Entropy, Order Parameters, and Complexity <http://pages.physics.cornell.edu/~sethna/StatMech/> (erişim tarihi: 02.11.2022).

Martinich, A. P., 'Natural Sovereignty and Omnipotence in Hobbes's Leviathan', in Laurens van Apeldoorn, and Robin Douglass (ed.), *Hobbes on Politics and Religion* (Oxford, 2018; online edn, Oxford Academic, 19 July 2018), <https://doi.org/10.1093/oso/9780198803409.003.0003>, (erişim tarihi: 01.11.2022).

Rescorla, Michael, "Convention", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = [<https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/convention/>](https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/convention/). (erişim tarihi: 02.11.2022).

Sklar, Lawrence, "Philosophy of Statistical Mechanics", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2015 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = [<https://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/statphys-statmech/>](https://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/statphys-statmech/). (erişim tarihi: 02.11.2022).

Uffink, Jos (2006) Compendium of the foundations of classical statistical physics. [Preprint] URL: <http://philsci-archive.pitt.edu/id/eprint/2691> (erişim tarihi: 2022-11-02).

Yale Law School Lillian Goldman Law Library, “Declaration of the Rights of Man – 1789”, The Avalon Project, https://avalon.law.yale.edu/18th_century/rightsof.asp (erişim tarihi: 02.11.2022).



Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI	Orkan ERNALBANT
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Marmaris Halıcı Ahmet Urkay Anadolu Lisesi / Muğla
Lisans Diploması	Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü (Çift Anadal)
Tezsiz Yüksek Lisans Diploması	-
Dönem Proje Konusu	-
Tezli Yüksek Lisans Diploması	(2016) Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans. Felsefe (2013) Universität Hamburg, M.Sc. Politics, Economics and Philosophy
Yüksek Lisans Tez Konusu	(2016) İlkçağ Felsefesinde Varlık Problemine Ontolojik-Politik Bir Yaklaşım (2013) Self in Smithian Philosophy – Smith Felsefesinde Kendilik/Özlük
Doktora Diploması	-
Doktora Tez Konusu	Çağdaş Zaman Felsefesinde Geçmiş, Şimdiki ve Gelecek Zamanların Ontolojik Statüsü Sorunu
Yabancı Dil / Diller	İngilizce
BİLİMSEL FAALİYETLER	
-Ernalbant, O. (Baskıda-Forthcoming) Leonardo Da Vinci'nin Sistematiik Bir Felsefesi Olup Olmadığına Dair Felsefi Bir İnceleme. <i>Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi (MJH)</i> , XIII Haziran 2023.	
İŞ DENEYİMİ	

Stajlar	-
Projeler	-
Çalıştığı Kurumlar	Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Ana Bilim Dalı, Araştırma Görevlisi

